

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГРЕПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
ЗІСЯЧНИК
XI

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник
Видає

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by

Ukrainian Publishers Ltd.

No. 11 (212), November, 1965, Vol. XVIII.

Головний редактор Григорій Драбат

Заступник — Володимир Богданюк

Редакція і Адміністрація

200, Liverpool Road, London, N.1., Tel.: NORTH 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1965 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	3 ф. 10 ш.	2 фунти	1 фунт	7 ш.
Австрія	150 ш.	80 ш.	45 ш.	15 ш.
Аргентина	450 пезів	250 пезів	125 пезів	45 пезів
Бельгія	300 б. фр.	160 б. фр.	90 б. фр.	30 б. фр.
В. Британія	2 ф. 10 ш.	1 ф. 5 ш.	15 ш.	5 ш.
Канада	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
США	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
Німеччина	25 н. м.	15 н. м.	7,50 н. м.	2,50 н. м.
Франція	30 фр.	16 фр.	9 ф. фр.	3 ф. фр.
Швеція	30 кор.	16 кор.	9 кор.	3 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200, Liverpool Rd., London, N.1.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУ-
КОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 11 (212)

ЛИСТОПАД, 1965

Річник XVIII (XII)

З М І С Т Х І - о ї К Н И Ж К И

Ігор Шанковський: БРАТАМ НА РІДНІЙ ЗЕМЛІ	1155
В. Щербій: ПЕРША ФАЗА ПОСИЛЕНОГО МОСКОВСЬКОГО НА- СТУПУ НА УКРАЇНСЬКУ ЕМІГРАЦІЮ	1156
Володимир Богданюк: ЗМІНИ В УПРАВЛІННІ СОВЕТСЬКОЮ ПРОМИСЛОВІСТЮ	1163
Проф. Григорій Ващенко: ОСНОВНІ ЛІНІЇ РОЗВИТКУ СОВЕТ- СЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ І ШКОЛИ (продовження, 8)	1179
Мір Ярослав Булка: »РУСОВЕ НАС ЗАХРАНІЛИ«	1188
Проф. д-р Вадим Щербаківський: ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (продовження, 10)	1193
Падрік Г. Перс: ПОВСТАНЕЦЬ (переклав Володимир)	1209
Олекса Воропай: ЯСИР (Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі)	1210
Д-р Микола Аркас: В ТОВАРИСТВІ »НАВУХОДОНОСОРІВ« (за- кінчення, 2)	1223
Інж. Лев Биковський: ВПЕРШЕ В ПОЛЬЩІ (Спогади — 1921-1922 рр.)	1234
Борис Антопенко-Давидович: СЛОВО РІДНЕ (Мова про мову)	1248

Критичні огляди

Проф. Лев Шанковський: КНИГА, ЯКУ ТРЕБА ПРОЧИТАТИ	1256
Мір Константин Савчук: СУБ'ЄКТИВНИЙ, ПРОПАГАНДИСТИЧНИЙ ТВІР	1259
Степан Радіон: »ПИСЬМЕННИК І ЕПОХА«	1264

Хроніка і нотатки

— З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ У ДІЯСПОРІ	1267
— В ПОНЕВОЛЕНІЙ УКРАЇНІ (нотатки)	1269

В калейдоскопі світу

А. К.: ВЧЕНИЙ У РОЛІ »ТАРЗАНА«	1274
В. Т.: »КУПІТЬ ЕЙФЕЛЬОВУ ВЕЖУ...«	1276
Б. І.: ЧУДОВИСЬКО З ОЗЕРА ЛОХ-НЕСС	1278
— ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« — внутрішня обкладинка.	

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Fokshan Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.

Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.

Сідней і околиця:

C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2.
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

ВЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140. Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

США:

H. Cebrij
303 E. 8th St.,
New York 9, N.Y.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

Філадельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia 15, Pa.

ФРАНЦІЯ

Boris Witochynsky
15 Rue Guy Môquet,
Paris 17.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 5 шил. (англ.) або 90 центів. Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

Ігор ШАНКОВСЬКИЙ

Братам на Рідній Землі

Ви до мене на зустріч пришліть
з Колими, з Воркути і Сибіру —
моїх рідних сестер і братів!
Цілуватиму руки сухі
і роз'ятрені ноги,
і сухотні вуста молоді!

Ви на зустріч пришліть,
із концтаборів стоптану віру
волелюбних сестер і братів!

Ви до мене на зустріч пришліть,
з усіх тюрем повій-Росії
моїх рідних сестер і братів!
Зустрічатиму їх!
Я вітатиму їх на колінах,
тут, на вольній землі!

Ні, не Колосову —
ви пришліть ярий колос пшениці,
квіти з гробу Чупринки пришліть!

І Шевченку до нас —
не везіть ви святої землиці!
Хоч одну привезіть
з тих позовклих костей,
що мільйонів мільйон
їх москаль розсівав по землі!
Бо ті кості, ачей,
не лише для Шевченка й для мене,
але й вам були сестри й брати!

І допоки є концтабори,
доки тюрми у вас,
доки люд голодує, а ви
поклоняєтесь ще парт-квиткові —
то не їдьте на зустріч до нас!

Едмонтон, 1965

В. ЩЕРБИЙ

ПЕРША ФАЗА ПОСИЛЕНОГО МОСКОВСЬКОГО НАСТУПУ НА УКРАЇНСЬКУ ЕМІГРАЦІЮ

Перший виграний бій українців у діяспорі в затяжній війні Московії з Україною на новому, замаскованому т. зв. «культурними контактами», фронті — треба розглядати всебічно, «сіне іра ет студіо»*, щоб ствердити затяжність цієї боротьби, її вагу й наслідки та зробити відповідні висновки. Насамперед треба встановити і викрити головну мету Московії, що її вона хоче досягнути т. зв. «культурним обміном» з українцями за кордоном.

В першій фазі свого наступу Москва вислала на «фронт» бригади Вірського і Колосової. Українська політична еміграція, об'єднана у своїх суспільно-політичних та центрально-громадських організаціях, прийняла цей бій із подиву гідною єдністю. В розгарі цієї боротьби яскраво виявилася і мета Московії, яку вона намагається досягнути за «одним прицілом».

В нахабній зарозумілості, одурманені уявною «перемогою», московські «культурники» навіть не зуміли приховати мети свого прицілу. В перших повідомленнях з цього нового «поля бою», вони повністю розкривають свої карти і вказують самі на властиву мету, до якої йдуть під димовою заслоною «культурних зв'язків». Вони так «розхвбрались», що одверто передають своїм п'ятим колонам у вільному світі, різним т. зв. «прогресистам» і «реалітетникам-контактникам» директиви-доручення, що треба робити, щоб розкласти українську еміграцію і вбити ідею самостійної України.

Вбити ідею «химерної Самостійної України» — головна мета

З «малоросійською химерою» (у московському звучанні), а по-нашому — із вічно живучою ідеєю Української Самостійної Соборної Держави, боролася і бореться Московія усіх часів, усіх барв і форм; боролася засобами розбою, терору, підступу і обману. І це — бездискусійна правда, підтверджена історичними фактами. Московські засоби й методи в боротьбі з Україною не міняються ще з часів Петра Вішателя, через гробокопателів Леніна-Ульянова, Сталіна-Джугашвілі, різника Нікіту, аж до часів Брежньєва, Косигіна, Шелепіна та інших теперішніх московських ватажків. Засоби, якими вони користуються, тільки вдосконалюються. Теперішня доба, на чоло якої висунулися червоні тирані-самодержці, мало чим різниться від часів московського терору по полтавській трагедії. Та й тодішня Орликова українська політична еміграція була об'єктом московського прицілу, так само як і теперішня, бо мала ідею не «химерної», а таки дійсної, живої Української Самостійної Соборної Держави, і своєю натугою та активністю поширювала цю ідею поза обсяг московської імперії, пригадуючи вільному світові про те, що зростання московської імперії коштом завоювання інших народів створює смертельну небезпеку й для нього.

*) «Без гніву й пристрасти».

Сучасна українська політична еміграція, хоч і не являє собою ідеального, спаяного організму, проте, наснажувана силою українського організованого націоналізму на рідних землях і у вільному світі, за дві декади створила не абиякий політичний капітал, як реальну допомогу воюючій Україні, що не тільки й далі бореться за свою волю, а й путає ноги червоному Молохові, який готується до завоювання решти світу.

Цим капіталом є насамперед безперервне усвідомлювання т. зв. вільного світу, що зростання московської імперії коштом грабіжницького завоювання багатьох народів, а зокрема українського народу, який займає сьогодні ключеві позиції, що експлуатація Москвою людського і господарського потенціалу поневолених народів — спричиняє вкінці й упадок цілого цивілізованого, культурного світу. Як би не нарікали ми на отупіння Заходу, на його незаінтересування проблемами поневолених народів в СРСР і т. п., все ж таки об'єктивно треба визнати, що той Захід — великою мірою завдяки діяльності й акціям політичної еміграції, зокрема української — почасти приходить до розуміння цієї політичної істини. Інша річ, чи він готовий уже тепер робити висновки з пізнання цієї правди.

І це «відкриття очей» Заходові треба таки завдячувати політичним еміграціям. Особливо можна його вписати на conto Українського Націоналістичного Руху на чужині та української еміграції.

Тому нічого дивного, що Московія — зробивши відповідні висновки — була примушена створити ще один фронт боротьби проти України, тим разом за кордоном. Це можна було зробити тільки з допомогою т. зв. «культурних засобів», щоб дістатися до глибин почувань українців і досягнути своєї мети.

Головне завдання московських «культурників» таке: *припинити за всяку ціну політичні акції українців за кордоном, а разом із тим нівелювати допомогу української еміграції Воюючій Україні.*

Моральна загибель української еміграції у московському розрахунку дуже допомогла б Москві загнати поневолену, але нескорену Україну в ще тіснішу московську петлю.

Чи справді таку мету має московська «культурна» затія, а чи це тільки епізод із намагання нав'язати контакти з українцями за кордоном? Про обдуманий до деталей план Московії, який вона буде намагатися терпеливо реалізувати впродовж довшого часу, говорять нам факти і самі московські режисери отих «культурних цирків».

Пригляньмося до джерела, звідки випливають ці «культурні потоки» на еміграцію, якими руслами вони просочуються в організм української еміграції. Насамперед Москва «ад гок» створила свої КГБ-івські агенції: Центральний «Советський комітет для культурних зв'язків із співвітчизниками за кордоном», що видає свій офіціоз «Голос Родини». Філією цієї КГБ-івської агенції є «Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном» з офіціозом «Вісті з України» (Київ, вул. Січневого повстання, 26). В Нью-Йорку «прогресисти» видають «Українські вісті», а в Дітройті — «Юкреїнієн Ньюз», що призначений для української молоді, яка — на їх думку — швидше сприйме «прогресивні» ідеї, викладені англійською мовою, ніж українською.

Зараз же після перших політично-пропагандивних рейдів «культурних загонів» Вірського і Катюші Колосової, що відбувалися під наглядом політрука (секретаря Київської філії Московського «Комітета») тов. М. Левіщенка, майже всі учасники цього рейду, а особливо відомий уже Сергій Козак, почали звітувати зі своїх «досягнень» і запевняти своїх московських наставників, що українська еміграція уже «проснулась із націоналістичного чаду» і не висуває «химерних ревізійністичних вимог» чи питання про якусь «самостійність». Звіти членів цих «культурних загонів» виразно показують, яке завдання наклав на «культурні місії» московський «Комітет па культурным связям с саатечественніками за рубежом».

Після звітів поодиноких «культурних місіонерів» у «Радянській Україні» та в іншій підсовєтській пресі, призначеній для українців на Батьківщині, зробив підсумки і наглядач «культурних загонів», згаданий уже секретар Київської філії «Комітета», М. Левіщенко, що надруковані у травневому числі т. зв. «Вістей з України», призначених для українців за кордоном.

Він пише про «хиби» української еміграції у США і Канаді та подає для «прогресивних» і «новоздобутих друзів» напрямні для дальшої «культурної роботи».

Основною «культурною хобою» українців «за рубежом» він вважає (як і треба було сподіватися) те, що «все-таки є ще серед української еміграції люди, які ізолювались від живильних джерел рідної землі і від радянського (сік!) народу та, прикриваючись серпанком українського патріотизму, теревенять про «боротьбу» за химерну, антинародну «самостійну, соборну державу»...

Ось який «культурний недолік» українців «за рубежом»!

Щоб «виправити» цей «недолік» кагебівський місіонер, тов. Левіщенко, подає такі директиви для «прогресивних» і «новоздобутих друзів»:

1) *Власти українську еміграцію в міжнародній (читай, совєтський, — В. Щ.) рух миру.*

Щоб таке завдання видавалось реальним, Левіщенко подає такий «аргумент»: «... Ми одержуємо багато листів, з яких довідуємось, що наші земляки, разом із американськими і канадськими прогресивними організаціями, ведуть боротьбу за мир» (підкреслення — наше).

2) *Зревідувати тематику та зображуваних героїв у літературі, мистецтві, театрі й музиці.*

Тут спец від культурних контактів відверто заявляє: «Не все з того, що пишуть ваші літератори, виконують ваші хорові, театральні гуртки, окремі артисти й аматори — припало нам до душі. Виставляють часом злочинців за представників українського народу, чим принижуєте себе перед усім світом...»

Звичайно, кагебівському місіонерові йде про те, щоб і на еміграції відновити анатему на Мазепу, кинути анатему на Петлюру, Коновальця, Бандеру, Чупринку, словом — щоб «виполювати» з вільної української літератури, театру, музики, образотворчого мистецтва символи і синоніми української визвольної боротьби. На їх місце поставити Ковпака і ковпаківців, як це бачимо з травневого числа т. зв. «Вістей з України».

3) *Повести боротьбу з релігією.* Зараз же поруч «поучення дітям», що його дає кагебівський місіонер, в тому ж числі згаданої газетки надруко-

вано об'ємистий памфлет якогось Сиротюка. В памфлеті-наклепі змальовується найчорнішими красками священика, вже покійного Михайла Туркевича, колишнього пароха села Поникви на Брідщині. Московські культурники вже знають із практики, що вести боротьбу з Богом і релігією значно тяжче, ніж із смертними людьми. Тож — «бий по попах-чорноризцях!» Так краще й легше. Згаданий московський «культурник» бере під обстріл взірцевого українського священика-громадянина. Автор цієї статті знав покійного отця Михайла Туркевича і його родину; це була, якщо можна так назвати, дійсно «свята людина». Але для московських посіпак він «злочинець», бо «... вночі освячував у церкві бандерівським горлорізам зброю». Вони змальовують о. Туркевича, як «вампіра», який, мовляв, «видавав своїх парохіян до Талергофу, Берези Картузької, до Авшвіцу»...

Коли ж до того додати виступи «старшої місіонерки» Катюші Колосової із своєю «бригадою культурників» у Чикаго та в інших українських заокеанських скупченнях, де основною точкою «культурної програми» і «приватних зустрічей» було читання антирелігійних памфлетів у сенсі — «релігія опіум для народу», то бачимо виразно, що одним із головних завдань Московського «Камітета» є поширювати серед української еміграції протирелігійні настрої і безбожництво.

4) *Обольшевичити українську молодь на еміграції.* Про це явно говорить у згаданій статті кагебівський місіонер Левіщенко, даючи директиви «друзям за кордоном» відсепарувати українську молодь від впливів батьків (дослівно так, як у поневоленій Україні). Він каже таке: «... Молодь перебирає від батьків міщанський егоїзм, духовну спустошеність і байдужість до суспільства» (очевидно, «старшобратерського», — В. ІІ.).

Він злорадіє, що — мовляв — «на еміграції почали брати під сумнів всі теорії та догми, які проповідують Д. Донцов та інші національні ідеологи».

Ось де «закопаний собака»! Треба вибити з голів української молоді на еміграції національні ідеї і втокмачити їй «прогресивні», московські. Це можна досягнути, на думку кагебівського місіонера, «культурними зустрічами» української еміграційної молоді з «радянською» молоддю, отже, навіть не з українською на Батьківщині, яку московські «культурники» заганяють у Сибір, у Казахстан та в інші «дальніє краї» ССРСР.

З поданих вище чотирьох пунктів ясно видно, що т. зв. «культурні контакти» з українцями за кордоном — це не епізод, а плянова, продумана московська акція, розрахована на довший період. У цій акції московські большевики вживатимуть усіх засобів і метод, щоб добитись успіхів. Вони поставили своїм «культурним бригадам» та поодиноким висланникам за кордон вимогу, як обов'язкову умову:

Розгромити український організований націоналізм!

Війну ідей — комунізм проти націоналізму — Московія програла в Україні давно, зазнавши болячої поразки, особливо під час другої світової війни і після неї. Сьогодні, як це видно з московської, а також з україномовної підсоветської преси, літератури, театрального і образотворчого мистецтва та з інших культурних ділянок, Московія розпочливо борониться

перед наступом українського націоналізму. Вона хапається за зброю «найгеніальнішого пророка» Ульянова-Леніна, що навчав: «Мистецтво є зброєю в класовій боротьбі. Культура стається інструментом індоктринації, що просякає усю людську істоту: її серце, думку і душу...»

Ідей українського націоналізму московські гнобителі не спроможні подолати, як не всілі подолати ідей, що випливають із релігії. Тому вони вирішили покористуватися знову дешевою демагогією: бити по людях, носіях і символах українського націоналізму, запрягаючи до цього бою і культуру.

Вони злорадно тріумфують, що й на еміграції виявились нечисленні «землячки», які застосовують таку саму тактику у поборюванні українських націоналістів, убираючись у шати «просвітителів темної маси» та видаючи журнали чи журналіки, як вони кажуть, для «інтелігентних» читачів.

Розмір цієї статті не дозволяє на те, щоб перелічити всі московські, часто писані по-українськи журнали, брошури, памфлети, книжки-романи, що стали «культурними засобами» в боротьбі з українським націоналізмом. Далеко легше перелічити подібні «культурні засоби» тих, що воюють з українськими націоналістами на еміграції. Їх «культурні засоби» невеликі, але дуже споріднені з «культурними засобами» висланників «родіни». Тому й не дивно, що з приїздом перших «культурних бригад» Вірського і Колосової, рідні хамелеони на еміграції, відірвані від українського суспільства, вдарили по... бандерівцях! Вони знали, що українські націоналісти перші розкриватимуть нову московську затію, новий московський «культурний фронт». Тому й посипались денунціації на українських націоналістів у вигляді «серйозних» статей або й приховані, у вигляді т. зв. «сатири». «Рідні хамелеони» (а їх ніколи не бракувало в нашій історії), йдучи кроку-кроку із московськими «культурними бригадами», зчинили й собі несамовитий рейвах: мовляв, «бандерівці — селепи», бандерівці — «ку-клукс-клан-мени», бандерівці «затискають культуру» і так без кінця. Притягнули собі на допомогу й «сатиру», бо — мовляв — «селепи сатири не розуміють», а в різних «листах до приятелів» почали фабрикувати прерізні історії «з минулого», що мали б компромітувати представників українського націоналістичного руху на чужині.

Войовничість «рідних хамелеонів» дуже вимовна, тим більше, що в «приватних» зустрічах із катебівськими місіонерами вони по-пігмейськи притакували катюшам, коли вони читали їм «культурні» антирелігійні й антинаціональні памфлети. Який «дивний збіг обставин!»

Ось перед нами брошурка-памфлетик «Коли навіть ріки говорять». Видало цю брошурку це ж саме «Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном» (Київська філія), яке висилає свої «культурні бригади» в закордонний «рейд» громити серед української еміграції ідею Самостійної України та її безкомпромісових носіїв — українських націоналістів.

В цьому брудному пасквілі «Т-ва культурних зв'язків», українських націоналістів, членів ОУН і бійців УПА, зображується як «бандитів-горло-різів», «братовбивців» і т. п. Чи не подібними «культурними епітетами» воюють наші «рідні хамелеони» проти українських борців за волю України,

передусім проти «зненавиджених» бандерівців? Щоправда, є і різниця: катебівські культурники відкопують ними ж помордовані в 1939-1945 роках жертви і висувають різних братунів виголошувати «надгробні промови», обвинувачуючи за ці московські морди... українських націоналістів. Тут, на чужині, «рідні шашелі» такої можливості не мають, бо навіть спроба з Петровим у Міттенвальді не вдалася.

Там у московському «культурному центрі» публікують імена деяких відомих їм українських революціонерів, тавруючи їх як «братовбивців», «бандитів», «злочинців» і т. п. Подають докладні адреси тих українських борців за волю, що живуть у вільному світі, мабуть для того, щоб якийсь чужий «рідний сташинський» не помилився, як вирушить із «культурною бригадою» на вказану адресу з таким «культурним презентом», як беззвучна тістоля з ціян-калієм.

А тут, у вільному світі, «рідні хамелеони» називають українських націоналістів «фашистами», «ку-клукс-клан-менами» і т. п., мабуть для того, щоб західні демократи «заопікувались» ними як «нацистськими коляб-рантами»...

Впарі з цькуванням живих (навіть і мертвих) представників воюючого українського націоналізму, «культурний» московський центр із своєю київською філією «громить» українські націоналістичні видання у вільному світі — «Шлях Перемоги», «Гомін України», «Визвольний Шлях» та інші. «Визвольний Шлях» як суспільно-політичний і науково-літературний журнал (подібний до колишнього «Вісника» Д. Донцова), в якому співпрацюють десятки визначних українських не тільки політичних, а й наукових та культурних діячів, не дає спокою московським місіонерам — вони намагаються «скомпромітувати» або «висміяти» таких чи інших його співробітників і прихильників. А наші «рідні швейки» і «шашелі» підхоплюють це і перегукуються з ними. Кожного автора такого чи іншого твору, якого ім'я появиться у «Визвольному Шляху» (бандерівському!), «рідні хамелеони», що вважають себе за «будівничих держави», зараз же намагаються висміяти. Виявляється, що нам цілком вистачає «геніїв» із «Сучасности», різних пропагаторів чужих ідей і чужої (панської!) містики, різних райсів, що в ієрархії «вселюдської культури» ставлять насамперед Маркса, Мойсея і... Христа, «як чоловіка», відчиняють двері для коротичів із їхнім висміюванням Божества Богоматері...

Головна мета московського «культурного центру» і його Київської філії зовсім ясна — розгромити український націоналізм у вільному світі, щоб легше було вбити і саму ідею Самостійної України спершу на еміграції, а потім і на рідних землях. А деякі наші «рідні хамелеони» на еміграції, що справді відірвані від рідного ґрунту, засліплені ненавистю до націоналістів, допомагають катебівським місіям у їх підривній роботі, щоб уже в наступній фазі виступити відверто з головним гаслом: визнати «сучасні реалітети» в Україні, визнати статус «радянської України», себто погодитися із становищем України як московської колонії. Передвісником цієї другої фази можна вважати виступ в Австралії «досмертного секретаря» теперішнього ЗП УГВР.

Висновки

Чи справді українська еміграція така темна і наївна, що не бачить, яке завдання і яку мету визначила Москва своєму окремому КГБ-івському відділові — «Саветському Камітету па культурним связям с саатечественніками за рубежом» та його філіям в Україні й усіх інших т. зв. «радянських республіках» і сателітних країнах? Ні, тільки українська еміграція мусить своєчасно зробити відповідні висновки і виявити свою єдність у боротьбі з московським «культурним» наступом. Не тільки офіціози згаданої московської, кагебівської, «культурної установи» виявляють наміри Москви відносно політичних еміграцій з поневолених нею країн, а навіть і офіційні чинники західних держав недвозначно розкривають справжнє обличчя і завдання московських «культурних місій». Навіть теперішній соціалістичний прем'єр Великої Британії не погодився на «мирний» пропагандивний виступ балету «Большого театру» в Лондоні, а шеф американського Федерального Бюра Інвестиґації, Едґар Гувер, виразно здемаскував московських «культурників» як шпигунів і провокаторів. Чи згадані факти також можна назвати «гістерією», «нерозумінням культурних процесів» в ССРСР, «проповідництвом братоненависництва» і т. п., як це робить деяка наша «вільна» преса — «поважні» газети і «сатиричні» журнали для «інтелігентних» читачів.

В Канаді «рейдує» тепер «культурна місія» з Естонії під проводом московського кагебіста Т. Поніковського. Естонська еміграція поставилась до неї твердо, безкомпромісово («Вони, себто ці культурні місіонери з Естонії, мають братню кров на своїх руках», — кажуть естонці). Це ще один із доказів, що Москва заплянувала широкий «культурний» наступ на еміграцію поневолених нею народів, що це не «епізод», про який «не треба вже й згадувати», як кажуть наші тяжкодумаючі «хамелеони», а справжня затяжна війна.

Перший бій у цій війні українська еміграція виграла блискуче, але треба виграти й *саму війну*. Її не можна завершити нашою перемогою лиш «ад гок» влаштовуваними вічами чи пресовою кампанією. Московські майстри обману застосовуватимуть усе нову й нову тактику, залучуватимуть до цієї війни різних рутинованих спеціалістів, у тому й різних «розкаяних». Безплатні кримські «курорти», «туристичні вигоди» та інші московські обіцянки теж відіграватимуть не абияку роль у цих «культурних зв'язках».

Духове єднання української еміграції, виявлене спонтанно в обличчі нової небезпеки, мусить привести до організованого правдивого культурного фронту українців у вільному світі, який буде спроможний вести і виграти цей широкорозгорнений бій Москви з Україною. До цього фронту мусять влитись усі здорові сили української еміграції. Ініціатива, як це показує дотеперішня дійсність, має і далі вийти від організованого українського націоналізму.

Володимир БОГДАНЮК

ЗМІНИ В УПРАВЛІННІ СОВЕТСЬКОЮ ПРОМИСЛОВІСТЮ

За кожним разом, як у московській імперіяльній бюрократичній системі проводяться карколомні перевороти, большевицькі вожді розкритиковують попередні порядки і на всі лади захвалюють свою нову рецепту, яка нібито має оздоровити хворобливий організм господарки СССР.

Так до революції, а особливо в період т. зв. «воєнного комунізму» в 1918-1920 рр., Ленін і його соратники виклинали на чім світ стоїть капіталістичні порядки з їх приватною власністю, «буржуазною» приватною ініціативою, вільною торгівлею, творенням цін наслідком вільного діяння попиту і постачання, з грішми, прибутками, відсотками, з «безпляновим» господарюванням тощо. Вони обіцяли негайно знищити ті старі порядки і запровадити новий, кращий, справедливіший лад, який мав якнайшвидше усунути всі «капіталістичні пережитки». Згідно з цією настановою, московські большевики і їх поплентачі з-поміж поневолених Московю народів почали запроваджувати свої нові порядки: удержавнення усїєї землі і її надр, промисловости, закордонної і внутрішньої торгівлі, банківництва, транспорту і т. п.

28-го червня 1918 р. видано декрет про націоналізацію усїєї великої промисловости, 22-го квітня 1918 р. — про націоналізацію зовнішньої торгівлі. Декретом із 2 (15) грудня 1917 р. утворено для керування господарством Вищу Раду народного господарства (ВРНГ), що мала бути найвищим органом плянування і регулювання всього народного господарства. Згодом створено подібні Ради, т. зв. обласні (що об'єднували кілька губерній), губернські та повітові. Між 7-а обласними радами була теж і Південна рада для України з центром у Харкові, хоч формально УССР була тоді ще «незалежною» республікою. Період «воєнного комунізму» відзначався жорстокою централізацією всього господарського життя. ВРНГ був побудований як військова організація і розділявся на галузеві головні комітети (Главки) та центральні управління (центри), що безпосередньо керували підприємствами, які практично не мали ніякої самостійности і всі важливіші питання їх діяльности вирішувались у Москві.

Наслідком воєнного спустошення, терору, нищення людей і майна, поспішного і непродуманого удержавнення промисловости, монополізації на товарообмін, запровадження натурального обміну замість торгівлі, ворожого ставлення до спеціалістів і інтелігенції, переважно некомуністів, наслідком безглуздої жорстокої централізації уся господарська система большевицької імперії опинилась у страшному занепаді. Надмірна централізація позбавила підприємства усякої ініціативи й оперативности. Місцеві органи влади не мали можливости впливати на керівництво промисловістю. Розцвіла бюрократія, тяганина і безвідповідальність. Промисловість майже перестала постачати товари широкого вжитку, особливо для села, а село боролось

проти «продразвйорстки», себто примусових контрибуцій у вигляді харчових продуктів, що їх грабували різні озброєні большевицькі банди з міста. Ленін і його «диктатура пролетаріату» опинились перед крахом. В большевицькій імперії шаліли злидні й голод.

І ось на X-му з'їзді партії в березні 1921 року Ленін був примушений розкритикувати «восний комунізм» і проголосити «нову економічну політику» (НЕП), себто частинний поворот до капіталістичних принципів господарювання. Скасовано «продразвйорстку», а замість неї запроваджено натуральний податок, дозволено на свободнішу торгівлю та привернено грошову форму торгівлі. В дрібній промисловості й торгівлі допущено й приватний капіталізм, але партія задержала, як висловився Ленін, «командні висоти» важкої промисловости, закордонної торгівлі, транспорту і т. п. Так большевики відступили один крок узад, щоб — після цієї «передишки» — зробити два кроки вперед у закріпощенні господарського життя.

НЕП розв'язав певною мірою приватну ініціативу підприємців і торговців, а також і селянства, наслідком чого господарське життя знову вернулося до менш-більш нормальних, хоч і тяжких умовин. Але це був тільки підступ Москви і большевики не відреклися своєї фальшивої, згубної системи й ідеології, що ігнорували природні закони, людську психіку й насущні потреби людини і тим самим стали антилюдськими.

Централізацію промисловости і взагалі господарського життя большевики виправдували тим, що вона, мовляв, дасть змогу пляново і раціонально, найвищим темпом, розвивати продуктивні сили і швидко виявить «перевагу соціалістичного ладу» над західнім, капіталістичним.

Вже в 1920 році створено Державну комісію для електрифікації Росії (ГОЕЛРО), що виготовала плян електрифікації, який мав бути здійснений на протязі 10-15 років. В лютому 1921 р. створено Державну плянову комісію (Госплан), що мала плянувати розвиток усього господарства імперії. Ця комісія за час існування большевицької влади зазнала різних структуральних змін, але в основі її завдання збереглися і донині. В 1924 році був складений перший загальний плян розвитку промисловости, а з 1925 року почато складати контрольні цифри розвитку народного господарства на кожний рік.

XIV-ий з'їзд партії в грудні 1925 р., вже під керівництвом Сталіна, проголосив «курс на соціалістичну індустріалізацію країни», а XV-а конференція партії восени 1926 р. проголосила принцип «гегемонії великої соціалістичної промисловости над економікою всієї країни». Це означало відворот від НЕП-у та посилений розвиток тяжкої індустрії коштом промисловости предметів широкого вжитку і сільського господарства.

Така однобічність потягнула за собою т. зв. диспропорції, головню між розвитком тяжкої промисловости з одного боку та легкої промисловости, сільського господарства і торгівлі з другого. Згадані диспропорції більшою чи меншою мірою стали хронічною недугою московської економіки аж по сьогоднішній день. Брак предметів широкого вжитку для обміну на продукти сільського господарства привів до того, що селянство відмовлялося даром постачати харчі до міст. Це спонукало Москву приспішити виконання своїх плянів колективізації селян та розгрому середовища, яке потенційно

могло служити базою активного спротиву з боку поневолених Московою народів. Коштом визиску селянства мала спішно будуватися гігантська тяжка промисловість, особливо воєнного призначення.

В 1929-му році з НЕП-ом закінчено, зліквідовано дрібних капіталістів і торгівців, знову запанувала централізація. Починаючи з 1929 року, розвиток промисловости в СРСР проводився уже на підставі довготермінових, п'ятирічних плянів індустріялізації. Першу п'ятирічку виконано «достроково» в 1932 році, але наслідком надмірного визиску селянства і колективізації, переслідування і жорстоких умовин праці — згинули з голоду мільйони людей. Щоб досягнути деяке збільшення виробництва сталі і заліза, московські більшовики на чолі з ще «геніяльним» Сталіном не зупинилися і перед найбільшими злочинами супроти поневолених людей; щоб виконати плян, вони пожертвували мільйонами населення. Подібне діялося і в другій п'ятирічці (1933-1937 рр.). В цьому періоді терор досягнув свого вершка і Сталін, не довіряючи вже навіть своїм найближчим партійним прибічникам, бинищив майже поголовно стару більшовицьку гвардію. Третю п'ятирічку, що почалася в 1938 році, перервала війна. Головні «будови п'ятирічки» велись на сході СРСР, куди й запроторювано масово населення з Європейської частини імперії, зокрема з України. Під час першої і другої п'ятирічок панувала т. зв. «гігантоманія», себто намагання будувати підприємства величезних розмірів, не зважаючи на те, чи це економічно доцільне. В третій п'ятирічці таку практику засуджено і звернено головну увагу на будівництво підприємств середнього розміру.

Під час НЕП-у систему главків, себто центральних управлінь при ВРНГ, замінено системою трестів, що були меншими об'єднаннями підприємств. Трести переведено на т. зв. госпрозрахунок, себто вони мусіли старатися господарювати прибутково, без державних дотацій. У торговельній ділянці трести лучилися у синдикати. Місцевими органами управління промисловістю далі були раднаргоспи.

У зв'язку із створенням СРСР в грудні 1922 р., всю державну промисловість поділено на промисловість союзного і республіканського підпорядкування і республіканські ВРНГ дістали дещо ширші права. Але, у зв'язку з розвитком і спеціалізацією промисловости, в 1932 році ВРНГ перетворено на три народні комісаріати — пізніше міністерства — тяжкої, легкої і лісової промисловости. За кілька років наркомат тяжкої промисловости розподілено на цілий ряд галузевих наркоматів. Цей процес продовжувався під час і після війни; в 1947 р. вже було біля 35 промислових галузевих міністерств в уряді СРСР.

Не зважаючи на розбудову промислу і розвиток виробництва коштом надмірних жертв населення, насамперед селянства, пляни хронічно не виконувались і советське господарство рясніло різними диспропорціями, недотягненнями і браками. Наслідком сталінської диктатури, терору і беззаконня, обмеження прав республік, місцевих властей, керівників промислових підприємств і самих робітників, до яких застосовувано драконські закони (особливо закон із липня 1940 р., що, практично кажучи, закріпачував робітників, суворо караючи їх за «прогули», спізнення і т. п.), —

буйно розцвітали бюрократичні методи, поширювалися формалізм, безвідповідальність, оковамилювання, штурмівщина і т. д. Через це, а також через перебої в постачанні будівельних матеріалів, сирівців, похибки в проєктуванні, затягалось урухомлення нових промислових підприємств, марнувались сирівці, матеріяли, паливо, електроенергія і кошти продукції були дуже високі.

Четверта і п'ята післявоєнні п'ятирічки (1946-1950 і 1951-1955 рр.) мали за мету відбудувати найголовніші галузі народного господарства СРСР та дальший його розвиток. Проте головну увагу далі зверталось на розвиток тяжкої промисловості — металургії, енергетики, машинобудування, себто індустрії класи «А», а занедбувалось розвиток легкої і харчової промисловості (індустрії класи «Б»). Тому після смерті Сталіна в 1953 році в партійному керівництві розгорілася суперечка між прихильниками Маленкова, що пропонував більше розвивати легку промисловість, і прихильниками традиційного курсу на розвиток тяжкої індустрії, що його підтримував Хрущов. Хрущовська лінія перемогла, але й він був примушений зробити деякі поступки. Разом із засудженням сталінізму на XX з'їзді партії (лютий 1956 р.), прийшла черга й на критику панівної за Сталіна системи господарювання, між іншим, і в ділянці управління промисловістю.

XX-ий з'їзд партії схвалив проєкт шостої п'ятирічки на 1956-1960 роки, але вже рік пізніше цю п'ятирічку треба було касувати, бо її плани виявились нереальними. Хрущов вирішив перебудувати управління промисловістю на новій основі, яка нібито мала перебороти бюрократичні привички сталінських часів і мала бути більш ефективною у прилюдно проголошеному «мирному змаганні з капіталізмом». Це й була одна з головних причин спору Хрущова з Молотовим, Кагановичем, Маленковим та іншими членами т. зв. «антипартійної групи», що обстоювали сталінську міністерську систему.

Керування промисловістю через численні галузеві централістичні міністерства в Москві виявилось далі неможливим. Кожне міністерство мало під собою підприємства розкинені по цілому СРСР і дуже часто керувало ними зовсім ізольовано від інших галузів господарства, не рахуючись із місцевими умовами й потребами. Контакти між поодинокими промисловими «імперіями» були слабкі, а координування їх праці на місцях натрапляло на гори перешкод через надмірну централізацію і тяганину.

По смерті Сталіна кількість міністерств скорочено до мінімуму, але невдовзі все повернулось майже до попереднього стану. В 1955-1956 роках Хрущов запровадив деяку децентралізацію з тим, що деякі міністерства з загальносоюзних стали союзно-республіканськими, а то й республіканськими. Але ця реформа не багато поправила справу. Тоді Хрущов на пленумі ЦК партії в лютому 1957 року запропонував перейти з галузевого управління промисловістю на територіальне управління в економічних адміністративних районах. В травні 1957 року Верховна Рада СРСР схвалила закон про ліквідацію промислових міністерств і творення рад народного господарства в економічних адміністративних районах. Раднаргоспи мали підчинятися Радам міністрів республік, у яких вони існували. Тоді створено

105 економічних адміністративних районів і раднаргоспів у ССРСР, у тому в Україні 11 (в 1962 році їх було вже 14). Ця перебудова ніби розв'язала деякою мірою ініціативу на місцях щодо координації праці підприємств різних галузів промисловості в одному економічному районі. Москва була змушена дати більше прав урядам т. зв. союзних республік в управлінні та плануванні економіки. Але 24 квітня 1958 р. Президія Верховної Ради ССРСР видала «указ», який передбачав кари за прояви т. зв. «місництва», себто за невиконання керівниками раднаргоспів завдань щодо постачання продукції до інших районів та московського центру, а також за надмірну увагу до задоволення місцевих потреб передусім свого економічного району.

У вересні 1957 року ЦК партії і уряд ССРСР схвалили постанову «Про розробку перспективного плану розвитку народного господарства ССРСР на 1959-1965 роки». Контрольні цифри цього семирічного плану затвердив ХХІ з'їзд партії 5 лютого 1959 року. ХХІІ-ий з'їзд партії в жовтні 1961 року схвалив нову програму КПСС, що передбачає побудову «матеріальної бази комунізму» до 1980 року і розробку відповідних довготермінових планів.

Так після ХХ з'їзду партії, «розвінчання» Сталіна і угорського повстання Москва пішла на деякі поступки національним республікам, децентралізуючи оперативне управління промисловістю, але залишила за собою остаточне й вирішальне слово щодо планування, розподілу бюджету, капіталовкладень і т. п. Частка промисловості в республіканському підпорядкуванні зросла в ССРСР за 1953-1956 роки з 31 до 55 відсотків. В т. зв. Українській РСР частка продукції промисловості республіканського, обласного і районного підпорядкування в 1956 році становила 76 відсотків проти 36 відсотків у 1953 році.

Перебудову управління (в 1957 р.) промисловістю на територіальній базі пояснювано тим, що далі вже не можна було йти шляхом дроблення і спеціалізації міністерств і тяжко було координувати з одного центру діяльність такої великої кількості відомств. Так, наприклад, в РСФСР промислові підприємства були підпорядковані 84 міністерствам і відомствам, в Українській РСР — 68, в Казахстані — 53. Лютневий ЦК КПСС у 1957 році прийшов до висновку, що в час, коли в ССРСР є понад 200 тисяч державних промислових підприємств і понад 100 тисяч будов розміщених по всій величезній території імперії, неможливо керувати всіма ними з одного міністерства чи відомства. В Україні в той час було понад 35 тисяч промислових підприємств і понад 15 тисяч будов. У розпорядження раднаргоспів в УРСР передано 2700 підприємств, а місцевій адміністрації додатково передано 700 підприємств місцевого значення. Наслідком передавання підприємств (радше номінально, ніж реально) у республіканське підпорядкування більшовицькі пропагандисти почали твердити:

«Якщо в 1952 році союзні республіки керували промисловими підприємствами, що виробляли 30 процент продукції, то тепер вони управляють підприємствами, які виробляють 94 проценти всієї промислової продукції країни» (А. Чухно: «Розширення прав союзних республік у господарському будівництві», Держполітвидав УРСР, Київ, 1959, стор. 30).

Така реорганізація потягнула за собою і збільшення частки республік у загальному бюджеті ССРСР із 26 відсотків у 1955-му до 52 відсотки в 1960

році (там же, стор. 45). Частка капіталовкладень по підприємствах і відомствах підвідомчих радам міністрів союзних республік, яка в 1950 році становила мізерних 3 відсотки (по міністерствах і відомствах СРСР — 97%), залишилась на протязі 1953-1955 років майже така сама, бо всього 5 відсотків, а в 1956 році збільшилась до 9 відсотків. Після реорганізації в 1957 році вона зросла до 76 відсотків (там же).

Як твердили московські більшовики, реорганізація управління промисловістю за територіальним принципом мала на меті й усунути нераціональні та зустрічні перевозки виробів і матеріалів, що набагато здорожували продукцію. Так, напр., в 1958 році машинобудівні підприємства України одержували від інших союзних республік майже 200 тисяч тонн різного литва, поковок і штамповок, а одночасно, в той же самий час, з України тої самої продукції вивезено за межі УРСР майже 150 тисяч тонн. Велико-сорткову сталь привозили в Україну з Уралу і Західного Сибіру, хоч профілі цієї ж продукції є і в Україні. З Нижнього Тагілу везли на Україну дахове залізо, хоч Україна сама вивозить його, і то великою кількістю. Рейки привозили в Україну з Магнітогорського і Кузнецького комбінатів (з-за Уралу), а такі ж самі рейки вироблялись і в Україні. Сталінський раднаргосп, напр., половину запотребування для своїх заводів у прокаті (вальцьованому залізі) задовільняв шляхом ввозу з інших економічних районів, а сам більшу частину свого прокату вивозив за межі економічного району. Ще гірше з вовною. Її привозять з Середньої Азії в Україну для первинної обрібки, а потім везуть до РСФСР або до Прибалтійських республік на текстильні фабрики, звідки вона у вигляді готових тканин повертається на Україну... (там же, стор. 63-64).

А ось ще які характеристичні приклади:

»В 1956 р. для 36 підприємств м. Києва було завезено близько 26 тисяч тонн чавунного і сталюого литва з Уралу та інших віддалених місць країни, тимчасом як київські заводи «Більшовик» і «Червоний екскаватор» вивозили своє литво в Ленінград, Ташкент, Свердловськ, Курськ, Куйбишев, Іжевськ і навіть в Тюмень і Курган. Завод «Азовкабель» у м. Бердянську Запорізької області одержував литво з Астрахані і Кольчугіна, а поруч розташований механічний завод виробляв таке ж литво на вивіз... Тільки наявністю відомчих бар'єрів можна пояснити такий факт, як завезення заводів імені Носенка, розташованому в Миколаєві, електричних лебідок, кранів з Хабаровська, хоч він міг одержувати таке устаткування ближче... Київському заводі «Укркабель» для відправки кабелів потрібні дерев'яні барабани, які з успіхом могли б виготовлятися на деревообробних підприємствах м. Києва. Тимчасом ці барабани завозилися з Івановської області. Виготовленням цегли на Україні відали сім міністерств та Укрпромрада. Через відомчий підхід до цієї справи для будов Львівсько-Волинського вугільного басейну завозилося щороку 5 мільйонів штук цегли з розташованого під Києвом Ірпінського цегельного заводу — на відстань 600 кілометрів, в той час, як цю цеглу можна було одержувати на місці. Мукачівська меблева фабрика одержувала за нарядами круглий хвойний ліс з Архангельської та Вологодської областей, тим часом як все Закарпаття вкрите лісами, в тому числі хвойними.

Галузева структура управління промисловістю і будівництвом негативно відбилась на організації матеріально-технічного постачання підприємств і будов. Кожне господарське міністерство мало свій громіздкий постачальний і збутовий апарат, який дуже дорого обходився державі. Наприклад, у м. Києві було понад 120 різних постачальних і збутових організацій; крім того, 30 главків і контор постачали все необхідне київським будовам... Істотною хвибою колишньої структури промислових і будівельних міністерств була їх надмірна складність, причому система галузевого управління характеризувалась багатоступінчатістю... Таким чином створювалась сприятлива обстановка для канцелярсько-бюрократичного методу керівництва, при якому живе оперативне керівництво підмінювалось «паперовим». Як ілюстрацію можна навести такий приклад. Металургійний завод імені Карла Лібкнехта в Дніпропетровську одержав від розташованого в сусідстві з ним Міністерства чорної металургії УРСР протягом 1956 року 17 тисяч директив... Слід відзначити, що це не було поодиноким явищем у тогочасній практиці.

Великої шкоди завдавала також виробництву частиа зміна плянів на протязі року. Траплялося, що на підприємствах виробничі пляни змінювались протягом року понад 10 раз. Так на Дніпродзержинському вагонобудівному заводі імені газети «Правда» виробничий плян номенклатурних виробів змінювався протягом 1956 року 14 раз, в тресті «Дніпровськ-промбуд» — 19 раз. Крім того багато часу йшло на процес погодження і затвердження виробничих плянів...

Великою хвибою колишньої форми управління промисловістю і будівництвом було також і те, що кожне господарське міністерство прагнуло виготовити у своїй системі все, не рахуючись з тим, що виготовлення певних видів продукції з господарських міркувань було невигідне і призводило до недовикористання виробничих площ, до зайвих і явно непродуктивних витрат, що в свою чергу викликало підвищення собівартості виготовленої продукції» (Г. Александренко: «Раднаргоспи економічних адміністративних районів Української РСР», Держполітвид., Київ, 1959, стор. 72-75).

Ми навмисне подали цю довгу цитату, бо вона ілюструє галузеву систему управління промисловістю до 1957 року і допоможе критично поставитися до недавніх рішень пленуму ЦК КПСС і Верховної Ради СРСР із вересня 1965 року про скасування територіальних раднаргоспів і поворот до галузевої системи управління.

Створення нових економічних адміністративних районів і рад народного господарства супроводилось гучними фанфарами большевицької пропаганди, а вже особливо захвалював сам Хрущов. Але й тепер, як ми вже згадували, плянування розвитку економіки СРСР і далі залишилось за Госпланом СРСР при задержанні галузевого принципу.

Та не зважаючи на великі надії Москви, територіальна система, що мала стати панацеєю на всі хвороби советської економіки, не задовольнила її. Після великої «ломки» попереднього устрою, що забрала багато часу, праці і коштів і викликала великі труднощі для цілої армії спеціалістів, при-

мушених перекочувати до нових місць zatrudнення, Москва знову й знову запроваджувала цілий ряд коректив у нову систему. І так у 1961 році створено нову сітку «великих економічних районів», що мали узгоджувати планування і координувати працю раднаргоспів. В СРСР таких районів створено 17, в тому в УРСР — 3 (Донецько-Придніпровський, Південно-Західний і Південний). Потім в тих союзних республіках, що склалися з кількох великих економічних районів (РСФСР, УРСР, Казахстан) створено ще одну ланку — республіканські ради народного господарства. А врешті 24 листопада 1962 р. для керування промисловістю створено ще вищий орган — Раду народного господарства (РНГ СРСР). Тепер, що далі, то більше і швидшим темпом почалися різні перебудови і добудови. В грудні 1962 р. «укрупнено» економічні адміністративні райони, скоротивши їх до 47 (в УРСР із 14 до 7). При Раді міністрів СРСР створено цілий ряд державних комітетів для різних галузей промисловості, які частинно реставрували колишні галузеві міністерства, хоч і з багато меншими правами. В березні 1963 року створено ще одну надрядну установу — Вищу раду народного господарства (ВРНГ) СРСР, яка мала координувати працю РНГ СРСР, Госплану СРСР, Госстроя СРСР та державних комітетів для різних галузей промисловості.

Провів Хрущов і карколомну реорганізацію по партійній лінії. Листопадовий пленум ЦК КПСС у 1962 р. схвалив постанову про побудову керівних партійних органів знизу догори, згідно з виробничим принципом. Партійну організацію поділено на дві паралельні ієрархії — одну для промисловості, а другу для сільського господарства. Не дивно ж, отже, що всі ці головокружні зміни так збили з пантелику всю партію, адміністрацію і господарських керівників, що їм тяжко було зорієнтуватися в нових порядках; навіть найближчі «соратники» Хрущова загули, мов розбурхане осине гніздо, побачивши, що віз імперії починає котитися шаленим темпом до анархії і руїни. З тих та інших причин Хрущова вирішили усунути, що й сталося на засіданні ЦК компартії 14 жовтня 1964 року.

Наступники Хрущова почали гальмувати «реформістський розгін» свого попередника і поволі вертатися (частинно) до випробуваних метод керівництва партією, адміністрацією і господарством за сталінських часів. Щоправда, деякі реформи, проведені в післясталінський період, покищо ще не скасовані, а деякі інші продовжуються.

Насамперед привернено єдність партійної організації, «розукрупнено» райони, а постановою ЦК КПСС у вересні 1965 р. скасовано раднаргоспи всіх ступенів і знову відтворено загальносоюзні та союзно-республіканські галузеві промислові міністерства.

Пленум ЦК КПСС, що відбувся 27-29 вересня ц. р., і IV сесія Верховної Ради СРСР, що відбулася 1-2 жовтня ц. р. в Москві, схвалили постанови і закони про зміну системи органів управління промисловістю, про поліпшення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва. Головні промови на пленумі виголосили Косигін і Брежнєв, а на сесії Верховної Ради — Мазуров, один із перших заступників голови ради міністрів СРСР.

Відрецитувавши, як звичайно, цілий ряд цифр, які мали б свідчити про великий розвиток промислового виробництва в СРСР і успішне виконання семирічного плану, Косигін з'ясував вимоги до сучасної промисловості: «Сучасна науково-технічна революція висуває на перший план такі питання, як технічний рівень, якість, надійність продукції, ефективність її використання. Саме на ті сторони виробництва переміщається сьогодні центр ваги мирного економічного змагання країн соціалізму і країн капіталізму». Фрази, які нічим не різняться від фраз його попередників, а далі погрози — «посилена боротьба з усякого роду безгосподарністю, марнотратством, непродуктивними затратами», бо тепер, мовляв, «вирішального значення набирає раціональне, економічне господарювання». Сучасний стан советської господарки за словами самого Косигіна, приблизно, виглядає так:

«...За останні роки сталося деяке зниження розмірів національного доходу і промислової продукції, які припадають на карбованець основних виробничих фондів. Темпи зростання продуктивності праці в промисловості... за останні роки дещо сповільнились...»

«Той факт, що основні фонди використовуються у нас ще не досить, примушує робити величезні вкладення у створення нових виробничих фондів. Це не може не позначитись на розподілі національного доходу і на величині цієї частки, яка направляється на народне споживання».

«...Хоч наша промисловість розвивається успішно і в цілому перевиконує завдання семирічного плану, але ми не задоволені досягнутими результатами, особливо в таких галузях, як легка, харчова, хемічна, лісова і паперова промисловість, а також промисловість будівельних матеріалів».

Звичайно, як колись у Хрущова, так і тепер у Косигіна — це наслідки помилок у плануванні «в недалекому минулому», коли, мовляв, мав місце «непродуманий волонтаристський підхід до розв'язання складних господарських проблем». А далі підтвердив те, що всім давно вже відоме: «Протягом тривалого часу — казав він — у нас немає необхідної пропорційності між розвитком сільського господарства і розвитком промисловості. Відставання сільського господарства відбилась на сповільненні темпів розвитку промисловості, особливо галузів, які виробляють предмети споживання... Неправильне співвідношення склалося між розвитком промисловості групи «А» і промисловості групи «Б». Вже ряд років промисловість групи «Б» відстає у своєму розвитку. Таке відставання пояснюється не тільки тим, що в самих планах передбачалися занижені темпи зростання по галузях промисловості групи «Б», а й тим, що навіть ці плани завдання систематично не виконувались».

Визнав Косигін і «недовиконання планів по окремих галузях важкої промисловості, головним чином по введенню у дію виробничих потужностей», і що в зв'язку з тим виникли труднощі з забезпеченням виробництва сировиною і півфабрикатами. «Пляни науково-дослідних робіт — казав він — і впровадження досягнень науки та техніки у виробництво систематично не виконуються. Особливо погано стоїть справа з створенням і освоєнням випуску нових машин. Повільно здійснюється комплексна механізація і автоматизація виробництва, при чому ефективність деяких заходів по автоматизації дуже низька. Не досить впроваджується у виробництво нові

технічні процеси. Структура вироблюваних машин і устаткування в багатьох галузях не відповідає сучасним умовам».

А найголовніше «відкриття» Косигіна — це невикористання ще всіх «трудових ресурсів». За його підрахунками, в СРСР 85 відсотків працездатного населення зайняте в суспільному господарстві або вчиться (жінок — 75%), а решта зайнята в особистому підсобному і домашньому господарстві. Отже й цю решту треба використати у виробництві. Є значні резерви робочої сили і в невеликих містах, особливо в західних районах України, Білорусії, в ряді районів Закавказзя, а також у деяких центральних районах РСФСР.

Косигін, як і його попередники, не жалус різних обіцянок, пов'язуючи їх із «виправленням дотеперішніх хиб»: «Нині діючі форми управління планування і стимулювання в промисловості вже не відповідають сучасним технічно-економічним умовам і рівневі розвитку продуктивних сил. Господарська ініціатива підприємств і їх права звужені, а відповідальність недостатня. Госпрозрахунок має багато в чому формальний характер. Існуюча система матеріального заохочення працівників промисловости за високі показники слабо зацікавлює їх у поліпшенні загальних підсумків підприємств і не рідко діє врозріз з інтересами народного господарства в цілому».

Звідси й пропозиції:

»1) Підвищити науковий рівень планування і піднести роль перспективного планування;

2) розширити господарську самостійність та ініціативу підприємств і об'єднань, і підвищити роль підприємства як основного господарського осередку економіки, усунути зайву регламентацію господарської діяльності підприємств;

3) зміцнити і розвинути госпрозрахунок, посилити економічне стимулювання виробництва за допомогою таких засобів, як ціна, прибуток, премія, кредит».

Дотепер критерієм успішної роботи підприємства було виконання валового плану, себто випroduкування загальної кількості продукції, не зважаючи на її якість, чи на неї є попит та яким коштом вона виготовлена. Косигін обіцяє, що тепер, замість показників валової продукції, виконання плану буде залежати від того, чи підприємство зможе зреалізувати, себто продати свою продукцію. Якщо, напр., цієї продукції ніхто не схоче купувати через її погану якість, то виробництво не виконає свого плану і в наслідку потерпить. Для підвищення ефективності виробництва, Косигін пропонує застосувати в планах показник прибутку, рентабельність. А щоб, мовляв, керівники підприємств мали більш самостійності і ініціативи, треба зменшити кількість планових показників згори до мінімуму — до вісім: обсяг реалізації продукції, основна номенклатура продукції, фонд заробітної платні, сума прибутків і рентабельність, платежі в бюджет і асигнування з бюджету, обсяг централізованих капіталовкладень і введення в дію виробничих потужностей і основних фондів, основні завдання щодо впровадження нової техніки, показники матеріально-технічного постачання.

Інші показники господарської діяльності мають планувати підприємства самостійно, без затвердження зверхніми органами.

Для заохочення робітників і підприємств, себто для більшого їх визиску й грабунку, Косигін обіцяє залишити підприємствам дещо більшу ніж дотепер частку їх прибутку. Натомість безповоротне фінансування державою капітальних вкладень має бути обмежене коштом застосування кредитів. На кожному підприємстві повинен бути створений фонд розвитку виробництва за рахунок відрахувань від прибутку підприємства. Говорив Косигін і про різні «перевитрати» підприємствами державних фондів на непотрібне устаткування, про нові заходи, які мають примусити керівників підприємств ощадно господарювати і підвищувати ефективність своїх виробничих фондів.

Він мусів і визнати, що «заінтересованість виробничого колективу і кожного працівника в поліпшенні загальних підсумків роботи підприємства зовсім недостатня. Можливості підприємства підвищувати оплату праці робітників і службовців за рахунок створених самим підприємством джерел доходу вкрай обмежені... Досягнені підприємством успіхи в збільшенні прибутку і підвищенні рентабельності виробництва не позначаються безпосередньо на заробітній платні працівників підприємств».

Пригадаймо тут, що большевики постійно обвинувачують «західних капіталістів» в «експлуатації» робітників. Коли на Заході робітника хтось «експлуатує», він — як вільна людина — може домагатися підвищення заробітної платні, страйкувати, змінити працю, а то й виїхати до іншої країни. Що ж говорити про положення робітників в СРСР хоч би на основі того, що вище сказав Косигін? Він не може розраховувати на підвищення своєї мізерної заробітної платні навіть тоді, як підприємство успішно збільшує свої прибутки. Не користується він і тими правами вільного робітника, що їх мають робітники в «капіталістичному світі».

Це дуже добре розуміють робітники в СРСР і тому видайність їхньої праці — це видайність невільника, а не вільної людини, яка одержує відповідну матеріальну винагороду за її працю. І хоч-не-хоч Косигін примушений обіцяти робітникам, що з частини прибутку підприємства їм будуть виплачувати премії, крім цього будуть враховувати і їх стаж роботи на підприємстві. Але все це залежатиме від зростання прибутків і рентабельності підприємства, мовляв, будуть прибутки — будуть і фонди матеріального забезпечення, фонди житлового будівництва і т. п.

Визнав Косигін і те, що існують великі недоліки в ціноутворенні. На його думку, це одна з головних причин недооцінки економічних методів у плануванні й керуванні народним господарством. «Якщо нема обґрунтованих цін, то й економічні розрахунки стають не досить надійними, а це, в свою чергу, сприяє прийняттю суб'єктивних рішень».

І справді, проблема утворення цін чи не одна з найосновніших проблем у советській економічній системі. Як відомо, в т. зв. капіталістичній системі існує, як правило, вільний ринок, де ціни творяться наслідком дії закону подачі й попиту. Коли, напр., якогось продукту не вистачає, ціна на нього росте, і, навпаки, коли немає попиту на якийсь продукт, ціна паде. Дія цього закону на ринку, де є свобода підприємчivosti, конкуренція і вільна

торгівля, сприяє якнайкращому задоволенню потреб населення, і то по можливо найнижчій ціні. В московсько-большевицькій системі, де немає свободи підприємчivosti, конкуренції і вільної торгівлі, натомість існує державна монополія на виріб товарів і торгівлю, ціни монопольно творить «указом» уряд, штучно зменшуючи їх на одні продукти і збільшуючи на інші, чим визискується робітників-продуцентів і дається можливість жирувати партійно-адміністративній бюрократії. Дуже часто ціни в СРСР не мають жодного відношення до справжніх коштів продукції, тому й немає фактичного мірила, що економічно продукувати, а що ні, не згадуючи вже про те, що обмеження свободи підприємчivosti призводить до марнування великої кількості дібр і до неймовірних нестач продуктів. Косигін обіцяє, що ця проблема буде розв'язана не з допомогою свободи підприємчivosti і торгівлі, а через створення Державного комітету цін при Госплані СРСР. Згаданий комітет має «подати до 1 січня 1966 р. пропозиції про основні напрями в розробленні гуртових цін на промислову продукцію, виходячи з необхідності найбільшого наближення цін до рівня суспільно необхідних затрат праці». Отже, в принципі все залишається по-старому, ціни далі визначатимуть згори, хоч, можливо, і внесуть якісь поправки. Нові ціни Косигін обіцяє впровадити щойно в 1967-1968 роках.

Головна теперішня проблема, що її висунув Косигін — це перебудова системи управління промисловістю. Він не заперечує того, що, мовляв, «організація управління через раднаргоспи мала деякі позитивні сторони», такі як об'єднання споріднених підприємств, створення заводів для ремонту устаткування тощо, але одночасно підкреслює і її «великі недоліки»:

«Керівництво галуззю промисловости, що являла собою єдине ціле у виробничо-технічному відношенні, було роздроблене по численних економічних районах і виявилось зовсім порушеним. Галузі неначе «розчинилися» у господарстві економічних районів. Керівництво підприємствами різнородних галузів нерідко здійснюється в раднаргоспах не спеціалізованими, а багатогалузевими управліннями. По багатьох галузях промисловости раднаргоспи не мають необхідних кваліфікованих кадрів». Далі Косигін каже, що створення республіканських і укрупнених раднаргоспів, а також РНГ СРСР і ВРНГ СРСР та державних комітетів СРСР не усунуло корінних хиб системи, а це завдало шкоди технічному прогресові, спеціалізації, оперативному керівництву, породило багатоступінчасту систему управління, безвідповідальність і т. п. Отже, фактично він перерахував усі ті «лиха», що їх засуджено в попередній, міністерській галузевій системі, скасованій в 1957 році, а яку нібито мала виправити раднаргоспівська, територіальна система. І так колесо вернулося на старе місце.

Тепер Косигін запропонував створити галузеві промислові міністерства для централізованого плянового керівництва економікою: загальносоюзні, союзно-республіканські і республіканські. Для галузів машинобудівної промисловости пропонує створити дев'ять загальносоюзних міністерств, мотивуючи це потребою стандартизації, уніфікації і нормалізації виробів. Для інших галузів промисловости — 11 союзно-республіканських міністерств, що керуватимуть своїми галузями промисловости через однойменні міністерства або управління в республіках. Це — міністерства чорної мета-

люргії, кольорової металургії, вугільної промисловости, хемічної промисловости, нафтодобувної промисловости, нафтопереробної і нафтохемічної промисловости, лісової, целюльознопаперової і деревообробної промисловости, промисловости будівельних матеріалів, легкої промисловости, харчової промисловости, м'ясної і молочної промисловости. Республіканські міністерства мали б займатися тільки дрібною місцевою промисловістю.

Це майже поворот до старої централізованої системи, що існувала до 1957 року, хоч Косигін і Брежнев згадували про якесь «рішення», що нібито «передбачає надання союзним республікам нових прав у галузі планування, капітального будівництва, фінансування, праці та заробітної плати», але не подали жодних конкретних прикладів, що це за «нові права».

Такі ж неясні натяки повторив і Мазуров на засіданні Верховної Ради СРСР: «Уряди союзних республік розв'язуватимуть самостійно питання про перерозподіл у певних межах капіталовкладень між окремими республіканськими будовами виробничого значення, встановлятимуть обсяги будівельно-монтажних робіт за рахунок нецентралізованих джерел фінансування, затверджуватимуть титульні списки найбільш перехідних будов виробничого значення, а також затверджуватимуть титульні списки будівництва адміністративних і громадських будинків, клубів, театрів, палаців культури та інших культурно-освітніх закладів.

Ради міністрів союзних республік розглядатимуть розроблені міністерствами і відомствами СРСР проекти плянів по всіх підприємствах, завдання та проектування нових, реконструкцію і розширення діючих підприємств, розташованих на території республік, а також схеми розвитку та розміщення на території республік промислових підприємств і свої пропозиції подаватимуть в уряд СРСР» («Рад. Україна», 2, 10. 1965).

Проте постанова пленуму ЦК КПСС, схвалена 29. 9. 1965 р., говорить категорично: «Розширяючи господарську самостійність підприємств, партія і радянський уряд будуть і надалі проводити єдину політику в галузі планування головних напрямків розвитку виробництва, технічного прогресу, капітальних вкладень, цін, оплати праці та фінансів».

Отже, як бачимо, вся «самостійність» союзних республік буде зводитися до того, що вони матимуть право впроваджувати деякі маленькі зміни у плани будов республіканського і місцевого значення фабричок, таких як кравецькі майстерні, гарбарні, виробництво конфітур тощо. Крім цього матимуть право вирішувати, де будувати нові «палади культури», але в одному й другому випадку тільки в межах призначеного згори Москвою вузького республіканського бюджету. Натомість головні напрямки розвитку промисловости в Україні, особливо машинобудівної, а також різних галузів важкої і легкої промисловости, — буде визначувати Москва.

Щоправда, закон «Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління», що схвалений Верховною Радою СРСР 2 жовтня ц. р., під статтею 7 говорить таке:

«...Для забезпечення територіального планування розвитку промислового виробництва при галузевому принципі управління промисловістю встановити, що проекти плянів розвитку народного господарства республік по всіх галузях промисловости союзно-республіканського і республіканського

підпорядкування, а також пропозиції щодо проєктів плянів виробництва продукції (крім оборонної) на підприємствах загальносоюзних міністерств, розташованих на території республік, розробляються держпланами союзних республік. Держплани союзних республік розглядають також питання міжгалузевого характеру по промисловості, розташованій на території союзної республіки, що виникають в ході виконання пляну, і розробляють пропозиції в цих питаннях.

Мабуть, саме ця стаття мала б вказувати на «поширення прав союзних республік», але коли приглянемося ближче, побачимо, що ті «права» починаються і кінчаються правом подавати пропозиції щодо плянів розвитку промисловості, але остаточне слово в усіх випадках має «центр» — Москва. «Самостійність» республік, УРСР зокрема, залишається пропагандивним міражем. Бож знаємо, що за формальним «урядом» УРСР стоїть фактичний уряд — верхівка ЦК КПУ, яка — в свою чергу — є лише «обласною організацією» КПСС, підлягає централістичному порядку та всім наказам Москви, одержує звіди і детальні таємні директиви, в тому і директиви, що стосуються до проєктування розвитку народного господарства.

І ще одну цікаву річ треба згадати, а саме: деяку різницю між пропозиціями Косигіна щодо створення міністерств (на пленумі ЦК КПСС) і пропозиціями Мазурова та законом, що його схвалила Верховна Рада ССРСР. Крім новостворених 9 загальносоюзних і 11 союзно-республіканських міністерств, згаданий закон передбачає і перетворення деяких державних комітетів ССРСР у міністерства. І так: 2 комітети — для газової промисловості і транспортного будівництва — перетворено на загальносоюзні міністерства, а 6 комітетів перетворено на союзно-республіканські міністерства. Це міністерства енергетики і електрифікації, рибного господарства, монтажних і спеціальних будівельних робіт, геології, торгівлі, меліорації і водного господарства. Крім цього створено союзно-республіканський державний комітет для матеріально-технічного постачання, з підрядними управліннями в союзних республіках.

Таке «перевиконання» пропозицій Косигіна на засіданні Верховної Ради ССРСР свідчить про те, що Москву знову охопила адміністративно-централістична гарячка, як це не раз траплялося у минулому. Московсько-большевицька партія кидається з однієї крайности в другу, згідно з давню московською традицією і характером московського народу. Московсько-большевицька система й далі не допускає критики політики керівного апарату імперії знизу і все, що вирішить московський центр, мусить бути автоматично виконане й перевиконане «ад абсурдум». Критикувати — небезпечно. А втім, можливо, що й була якась критика лінії Брежнєва-Косигіна на пленумі ЦК, бо жодних звідомлень про перебіг дискусії на пленумі дотепер не опубліковано, а тільки подано прізвища промовців. Це свідчить про те, що з дискусією не все було гаразд.

Верховна Рада ССРСР схвалила також постанову про призначення нових міністрів. Д. С. Полянський, член президії ЦК, призначений першим заступником голови Ради міністрів ССРСР (К. Т. Мазуров має також цей титул), Н. К. Байбаков і Н. О. Тіхонов — заступниками голови Ради міністрів ССРСР. Байбаков перебрав пост голови держплану ССРСР від П.

Ломако, якого призначено міністром кольорової металургії. В минулому Байбаков був головою Краснодарського раднаргоспу, а потім головою державного комітету ССРСР для нафтової і газової промисловости. В. Е. Димшиць, колишній голова РНГ ССРСР, став головою державного комітету для матеріально-технічного постачання. І. П. Казанець, дотеперішній голова Ради міністрів УРСР, «авансував» на міністра чорної металургії ССРСР. В. Д. Шашин став міністром нафтодобувної промисловости ССРСР. Інші зміни менш важливі.

Кидається у вічі те, що майже всі нові міністри — москалі, за винятком двох чи трьох зрусифікованих «хахлів», одного білоруса і одного жида. Всі інші «союзні республіки» не удостоїлися того, щоб хтось із їхньої «республіки» став міністром ССРСР.

У зв'язку з новою реформою в ССРСР, на Заході появилися спекулятивні здогади, мовляв, вона означає поворот ССРСР до капіталізму. Але сам ініціатор пропозиції про надання більшого значення мотивові зиску для стимулювання діяльності промислових підприємств, харківський професор Ліberman, а також офіційні представники московського уряду — виразно заперечили таку інтерпретацію. Ідеться тут тільки про використання деяких метод приватно-капіталістичної економіки для успішного й більш раціонального ведення державно-капіталістичної господарки ССРСР, а це означає, що всякі вибуялі надії на Заході на «мирне переродження» большевизму і «лібералізацію» його режиму — зовсім даремні. Москва в теперішній катастрофічній ситуації її економіки і господарства примушена, образно висловлюючись, показати коням овес, але вона й далі тримає віжки у своїх руках і кожної хвилини може спрямувати віз туди, куди захоче.

Чи цей експеримент із впровадженням стимулу зиску на підприємствах допоможе Москві досягнути її мету — підвищення темпа розвитку господарства і досягнення економічної перемоги над «капіталістичним Заходом»? Можливо, що ця реформа матиме спочатку й деякі успіхи, дещо оживить безініціативність імперської господарки, але згодом виявиться, що й ця нова «поліпшена система» не спроможна навіть зрівнятися з незвичайно живою і гнучкою системою виробництва на Заході. Технічний і господарський розвиток на Заході йде шаленим темпом і, треба припускати, йтиме далі, як довго свобода ініціативи розвиватиметься впарі з державним розумом. А в ССРСР, натомість, й далі тяжітиме мертва рука державної бюрократії над усім життям. Тільки революція поневолених Москвою народів може змести з лиця землі кремлівських можновладців-тиранів, розвалити цю ганебну імперію і побудувати на її руїнах самостійні, вільні держави народів Східної Європи й Азії, з Україною на чолі.

Які наслідки можуть принести згадані реформи у відносинах між ССРСР та іншими комуністичними країнами, його сателітами? Англійський «Таймс» припускає, що — далекойдучі. Болгарія вже відгукнулася на московські зміни, також проголосивши подібні реформи. Вже раніше такий експеримент проведено в Чехо-Словаччині, навіть дещо радикальніше. Автор статті в «Таймс» і передбачає, що пожвавлення торгівлі та піднесення якості товарів з ССРСР, примусять сателітів припинити своє дотеперішнє прямування до економічної автаркії і звернутися до спеціалізації та

більшій залежності від імпорту — або з ССРСР, або з Заходу. Очевидно, що ті сателітні країни воліли б тісніший зв'язок із Заходом, ніж з Москвою, якби Москва до цього допустила. Москва буде примушена втримувати і розвивати, можливо найвигідніші, економічні зв'язки з сателітами, звертаючи свою головну увагу на розвиток промисловості в європейській частині ССРСР, що економічніше, ніж намагання розвивати за всяку ціну східні райони ССРСР — Сибір і Центральну Азію. А це, в свою чергу, може мати наслідки в советсько-китайських відносинах і привести до зростання впливів червоного Китаю в Азії. Чи ці прогнози мають якісь реальні підстави, тяжко сьогодні з певністю сказати. Найправдоподібніше те, що націоналістичні рухи як в самому ССРСР, так і в сателітних країнах, будуть далі зростати. Мусить, врешті, прийти кінець московській імперії та її керівництву долею інших націй.

Які ж наслідки матимуть нові московські реформи для України? Треба сподіватися, що незважаючи на деяке поживлення економічного життя, як і в цілому ССРСР, нові централізаційні заходи в загальному управлінні промисловістю ще більш виявлять колоніальне становище України і викличуть обурення, зміцнюючи протимосковські настрої українського народу, зокрема його кращої інтелігенції. Визиск України не тільки буде продовжуватися, а навіть зміцнюватися, бо більший відсоток національного прибутку України йтиме до т. зв. «всесоюзного бюджету», що також не може не відбитися на настроях робітництва і селянства. Наслідком цього зростатиме і усвідомлення українського народу, що його принизлива залежність від примх московських ватажків може скінчитися тільки тоді, коли він своєю боротьбою позбудеться назавжди цієї ганебної «опіки» московських загарбників.

Увага!

Увага!

Інформуйте світ про московські злочини. В цьому Вам допоможе монументальна книга англійською мовою про московську окупацію України під назвою

RUSSIAN OPPRESSION IN UKRAINE

Книга має 576 сторін друку плюс 24 сторінки ілюстрацій, у твердій полотняній оправі з мистецько-оформленою обкладинкою.

Ціна (без пересилки) 36 ш., у США і Канаді — 8 дол.

Просимо замовляти в Українській Видавничій Спілці:

*Ukrainian Publishers Ltd.,
200, Liverpool Road,
London, N.1., Great Britain.*

Проф. Григорій ВАЩЕНКО

ОСНОВНІ ЛІНІЇ РОЗВИТКУ СОВЕТСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ І ШКОЛИ

(Продовження, 6)

Шахтинський процес і питання підготовки більшовицьких фахівців

Питання про підготовку кваліфікованих робітників у СРСР набуває ще гострішого характеру в 1928 році в зв'язку з шахтинським процесом (процес промпартії на чолі з Рамзіним). З приводу цього процесу в «Кратком курсе истории ВКП(б)» написано таке:

»Шахтинські шкідники були міцно зв'язані з колишніми власниками підприємств — російськими і чужинецькими капіталістами, з чужинецькою військовою розвідкою...

Центральний комітет партії пропонував усім партійним організаціям зробити відповідні висновки із шахтинської справи. Тов. Сталін уважав, що більшовики-господарники повинні самі стати знавцями техніки виробництва, щоб їх далі не обдурювали шкідники з-поміж старих буржуазних фахівців, що треба прискіпати підготовку нових технічних кадрів із людей робітничої класи» («История ВКП(б)», короткий курс, стор. 275).

Таким чином у більшовиків у зв'язку з шахтинським процесом виникає велике недовір'я до старих фахівців, як людей, що виховувались у «буржуазних» умовах і вороже наставлені до всіх починів комуністичної партії. Саме тоді Сталін кинув клич — підготовляти своїх, більшовицьких, фахівців з-поміж робітників і батраків.

На VIII-у з'їзді комсомолу, що відбувся 16 травня 1928 року, Сталін, як ми вже згадували, дорікав у своїй промові молоді та всій підсоветській громадськості за те, що вони забули про класову боротьбу.

»Неправдивим є твердження, — сказав він, — що в нас уже нема класових ворогів, що вони побиті, зліквідовані. Ні, товариші, наші класові вороги існують, і не тільки існують, а й зростають, прагнучи виступити проти советської влади. Про це свідчать наші труднощі в заготовках узимку цього року, коли капіталістичні елементи села пробували підірвати політику советської влади. Про це свідчать численні факти в галузях внутрішньої і зовнішньої політики, що вам відомі й не слід тут багато говорити про них. Мовчати про цих ворогів робітничої класи не можна. Применшувати сили класових ворогів робітничої класи — це злочин» («Про молодь», статті й промови Леніна-Сталіна, партвидав ЦК КП(б)У, 1936, стор. 166-167).

Сталін перш за все вимагає, щоб була зміцнена «бойова готовість робітничої класи», себто, щоб була посилена класова боротьба.

»... Величезне виховне значення заготовчої кризи і шахтинської справи — говорив Сталін на цьому з'їзді — в тому, що вони зрушили всі наші

організації, підірвали теорію «самотюку» і ще раз підкреслили наявність класових ворогів, які існують, не сплять, і проти яких треба зміцнювати сили робітничої класи, її настороженість, її революційність, її бойову готовість.

Звідси і чергові завдання партії, політична лінія її повсякденної роботи: піднести бойову готовість робітничої класи проти її класових ворогів.

Не можна не відзначити й того, що цей з'їзд комсомолу, особливо «Комсомольська правда», потрактували це завдання значно глибше, ніж будь-коли до тепер. Ви знаєте, що в промовах ораторів, як і в статтях «Комсомольської правди», підкреслено важливість цього завдання. Це дуже добре, товариші. Треба тільки не дивитись на це завдання, як на тимчасове, швидкопроминаюче, бо це завдання вимагає зміцнення бойової готовості і воно повинно просякнути всю нашу роботу, доки є класи в нашій країні і доки маємо капіталістичне оточення» (там же, стор. 167).

Друге завдання, що його висунув Сталін, — це організація масової критики знизу.

«Головним нашим завданням — казав він — є підняти найширшу хвилю критики знизу проти бюрократизму взагалі, проти помилок у нашій роботі особливо. Тільки організуванням подвійного пресу, зверху і знизу, тільки переміщенням центру уваги на критику знизу, можна буде розраховувати на успішну боротьбу та викорінення бюрократизму. Було б помилкою думати, що досвід будівництва мають лише керівники. Це неправильно, товариші. Мільйонні маси робітників, що будують нашу промисловість, день-у-день накопичують величезний досвід будівництва, ні трохи не менш цінний для нас, ніж досвід керівників. Масова критика знизу, контролю знизу, потрібні нам, між іншим, і тому, щоб цей досвід мільйонних мас не пропадав даремно, щоб був використаний і перетворювався у життя.

Звідси чергове завдання партії: нещадна боротьба з бюрократизмом, організація масової критики знизу, врахування цієї критики в практичних рішеннях щодо виправлювання наших недомогань» (там же, стор. 168).

Третє завдання, що на нього вказав Сталін — це підготовка фахівців з-поміж пролетаріату, для чого молодь повинна здобути відповідне знання.

«Досить згадати шахтинську справу — казав Сталін, — щоб зрозуміти всю гостроту питання про нові кадри будівників соціалістичної індустрії. Але, поперше, в нас їх мало, подруге, не всі вони хочуть будувати нову промисловість, потрете, багато з них не розуміють нових завдань будівництва, почетверте, значна частина їх уже постарілася і виходить із розигри. Щоб посувати справу вперед, треба прискіпшеним темпом створити нові кадри фахівців із людей робітничої класи і комуністів.

...Я думаю, що ми не посунемося вперед ні на крок, поки не знищимо цього варварства і дикости. Робітнича класа не може стати дійсним господарем країни, поки не зуміє створити своєї власної інтелігенції, поки не опанує науки і не зуміє керувати господарством на основі науки.

...Нам тепер не можна обмежитися підготовкою комуністичних кадрів взагалі, большевицьких кадрів взагалі, які вміють базікати про все потрохи.

Дилетантство і всезнайство — тепер ланцюги для нас. Нам потрібно більшовиків-спеціалістів із ділянок металю, текстилю, палива, хемії, сільського господарства, транспорту, торгівлі, бухгалтерії і т. д. і т. д.

Нам потрібні тепер цілі групи, сотні й тисячі нових кадрів, підготованих із більшовиків, які могли б бути господарями справи в найрізноманітніших галузях знання. Без цього годі говорити про швидкі темпи соціалістичного будівництва нашої країни. Без цього годі говорити й про те, що ми зуміємо догнати і перегнати передові капіталістичні країни» («Про молодь», статті і промови Леніна-Сталіна, партвидав ЦК КП(б)У, 1936, стор. 169-170).

12-го липня після докладу Молотова пленум ЦК ВКП(б) схвалив резолюцію про поліпшення підготовки нових спеціалістів.

»Завдання, що його висунула партія, — сказано в тій резолюції, — визначивши мінімальний історичний термін для того, щоб догнати, а потім і перевищити рівень індустріального розвитку передових капіталістичних країн (XV партконференція), вимагає всебічного прищеплення нашому виробництву вищих досягнень не тільки нашої, а й закордонної науки і техніки. Для здійснення цього завдання, яке нерозривно пов'язане з перебудовою промисловости на вищій технічній основі та з соціалістичною раціоналізацією, потрібний найтісніший зв'язок науки, техніки і виробництва, необхідне рішуче наближення наукової роботи до розв'язання завдань, що стоять перед промисловістю, транспортом і сільським господарством, та забезпечення їх достатніми кадрами відповідно підготованих технічних сил.

А проте сучасне становище нашої промисловости характеризується такими моментами: незвичайно низьким процентом інженерів і ще нижчим процентом техніків, ненормально високим процентом на технічних посадах »практиків» (39⁰/о), малим припливом нових кадрів молодих спеціалістів і недостатністю їхньої науково-технічної підготовки, крайнім браком інженерів-виробників нового типу, що могли б забезпечити проведення соціалістичної раціоналізації відповідно до особливостей економіки ССРСР. Шахтинська справа підкреслила, що за наявності переважаючої маси сумлінно працюючих спеціалістів до цього часу, особливо серед привілейованих у минулому елементів цього середовища, є прямі провідники саботажу і шкідництва соціалістичної індустріалізації, і тим самим ця справа ще гостріше поставила перед нами проблему підготовки нових кадрів спеціалістів для промисловости і транспорту.

Не зважаючи на ряд досягнень у роботі втузів¹ (докорінна зміна соціального стану студентства з теперішньою вирішальною вагою в ньому пролетарських елементів, поширення сітки і деяке впорядкування навчального життя і т. п.), в цілому справу підготовки фахівців слід визначити в сучасний момент за незадовільну. Система підготовки фахівців органічно не пов'язана з промисловістю і не пристосована до вимог темпу її розвитку.

В цій системі не забезпечено молодим фахівцям засвоєння найновіших досягнень нашої і чужинецької науки та техніки. Зовсім не вистачає кадрів

1) Втуз — Вищий технічний навчальний заклад.

викладачів і професорів, що часто самі не стоять на рівні цих досягнень» (ВКП(б), советская власть, комсомол и профсоюзы о культурном строительстве», состав. Заколкин, Морозов, Подземский, 1930 г., «Работник просвещения», стор. 247-248).

Як бачимо, ЦК ВКП(б) вимагає, щоб достатніми кадрами відповідно підготованих технічних сил забезпечити промисловість, транспорт і сільське господарство, поширити сітку шкіл, що готують ці кадри, прискіпити темпи підготовки, змінити методи підготовки і такого комплектування вузів та технікумів, щоб у них навчалися переважно діти робітників.

В резолюції ЦК ВКП(б) про це сказано так:

»1) Відповідно до перспективного плану розвитку промисловости збільшити удвое питому вагу інженерно-технічного складу у великій промисловості до кінця п'ятирічки, щоб краще забезпечити потреби промисловости в наступні п'ятирічки.

2) З 1928 року почати організацію кількох втузів нового типу, особливо для дефіцитних фахів (напр., будівничих та ін.), з терміном навчання у них до 3-4 років.

3) Поширити контингент і сітку технікумів, щоб до кінця п'ятирічки відношення між кількістю інженерів і техніків було не менше як 2:3.

4) Систематично прямувати до того, щоб значно збільшити відсоток науково-підготованих технічних сил серед тих, що посідають інженерні посади, і забезпечити поширення перепідготовки практиків, особливо робітників.

5) З 1928-1929 роком почати уніфікацію системи технічної освіти в ССРСР... На посади керівників втузів треба висувати визначних господарників — комуністів і активних фахівців комуністичного будівництва, обов'язково звільнивши їх від усякого сумісництва для праці у втузі...

6) Підтримувати розвиток таких нового типу втузів і технікумів, які можуть готувати в скороченому терміні інженерів і техніків із більш чітко виявленою спеціалізацією, зі значною виробничою практикою».

Резолюція також обстоює, щоб звернути більше уваги на підготовку робітничої молоді до вступу в технічні школи.

»Забезпечити — сказано в ній — дальше скріплення робітничого ядра у втузах і технікумах, щоб у 1928 році робітники складали у втузах не менше як 65% із загальної кількості. Щоб підготувати робітників і їх дітей до вступу у втузи, треба організувати при втузах курси.

Впродовж найближчих двох років втягнути в сітку рабфаків² (денних) понад теперішній контингент не менше як 3 000 робітників. Значно поширити сітку вечірніх рабфаків із забезпеченням у їх складі максимального відсотка робітників із виробництва.

Домогтися того, щоб ті, що закінчують школу другого ступеня були підготовані до вступу у вузи. У робітничих районах розгортати сітку 7-ми і 9-тирічок (в УСССР — профшкіл) із забезпеченням поліпшених для них матеріальних умов і охопленням цією сіткою переважно дітей робітників.

²) Рабфак — робітничий факультет.

Спрямувати до втузів цього року не менше як 1 000 курсантів, що пройшли серйозну школу партійної, советської промислової праці, забезпечивши для них матеріальні умовини. Такі заходи практикувати щороку протягом найближчого часу» (там же, стор. 249-253).

Ще більш гостро поставив питання про підготовку червоних спеціалістів пленум ЦК ВКП(б) 1-го листопада 1929 року, на якому доповідав Каганович. У схваленій резолюції зазначено таке:

»Недостача кваліфікованих технічних і керівних кадрів, що існувала протягом ряду років, особливо загострилась у теперішній період буйного розвитку промисловости і соціалістичної перебудови сільського господарства. Минулий рік (фактичне перевищення намічених п'ятирічним планом темпів господарського розвитку, викриття ряду нових шкідницьких справ) висуває ще з більшою гостротою питання про форсування і поліпшення всіма засобами справи підготовки нових пролетарських спеціалістів...

Ми стоїмо перед великим розчіплюванням »ножиць« — між попитом на фахівців і теперішніми темпами їх збільшування. Це може стати гальмом дальшого успішного розвитку соціалістичного господарства, тим більше, що насправді існує не тільки брак фахівців, а є і якісні недостачі: брак технічної кваліфікації з погляду економічної освіти, нарешті, соціально-політична нестійкість, неутральність і навіть ворожість певної частини наявних кадрів фахівців. Останнє яскраво виявилось в діяльності окремих шкідницьких груп, що свідомо руйнують соціалістичне господарство в інтересах капіталізму.

Борючись рішуче із шкідниками, використовуючи, як і раніш, чесних і сумлінних фахівців, систематично поліпшуючи обставини їхньої роботи, треба всіма силами зміцнити підготовку нових пролетарських фахівців, на яких советська влада могла б цілком і повністю спертися у своїй велетенській роботі в будівництві соціалізму, які б докорінно поліпшили весь кадровий склад промисловости й господарства СССР у цілому» (там же, стор. 237-239).

Як бачимо, всі постанови комуністичної партії і большевицької влади спрямовані до того, щоб максимально прискіпити підготовку своїх кваліфікованих робітників, які могли б швидко просувати вперед індустріалізацію і соціалізацію СССР. Ці кадри мали комплектуватись переважно з середовища робітників і бідніших селян. Постанови настирливо вимагають, щоб у вузи й технікуми не попадала молодь із ворожого большевикам соціального середовища.

Аналогічні завдання большевики висувають і в галузі науково-дослідницької роботи. Вони з великим недовір'ям ставляться до старих професорів і наукових робітників та поспішають замінити їх »червоною професурою«.

26-го червня 1929 р. вийшла спеціальна постанова ЦК ВКП(б) »О научных кадрах ВКП(б)«. В постанові читаємо:

»Відзначаючи помітні в останні роки зрушення у поліпшенні справи підготовки нових кадрів комуністів, наукових робітників, особливо у зв'язку з випусками інституту червоної професури, поліпшенням постановки

інститутів суспільних наук при РАНИОНІ, організацією інституту студентів-висуванців для наукової роботи у вузах і втузах, Центральний Комітет визнає, що — не зважаючи на ці зрушення — дійсний стан наявних партійних наукових кадрів, їх добір, підготовка і використання незадовільні й не відповідають завданню партії опанувати наукові знання для соціалістичного будівництва. Потрібна значно більша увага партійних і совєтських органів у справі добору й підготовки наукових кадрів взагалі та, особливо, у створенні умов, які забезпечували б підготовку високої наукової кваліфікації наукових робітників-комуністів, просування підготованих комуністів до наукової роботи в усі науково-дослідні організації вузів і втузів та правильне використання кадрів наукових робітників-комуністів на науковій роботі.

Тому ЦК вважає за конечне:

Опрацювання у законодавчому порядку спільних для всіх вузів, втузів і науково-дослідних установ (в тому — і всесоюзних, що керовані СНК СССР) постанов про порядок добору і підготовки наукових робітників-початківців (аспірантів, стажистів і т. п.), що дали б можливість:

а) Усунути дотеперішню розбіжність і утворити єдність у ставленні справи добору й підготовки наукових робітників для всіх установ, не зважаючи на те, в чиему відомстві вони перебувають;

б) забезпечили б громадським організаціям активну участь у висуванні нових аспірантів і усунули б особистий розсуд професури;

в) зберегли б класовий принцип в доборі аспірантів, стажистів і т. д.

г) уможливили б дійсну громадсько-політичну й ідеологічну контролю над аспірантами та виконанням аспірантурою плану наукової роботи;

д) пов'язали б наукову роботу аспірантури з працею виробничих організацій і забезпечили б комуністам-фахівцям, що працюють на виробництві, можливість фахової наукової праці у науково-дослідних інститутах.

Виготовлення проекту таких постанов доручити президії комуністичної академії, яка має опрацювати його до трьох місяців, притягнувши до цього всі зацікавлені відомства» («Известия ЦК ВКП(б)», ч. 23-24, 1929).

Щоб забезпечити науково-дослідні інститути надійною, з погляду комуністичної партії, аспірантурою, запроваджено інститут висуванців з особливо упривілейованим становищем як у вузах, так і при вступі до науково-дослідних інститутів.

»Інститут висуванців має за завдання дати можливість найвартіснішим, із погляду науково-академічного і суспільного, студентам, в першу чергу з середовища трудящих, підготуватися до вступу в аспіранти...

Кандидатури у висуванці з відповідними характеристиками і висновками предметової комісії будуть розглядати і затверджувати адміністрації вузів. Разом із затвердженням кандидата буде призначений і керівник його навчання.

Крім виконання академічної програми зайнять, висуванці поглиблюватимуть ту дисципліну, в якій вони спеціалізуються, та вивчатимуть питання марксистської ідеології. Поглиблене студювання окремих питань не по-

винно заваджати здійснюванню загального навчального плану факультету або відділу.

Висуванці мають привілейоване право, якого не мають інші студенти, на працю при катедрах, користування апаратурою, кабінетами, бібліотекою і т. д.; крім цього у житлових та інших обставинах вони мають мати більші вигоди, відповідно до їх наукової роботи.

Студенти-висуванці можуть брати участь у засіданнях предметових комісій із правом дорадчого голосу. Їх забезпечується особливою стипендією, встановленою НКО.

До аспірантури повинні приймати насамперед тих студентів-висуванців, які виявили свою здібність до наукової роботи.

Студент-висуванець, кандидатура якого в аспіранти визнана за відповідну, не має права поступати на іншу роботу. У випадку невиконання цієї умови, він зобов'язаний повернути одержану стипендію, а коли сам не поверне — її стягається судовим порядком» («Еженедельник НКП РСФСР», 1929, ч. 10).

Перетворення міської семирічки на фабрично-заводську і перетворення школи селянської молоді на школу колгоспної молоді

Відповідно до розвитку темпів індустріялізації в СССР і колективізації сільського господарства, освіта набувала все більш практичного характеру, пов'язуючись із тим чи іншим родом виробництва.

Це стосується не тільки до технікумів і вузів, що давали молоді професійну освіту, а також і до загальноосвітніх шкіл. 10-го квітня 1930 року вийшла постанова Наркомосу РСФСР про перетворення міської семирічки на фабрично-заводську (ФЗС). В тій постанові, між іншим, сказано:

«Вимогу програми комуністичної партії про загально-політехнічну освіту дітей від 8 до 17 років можна реально здійснити тільки в таких умовах, коли загальноосвітня школа в індустріальних районах стане дійсно політехнічною і буде мати провідну роль у системі соціального виховання в цілій країні. Ось тому розвиток і зміцнення шкіл ФЗС являє собою розв'язання проблеми політехнічної освіти в країні».

Далі колегія Наркомосу дає такі доручення:

«В усіх фабрично-заводських районах негайно розбудувати сітку ФЗС, щоб до 1931-1932 року стовідсотково охопити всіх дітей робітників. Визначити загальну кількість охоплених фабрично-заводськими семирічками дітей робітників на 1930-1931 рік на 64 000 учнів. Головоцвх, разом із профсоюзамі і господарськими органами, має впродовж місяця розподілити цю кількість по областях. До початку 1930 року в фабричних районах і поселеннях розгорнути школи першого ступеня у фабрично-заводські семирічки шляхом відкриття 5-х груп у такій кількості, щоб охопити вищеподану кількість дітей робітників.

Вжити термінових заходів до повного припинення в 1930-31 році відсіву дітей робітників із шкіл.

Не менше як 50% всіх існуючих шкіл підвищеного типу фабричних районів і селищ перетворити на ФЗС» («ВКП(б), советская власть, комсомол и профсоюзы о культурном строительстве», сост. Заколкин, Морозов, Подземский. Работник просвещения, 1930, стор. 166-167).

Всі ці реформи не були лише звичайною зміною назв шкіл, вони визначали й зміну змісту навчально-виховної роботи. Відповідно до вказівок Наркомосу, загальноосвітні семирічні школи в містах і фабричних селищах повинні були міцно зв'язатись із тою, чи іншою фабрикою або заводом, вивчати їх працю, брати участь у виконванні їхніх планів і давати учням першу підготовку з того роду виробництва, до системи якого належала дана фабрика чи завод.

В містах, у яких розвиток промисловости слабкий, Наркомос вимагає організації комунальної семирічки на базі комунального міського господарства. У згаданій постанові Наркомосу сказано:

«Більша частина семирічок є в таких районах, де школа позбавлена індустріально-виробничого оточення. Беручи до уваги потребу переходу цілої сітки шкіл на політехнічну базу та величезні темпи розвитку індустріальної промисловости, Наркомос визнає, що вся міська шкільна сітка у своїй настанові має рівнятися до ФЗС, маючи за завдання перш за все пов'язати свою навчальну роботу з виробничою практикою. З цією метою НКО доручає реорганізацію цих міських семирічок на протязі дворічного терміну (1930-1932 роки), перетворення їх на школи комунальних семирічок (ШКС), виробничою базою яких є такі комунальні установи, як водогін, електростанція, фабрика-кухня, автотранспорт, залізничні майстерні, при-міські городо-садові комунальні підприємства і т. п.

З огляду на швидкі темпи будівництва міст і механізацію їхнього комунального господарства, ШКС являють собою цілком життєвий тип шкіл і можуть стати джерелом поповнення міських комунальних установ потрібною кваліфікованою робочою силою» (там же, стор. 168).

Так само перетворено і сільську семирічку, другий ступень якої зливався зі школою селянською молоді. Ціла ця школа почала називатися — школа колгоспної молоді. В постановах Наркомосу з 5-го лютого 1930 року читаємо ось що:

«... Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) особливо підкреслив гостру нестачу колгоспних кадрів і вказав, що одною з «необхідних умов успішного розвитку колгоспного будівництва є широке розгортання шкіл селянської молоді».

Це рішення партії перетворює ШКС на ударну бойову ділянку культурного фронту на селі. З цього часу праця ШКС повинна вимірюватися тим, до якого ступеня вона на ділі виконує підготовку організаторів і робітників колективних форм господарства, якою мірою вона обслуговує виробничі й культурно-побутові потреби довколишніх колгоспів, як допомагає дальшому розвитку колгоспів у районі, яку кількість молодих колгоспників (насамперед із середовища бідняків і батраків) вона зуміла охопити, чим і як допомагає у практичному здійснюванні політики ліквідації куркульства як класу.

Відповідно до нових завдань ШКМ, колегія Наркомосу РСФСР вирішила змінити назви всіх сільських шкіл на школи колгоспної молоді. Швидкою і рішучою, справді революційною перебудовою навчальної, виробничої і громадської праці, кожна школа селянської молоді повинна завоювати собі право на нову назву. У своїй праці школи колгоспної молоді повинні показати значно більші (кількісно і якісно) досягнення, що були б доказом того, що вони доганяють і переганяють темпи, дають свій вклад у колгоспне будівництво в даному районі. ШКМ в методах своєї праці повинні стати зразком соціалістичного змагання, перейти на ударне становище, оголосити себе змобілізованими для здійснення нових завдань, які виникають у зв'язку з суспільною колективізацією.

Перехід колгоспного руху на вищий ступень свого розвитку, ставить і нові вимоги до характеру виробничо-технічної підготовки ШКМ.

ШКМ повинна перейти від пропаганди колгоспного руху до практичного навчання, як організувати великі колективи вищого типу (артіль, комуна). Одночасно треба переходити від універсалізму програм сільського господарства до перебудови ШКМ, згідно з процесом технічного розподілу праці у великих колгоспах кожного даного району.

Кожна ШКМ мусить мати спеціальний напрямок (напр., рільничо-тракторний, молочно-тваринницький, культивування льону), щоб підготувати потрібні для району кадри масової кваліфікації (бригади рільництва, трактористів, контролерів-асистентів і т. д.). Однокомплектні школи визнають свій спеціальний напрямок відповідно до головної галузі господарства в районі. В багатокомплектних школах паралельні групи приймають різні напрямки.

Колегія НКО доручає в 1932-33 навчальному році збільшити контингенти учнів у денних ШКМ до 300 000 осіб. Відповідно до цього, в 1930-31 навчальному році схвалили контингент учнів у кількості 300 000 осіб і пропонувати наступне:

- 1) Відкрити паралельну групу першого року навчання у всіх ШКМ.
- 2) Організувати в ШКМ п'яті групи сільських семирічок, дев'ятирічок і шкіл другого ступеня.
- 3) В кожному районі МТС і суцільної колективізації охопити в перших групах не менше як 160 учнів.
- 4) В найбільших комунах і артілях, що мають агрономів і школи першого ступеня, розгорнути перші групи ШКМ.
- 5) В усіх адміністративних районах, що досі не мають підвищеної школи, організувати щонайменше одну ШКМ.
- 6) В багатокомплектних школах запровадити з 1930-31 навчального року прийом і випуск двічі на рік» (там же, стор. 159-163).

(Далі буде)

Ярослав БУЛКА

«РУСОВЕ НАС ЗАХРАНИЛИ»

(Замість спогадів)

Напередодні капітуляції Німеччини у 1945 році, в Чехо-Словаччині (в т. зв. «Протектораті») відбулася остання розгра з арміями Гітлера. Чехо-Словаччина через своє центральне положення у Райху була для німців шпихлірем поживи і магазином одєжі, взуття та боєприпасів.

Чехи, що ненавиділи німців, з великою нетерпеливістю чекали «руських», тим більше, що в ті часи ледве чи можна було знайти чеха не русофіла.

Німці, окупувавши Чехо-Словаччину, озброїли своїх 20 дивізій чеською зброєю. Народ плакав за своєю втраченою демократичною республікою, але обурений Мюнхенською угодою, де Чемберлен продав своїх союзників, був готовий іти воювати проти Заходу. Гітлер не використав цього, не мобілізував чехів до своїх військових формацій ще й тому, що боявся «швейківщини», себто розкладу їхньої армії зсередини. Не зважаючи на це, постав ще й другий «Швейк у Протектораті».

Чехію, порівнюючи до інших країн Сходу, хоч би й до Польщі, вже й не згадуючи України, дійсно можна було зарахувати до упривілейованого німецького протекторату. Хоч Гітлер не пощадив чеських патріотів і Сокільського керівництва, все ж таки чеський народ навіть під оглядом харчування був у кращій ситуації, ніж сама Німеччина.

Погіршилося у Чехії після атентату на протектора, генерального гувєрнера Райнгардта Гейдріха. Тоді німці (12. 6. 1942 р.) розстріляли всіх мешканців села Лідіце, село спалили й заорали, бо в ньому переховувався атентатник із Лондону, скинений парашутом. У той самий час німці розстріляли в Празі, з того самого приводу, священників Греко-Католицької Церкви.

Від альянтських бомбардувань чехи не потерпіли багато, крім двох великих налетів на Брно, коли бомбами зруйновано головну залізничну станцію. Зруйнування цієї залізничної станції сталося із стратегічних мотивів, бо це був єдиний шлях відступу армій Гітлера.

Словакам, що мали свою самостійну державу, жилося не зле, але словацькі прокомуністичні елементи разом із російськими партизанами-парашутистами викликали у Банській Бистриці повстання. Треба згадати, що ці словацько-російські партизани дуже жорстоко поводитися з українцями, що втікали на захід від большевиків.

Багато чехів-русофілів («руско наш брат») втікали до згаданих партизанів, а німці, де тільки могли, виловлювали їх і розстрілювали.

Німцям, що відступали через Прагу, хотіли загородити дорогу повстанням. За тих кілька днів у Празі знищено «Орлой» з 12-а рухомими апостолами, церкву та інші культурні пам'ятники. Було б повстанцям дуже круто, але слов'янській Празі прийшли на поміч «власівці», яких потім «освободителі» розстріляли.

Московсько-советські полчища заливали цілу Чехо-Словаччину. З ними прибула і чеська армія генерала Свободи (він, по комуністичному перевороті в 1948 році, став міністром народної оборони). Ця чеська »свободна армада« складалася з самих закарпатських українців і деяких жидів, а керували нею чеські старшини. Армія ген. Свободи в Україні, під Білою Церквою, виграла великий бій з німцями. Наші закарпатці билися хоробро, недаром чехи говорили: »Карпатські русіні — наші добрі патріоти!«

Зараз же по капітуляції Німеччини чехи, за зраду Чехо-Словацької республіки, виселили 3 міль. судетських німців, яких збаламутив К. Гензляйн, а гітлерівці з Райху звали »дойч шпрехенде слявен«. Незаперечною правдою є те, що судетським німцям за чеської влади жилося дуже добре під кожним оглядом — національним, культурним і матеріальним.

Оці залишені судетськими німцями господарства спершу давали »свободівцям«, бо »Армія Свободи« демобілізувалася у Судетах, а потім — репатрійованим чехам із Волині та чехам з т. зв. »Нітроземі« (Внутрішньої Чехії). Останніх було найбільше і всі вони, за малими винятками, були прокомуністично наставлені, мовляв: »Русове нас захирили а освободілі«. Своє русофільство вони помішали з комунізмом, якого — до речі — не розуміли і не здавали собі справи з советського диктаторського режиму.

»Свободівці«, всі без винятку, були вороже наставлені до комунізму і Росії. До СРСР вони попали через Румунію після поразки оборонців Карпатської України в боротьбі з мадярами. Там їх інтернували і посадили за дроти. Щойно з вибухом советсько-німецької війни їх звільнили і зформували з них армію.

Це справді були гарні й хоробрі хлопці, які ніколи не могли забути московським большевикам колючих дротів, поганого харчування та ще гіршого трактування. Знали, що в боротьбі за Карпатську Україну вони змагалися за свою незалежність, а не за осоружний московський комунізм.

Наші »свободівці« ставилися з погордою до чеських поселенців на судетському »погранічі«. Дуже часто пострілами з револьверів розганяли мітинги і забави комуністів. Тих чеських поселенців уважали за »збабілих«, що відважні брати лиш те, за що не воювали.

Евакуація чеських німців відбувалася за дозволом Москви, бо треба було чимсь пов'язати чеський народ із »освободителями«.

»Свободівці« і чеські реемігранти (поворотці з України) ставили найбільший опір комуністичній колективізації (»друствам«). Казали: »Ми з-під ринви та на дощ!«

Справді, було приємно зустрічатися і говорити з тими відважними, загартованими у боях хлопцями.

Чеська комуністична влада сліпо наслідувала зразки московського комунізму. Силою пхала своє селянство у »друства«, до яких навіть самі чеські комуністи неохоче вступали, чухалися у голову, признавали слухність »свободівцям«, але було вже запізно. Ремісники, верстати праці яких знаціоналізовано, проклинали комуністів, казали, що вони їх обманули.

В 1948 році чехи, своїм переворотом, що був реакцією на плян Маршала, самі наклали на свою шию московсько-большевицьке ярмо з власними погоничами. Потім було каяття, але вже не було вороття. Багато псевдо-комуністів побачили, що своєю участю у перевороті вони допомогли угробити свою справжню демократичну республіку, і втекли за кордон.

А народ заплакав у жалобі гіркими сльозами над трупом свого улюбленого міністра Яна Масарика. Він згинув лише тому, що хотів «ходити по Празі й вільно критикувати владу».

В тяжку недугу попав, важко зажурившись, обманений Москвою і власними комуністами президент Бенеш, якого народ щиро вітав, коли він по капітуляції вернувся до Праги. Сталін дармо не подав йому руки в Москві. Бенеш хотів бути посередником між Заходом і Сходом і зазнав поразки. Чеські жиди говорили: «Бенеш одну хвилину запізнився на вляк» (поїзд).

Коли Гітлер окупував їхню країну, чехи не запротестували навіть одним пострілом, не запротестували й тоді, коли їхні рідні комуністи на чолі з Готвальдом і московськими опричниками перебирали владу в свої руки, погромивши молоду демократичну республіку, що почала була розквітатися. Боялися чехи проливу крові, але не боялися бути покірними рабами нелюбого їм режиму, щоб тільки зберегти своє життя. Як далеко чехам було до героїзму наших карпатських українців, яких загально називали «глупими гуцулами»

В 1947 році чехи вислали на Словаччину три найкращі свої дивізії проти відділів УПА, що рейдами через Карпати пробивалися на захід, але ці дивізії не брали участі в боях проти наших упівців. Були перестрілки відділів УПА із жандармерією, своєрідною чесько-словацькою міліцією. Були й жертви. Командир рейдів УПА Бурлака попав у засідку над потоком (через зраду скомунізованих словаків) і дістався до неволі. Але словацьке населення добре ставилося до наших упівців, воно вже встигло пізнати, чого йому треба сподіватися від советського режиму. Про схоплення командира Бурлаки розповідали мені чехи в Судетах. Упівці розказують, що він, як дуже хоробрий, відважний і бистрий командир, злегковажив небезпеку і сам пішов на розвідку, де попав у засідку. Аж у Судетах була листівка зі світлиною Бурлаки в упівській уніформі бойового командира на одній сторінці, а на другій — з фальшивим ніби його листом-закликом до упівців, щоб вони здавалися і за це дістануть добре платні посади в Чехії.

Це був невдалий підступ комуністів, бо всі добре знали, що поліція повністю підпорядкована міністерству внутрішніх справ, отже в руках комуніста Носенка, який виконував директиви Москви, не зважаючи на те, що в той час Чехо-Словаччина була ще демократичною республікою. У виборах тоді брало участь чотири партії: народні соціалісти, соціал-демократи, християнська партія і комуністи (одержали 15% голосів).

Під час рейдів УПА чеська поліція допитувала багатьох українців і не раз питала їх, хто ті «бандерівські» і чому вони воюють проти «руска»? Треба було мати відвату сказати поліції, що український нарід хоче своєї незалежної держави, за яку колись воювали «петлюровські», яким чехи

давали азиль, а тепер воюють за неї »бандеровські«. Що навіть найбільш українські селяни підтримують їх, бо комуністи відбирають у селян землю і примушують працювати в колективах. А наші люди люблять працювати на своїх окремих господарствах, кажучи: »Дай мені камінь, а я навезу собі землі, щоб тільки бути самому«. Подібними індивідуалістами є і чехи, передусім їх власні комуністи, що одержали в Судетах господарства виселених німців. Вони кажуть, що коли хтось схоче накинути їм колективну систему, загнати їх у т. зв. »друства«, то на один »піск« (свист) вони уб'ють кожного агітатора-пропагандиста, бо чехи не такі дурні як »русове, ктержі нахаї сі то лібіт«.

Такі відповіді дуже подобалися поліціантам-некомуністам і видно було їхню тиху симпатію до упівців та переслухуваних.

Але й комуністична пропаганда проти упівців-бандерівців мала деякий вплив на чеський народ. Були випадки, що в Судетах чешки страшили своїх дітей упівцями: »Почкай, почкай, ті бандеровець забере!«

Чехи — слов'янський народ. Їхнє ставлення до українців по капітуляції Гітлера було добре. Вони захистили від репатріяції усіх українців-емігрантів із першої світової війни, а навіть і таких, що одружилися з німками, але приймали чехами. Не любили чехи усіляких коляборантів, які »гайлювали« (від »Гайль Гітлер!«), не любили і малярів, а з-поміж слов'ян чули жаль до поляків за Заользе, за їх політичну непередбачливість і зазіхання.

Багато українців були членами чеського Сокола, де почували себе між чехами краще ніж удома під окупантом, бо тут панували дружність і братерство.

Коли Чехо-Словаччину без великих боїв »освободили« і окупували большевицькі армії, чехи трохи опритомніли — їм відкрилися очі, бо з них злізла полуда безкритичного русофільства.

»Рускі брати« браталися з чехами по-своєму — з гарними жінками, одягом та іншим чеським добром. Тоді зріс і великий попит на протисифілістичні медикаменти.

До Росії попливли великі пакунки з усячиною від червоноармійців із написом перед адресою: »Дар Сталінові за визволення«. Довжелезні вантажні поїзди з поспіхом вивозили все, що попадало під руки, у »радушну Москву«; випорожнювалися магазини від усякого добра, а чехам серце стискалося. Все ж таки чеським намісникам німецького населення на прикордонні казали: »Бері от германа усьо, пока і своєво не оддадьош«.

Советські старшини під час переїзду червоної армії зі Східньої Німеччини на Угорщину затримувалися у модерних домах, передусім у Судетах, і — переночувавши ніч — забирали з собою всі меблі та інше устаткування. З руханкових заль забрали навіть усі лампи та контакти.

На керівних становищах »випорожнювачів магазинів« були самі довірені »руські люди«, малоросам, себто »хахлам« не довіряли. Забирали навіть уживане взуття, бо — »усьо нам нужно, усьо в нас пайдьот!«

В той час годі було показатися українській дівчині на вулиці у вишивці, бо зараз же присікалися до неї москалі, називаючи її »бандеровкою«. Московські вояки били наших хлопців по головах рукоятками

пістолів. Ця наша молодь (контингент — забраний силою на працю) маскувала себе польською мовою. Московські емведисти гнали своїх людей (яких німці були забрали на працю), мов худобу, в подертому лахмітті, бо все, що вони мали, забрали в них, мовляв, «жемено з Германії сволоч».

Мов чорна хмара пересунулись советські орди. Врешті чехи залишилися самі, тільки в містах були большевицькі обсерватори та інструктори в чеській армії. Відбулись чеські, ще демократичні, вибори, але нещастям нової республіки стала посуха. Наприкінці 1947-го і на початку 1948-го року забракло хліба. Тоді большевики продали Чехо-Словаччині мадярську і українську пшеницю, а комуністи у своїй пропаганді на всі лади вихваляли Росію: «Руско нам дало 40% хліба»... і тихо готувалися до перевороту, що й зробили, як ми вже згадували, на початку 1948 року.

* * *

Науково-історичною установою українців за кордоном був Музей Визвольної Боротьби України в Празі, заснований 1925 року. У 1945 році Музей частинно був знищений бомбою і потім усе, що залишилося із музейного майна, переховувалося безкоштовно в бібліотечній пивниці Празького університету.

Коли в березні 1948 року в Чехо-Словаччині відбувся комуністичний переворт, празьке радіо проголосило, що майно Українського Музею передано «урядові Української Радянської Соціалістичної Республіки», «кам патші» — куди належить. Як це сталося, ніхто не знав. Отже вістка у американській «Свободі» (1947 р.) про передавання большевикам майна Музею Визвольної Боротьби України була ще неправдива.

Як продовження цього Музею, Каленник-Лісюк у 1954 році заснував Український Національний Музей в Онтаріо (США). В 1961 році він видав книжку на тему: «Хто поповнив національний злочин?» (на осуд української громадськості), в якій докладно описує долю Музею ВБУ, закидаючи д-рові С. Наріжному (який після смерті проф. Дм. Антоновича був директором цього Музею) співпрацю з большевиками, точніше — з большевицькими агентами, та передавання Музею большевикам, маючи дозвіл від самого Сталіна.

Дивним і незрозумілим є питання, чому українці в Празі, що мали близьке відношення до Музею ВБУ, не переслали в 1946-1948 роках його майно українцям у США, бо тоді можна було легко нав'язати контакт з американською амбасадю у Празі, а сама ж Чехо-Словаччина ще не була повним сателітом Москви й існувала як демократична республіка на чолі з президентом Е. Бенешом. Напевно багато чехів, приятелів українців і прихильників самостійної України, були б допомогли передати майно Музею до американської амбасаді.

Ось так ми втратили майно Музею Визвольної Боротьби України. Ось так «руськове захранілі» чехів і «охороняють» до сьогодні.

Проф. д-р Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

(Продовження, 10)

ГРЕЦІЯ

Материкова Греція

На грецькому півострові не знайдено жодних слідів палеолітичного життя. Отже там, очевидно, не жили палеолітичні збирачі харчів. Першими мешканцями були тут неолітичні селяни, що звідкись примандрували, бо в найстаршому селищі Сескльо вони вже мали все потрібне для селянського життя — готове, зроблене. Сескльо лежить у широкій Тессалійській долині. Тут селяни знайшли потрібні для них родючі ґрунти, на яких осіли і побудували свої постійні хати. Це круглі або чотирикутні будівлі, з дерева і глини або й з каменю. Від деяких таких хат залишилися кам'яні фундаменти. Стіни стояли на легких стовпах, були сплетені з ліщини, обкладені глиною або «вальками» (глина з соломою). Дахи в них, як показує один глиняний модель, знайдений у Сескльо, мали гостроверхий вигляд¹.

За старої фази неоліту «А» селяни жили з сівби зернових хлібів, крім цього харчувалися і яриною та різними овочами. З періоду «А» в Тсані (в Тессалії) знайдено ячмінь, а з періоду «Б» в Сескльо та в Діміні знайдено пшеницю, ячмінь, фіґи, груші й горох, а в Рахмані IV (Д) — пшеницю т. зв. “*triticum vulgare*”. Розплоджували ті селяни й худобу: вівці, кози і свині. Знайдено й ступки, товкачі з каменя та ручні жорна для розтирання зерна на крупи або й на муку. Відкрито й кам'яні клинки двох родів: скісно зрізані та клинки, подібні до шевських копит, що були принесені з культурою «Б» (Діміні).

В Тессалії існувало й ткацтво, доказом чого є т. зв. пряслички і шпульки з випаленої глини або м'якого каменя. Тодішні ганчарі виробляли горшки без ганчарського колеса, виліплювали їх просто руками, наслідуючи форми посуду з іншого матеріалу, напр., кошики чи гарбузові (тиквові) баньки на воду, а навіть і металевий² посуд, що міг потрапити сюди з Передньої Азії, де метали, особливо мідь, були добре відомі ще в IV тисячолітті перед Христом. Деякий посуд — звичайно, червоної барви — був дуже тонко полірований. На Пелопонесі знайдено й пестро помальо-

¹ Tsountas, *Ai prehistorikai poleis Dimeniou kai Sesklou*.

² Forsdyke, *British Museum, Catalogue of Greek and Etruscan Vases*, I, p. XVI, 23.

ваний посуд, а деякий — з чорною поверхнею³. Горшки оздоблені простими прямокутними зображеннями, пунктом або намальованими білими лініями на темному тлі поверхні.

В північній Греції поверхня горшків, переважно, була покрита білою обмазкою, а на ній нанесено орнаменти червоною барвою. На Пелопонесі та в центральній Греції білої обмазки майже не вживали.

Зразки посуду часто були подібні до кошикарських виробів, але кожне селище мало свій власний стиль, як це завжди буває у ручних виробках. Крім керамічних виробів, у Сескльо знайдено декілька кам'яних горшків та кістяну лопату.

Хоч сільські громади неолітичного періоду були самовистачальні, проте ті селища не ізолювалися одні від одних. Вони, безперечно, обмінювалися не тільки керамічними виробами⁴, а й іншими. В них, як і теперішніх селян, були, мабуть, і численні вироби з дерева, солом'яні і т. п. (Так зв. солом'яники, себто діжки з солом'яної інколи вмістимістю до чверть тонни, в яких зберігали муку й крупи, горох та квасолі). В Україні такі солом'яники були ще наприкінці XIX стол. навіть у багатих селян і священників, бо були вигідні й дешеві). Зрозуміло, що дерев'яні й солом'яні речі з неолітичної доби не могли зберегтися у землі.

Не задокументовано й війн між тодішніми селянами, бо вони були таким самим мирним і невоєвничим народом, як і ті іранські селяни біля Персеполя, що про них згадує Герцфельд, та більшість месопотамських селян. З безсумнівної їхньої зброї знайдено тільки працові камені, що їх уживали, мабуть, мисливці⁵.

Мирна комерція поза межами Тессалії доказується загальним уживанням обсидіану, що його постачали цикладські островні торговці; вони привозили його, переважно, з острова Мельос.

В Тсані знайдено й кам'яну печатку у вигляді гудзика, з рисунком у формі хреста. Глиняні печатки знайдено в Сескльо, в Гагія Маріна та в Немеа, на Пелопонесі. Цей тип печаток напевно азійський, їх надibuємо в хальколітичній (мідяно-кам'яній) оточенні. Мідь могла бути добре відома неолітичним грекам, бож вони самі прибули до Греції з Передньої Азії, де мідь знали вже в IV-му, а бронзу в III-му тисячолітті перед Христом.

Частина грецьких неолітичних горшків, здається, була подібна до форми металевих ваз. У селищі Сескльо (на материку) грецький археолог Сотеріадіс⁶ знайшов мідяного кинджала (Dolch) з заклепками. Отож за неоліту »А« в Сескльо, і взагалі в Греції, мідь

³) Барва поверхні посуду визначається випалом. Так звана оксидуюча атмосфера дає червону поверхню, а редукуюча — чорну. Blegen, *Prosymna*, p. 368-369; Blegen, *Hesperia* VI, p. 491-96.

⁴) Wace and Thompson, *Prehistoric Thessaly*, p. 241.

⁵) Gordon Childe, *The Dawn of European Civilization*, 1950.

⁶) Mylonas, *Neolithike Epocha en Helladi*, Athens, 1928, fig. 64.

уже була відома, але не вживалася систематично мабуть тому, що не мала практичного застосування в селянському житті через свою м'якість і дорожнечу. Обсидіян значно практичніший і тому його купували охотніше.

З'ясовують нам археологічні знахідки й тодішній похоронний обряд. Недалеко Аргоського Гереуму⁷ знайдено тілопальний похорон у ямах однієї печери. На релігійні тодішні поняття налягають різного роду розмальовані глиняні фігурки. Вони зображували, головним чином, жіночі постаті (стоячі й сидячі) або й жінку, як це показує одна фігурка з Хейронеї, що годує дитину (*kourotrophos*). Трапляються також і глиняні моделі тронів або віктарів.

Оздобами тіла були тоді браслети з м'якого каменя або із сполучених черепашок, а також і кам'яні втички до носа, як і в сумерійській культурі тель Убаїду⁸.

З погляду філологічного Кречмер уже давно показав, що перші селяни Греції — пелясги, що прийшли з Анатолії. Гордон Чайлд каже, що кераміка, подібна до кошиків, жіночі фігурки, вживання цегли, пращі замість луків і, особливо, печатки — наводять на думку про азійське походження неолітичного населення Греції в період неоліту »А«. Але, на його думку, населення це прибуло скоріш із північної Сирії, ніж з Анатолії⁹.

До того часу думали, що спіральна оздоба властива тільки Дунайській області, тим часом і в області Ярмо, над середнім Тігром у Месопотамії, знайдено глиняну печатку із спіральним мотивом¹⁰. Знайшов її під час розкопів Брейдвуд. Належить вона, правдоподібно до V тисячоліття перед Христом, отже, як бачимо, спіральний мотив у Месопотамії був відомий раніше, ніж на кераміці Дунайської області.

Покищо, не можна точно визначити, коли селяни з керамікою прийшли до Тессалії. Дуже можливо, що наприкінці IV тисячоліття перед Христом. За теперішнього обниження хронологічних дат тяжко припускати, що вони прийшли до Тессалії значно вчасніше.

Кіпрська кераміка хальколітичного періоду, дуже подібна до описаної вище, мальована червоними зорами на білому тлі грецької материкової кераміки і може служити доказом зв'язку з керамікою тель-Галату в Месопотамії. Але в той же час у грецькій материковій культурі помітні зв'язки з культурами нижнього і середнього Дунаю. Особливо бачимо спільні елементи грецької материкової культури і дунайської в кам'яних клинках (у формі шевського копита), в трикутних віктарях, у браслетах

7) Blegen, *Prosymna*, p. 24-27.

8) Gordon Childe, *Dawn*, p. 60.

9) Gordon Childe, *op. cit.*, p. 61.

10) *Ill. Lond. News*, 15. 12. 1951, p. 994, fig. 9.

із черепашок та в кострубатій кераміці Тессалії і Левкасу¹¹. Таку саму першу неолітичну грецьку культуру, що її відкрито в Сескльо («А») і в цілій Тессалії, у центральній Греції, знайдено і на заході — в Левкасі, на півдні — на Пелопонесі, а на північ від Тессалії — в долині ріки Галіякмон. Цей неолітичний, найстарший період «А» продовжувався у Греції досить довго.

У Тсанглі селищний горб був високий на 10 метрів, з яких 5 мет. спіднього культурного наносу заповняли рештки культури «А». В Церелії горб культурного наносу був високий на 8 метрів, з яких 4 спідні метри належали культурі «А». Але, можливо, безперервність традиції була порушена або й перервана. Зміни в керамічній техніці, в архітектурі, взагалі в мистецтві, навіть в економіці, визначають прихід нової культури «Б» і нового періоду. Носіями цієї нової культури були люди якогось іншого народу, що відрізнялися як характером, так і звичаями. Проте той перелім не був цілковитий і можна думати, що нове населення змішалося з попереднім і витворилася симбіоза. Інакше кажучи, новий нарід завоював попереднє мирне сільське населення і збудував тут нові укріплені городи.

Про походження того нового народу, себто завойовників Тессалії, можна зробити висновки тільки з тієї культури, яку він залишив по собі в городі Діміні (біля затоки Вольо, в Тессалії). Культурні елементи Діміні та його населення, особливо мальована кераміка, виявляють велику спорідненість із дунайськими культурами.

Насамперед, Діміні звертає на себе увагу тим, що не має вигляду звичайного селянського неукріпленого селища, які були розкинені скрізь — і в Передній Азії, і на Балканах, і в Греції, і над Дунаєм і Дністром. Це міцно укріплений город, заснований на самому початку періоду «Б», обгороджений цілою складною системою стін із великих кам'яних брил, згідно з технікою т. зв. циклопічних будов. У той самий час і в Сескльо появився укріплений кам'яними стінами городок, що його, очевидно, побудували ті самі новоприбулі завойовники, що й у Діміні.

Разом із тими укріпленнями з'явилися тут і нові дома т. зв. мегаронового типу — звичайні чотирикутні хати з огнищем посередині. Цей тип хати вважають за індогерманський. Відрізняється він від типу (також чотирикутного) хат селян мальованої кераміки тільки тим, що значно видовжений і має вогнище посередині хати, а хата мальованої кераміки майже квадратована і має в одному кутку піч із димоходом. Отже, той новий тип мегарованої хати є доказом безперечної присутності нової етнічної культури. Вхід до хати мегаронового типу і ганок завжди були на вузькому боці будинку.

Тоді ж з'явився і новий тип кам'яної сокири, лезо якої було зашліфоване симетрично з обидвох боків (в культурі «А» воно

¹¹) Gordon Childe, *op. cit.*, p. 62 ff.

було скісно зрізане з одного боку). В Діміні знайдено й метали міді та золота — два плоскі клинки і круглу підвіску. На кераміці видно вже спіральні взори, що були дуже улюблені на дунайській пасковій кераміці. Але в Тессалії, звичайно, вони комбінувалися із давніми кошиковими vzорами — нарізаними і заповненими білою інкрустацією або намальованими білими чи темно-червоними (рудуваточорними) барвами на темножовтому, червоному чи, навіть, коричневому тлі; по краях були обведені іншими кольорами — білим або чорним¹².

Тоді ж уперше з'явилися тут і наддунайські миски на високих ніжках. Такі самі миски знайдено і в розкопах городу Кіш, у Месопотамії, де вони з'явилися, приблизно, в середині III-го тисячоліття перед Христом. Початок культури Діміні на материковій Греції, і початок неоліту »Б«, правдоподібно, відноситься до того ж самого часу або і трохи пізнішого.

Дунайський вплив помітний теж у появі чорної або сірої¹³ карбонізованої кераміки, оздобленої полірованими лініями, канелюрами, морщинами, нарізками, горошкуванням, тонкими білими лініями малюнків, грубими спіралецими vzорами. Але всі ті північні предмети — чорно полірована кераміка, миски на високих ніжках, зашліфовані з обидвох боків вістря кам'яних сокир — були розповсюджені не тільки над Дунаєм, а й на Криту, в Малій Азії і взагалі на Леванті. А про те, що впливи Криту поширювалися у той час далеко на північ, показують знаки лябруса (дволезой сокири) на споді однієї чорнополірованої миски з культури паскової кераміки, що була знайдена на території Чехії¹⁴.

З питанням про поширювання тих чи інших впливів пов'язане й інше питання: хто, власне, був тою рушійною силою рухів, які поширювали ці впливи? Можна думати, що до Греції принесли неоліт »Б«, себто культуру Діміні, індогермани, з приходом яких прийшла до Греції і перша хвиля індогерманської мови, т. зв. мови кентум (kentum). Але це не були дунайські селяни-хлібороби, бо в себе вдома вони не мали жодної бойової зброї. Щонайбільше, їх самих міг завоювати нарід, який навчив їх або примусив побудувати потім дімінські фортечні циклопічні стіни. Дехто з тих селян, під примусом індогерманів, міг служити і у війську.

Матц¹⁵ показав, що ранньогелладська культура мала багато спільного з неолітичною культурою Греції, а середньогелладська культура виявляє розрив із старими традиціями і появу нового духу, незвичайного для старого, мирного і невоєвничного, населення материкової Греції. Бойовий характер був питомий індо-

12) Tsountas, *op. cit.*

13) Frankfort, *Studies II*, p. 40-45.

14) D-r Neustupny.

15) Matz, *Torsion*.

германській народності, що прийшла з півночі, а попередні етапи якої зафіксовані високими валами, побудованими в Ленгієлю, в Угорщині та в Діміні. Отже, як бачимо, неолітичне і старогелладське населення Греції було не індогерманське, а — головню — анатолійське. До того ж, згідно з філологічними дослідями Кречмера, воно складалося з двох елементів — чисто малоазійського і другого невідомого. Кречмер назвав цей невідомий елемент протоіндогерманським. Матц, який спочатку, йдучи за Кречмером, уважав носіїв дунайської (I) паскової культури за протоіндогерманський елемент, потім визнав, що помилився, бо носії першої паскової кераміки були мирними, невойовничими хліборобами, тому ця культура не могла належати протоіндогерманам.

Культура Цикладських островів

Цикладські острови розкинені по Егейському морі, недалеко один від одного. Крім цього, їх дуже багато. Вони служили як помічні пункти відпочинку при переїзді тодішніх кораблів із Леванту до материкової Греції. Багато з тих островів мали, і мають, неродючі ґрунти, тому не цікавили селян-колоністів, але, натомість, притягали до себе моряків, як місця відпочинку, і всіляких розбійників та піратів, як схованки для награбованого добра або як засідки для нападу на мирних купців. Деякі Цикладські острови були багаті на мінерали і метали, що мали тоді великий попит. Так, напр., острів Мельос постачав обсидіян, острів Парос та інші — гарний білий мармур, острів Сіфнос, також і о. Парос, — мідь, острів Наксос — наждак, потрібний для шліфування інших каменів¹⁶. Отже, не зважаючи на те, що на Цикладських островах не поселювалися селяни-хлібороби, вони все ж таки не залишалися пустирями. Їх заселяли громади людей, які жили з торгівлі мінералами і металами, або колонізували пірати. Звичайно, такі громади скупчувались недалеко берегів і будували густо заселені городи. Тут, очевидно, не говориться про такі великі острови, як Крит, Кіпр і Евбея, бо вони жили іншим життям.

На жаль, Цикладські острови досліджені мало. Тільки у Філякопі, на острові Мельос¹⁷, відкрито передісторичну оселю і належно досліджено. Там розкопано — один над одним — три городи, а під спіднім городом знайдено ще старшу оселю, з якої збереглися тільки керамічні черепки.

Перший город, найстарший, був — здається — неукріпленим. Але друга і третя верства верхніх городів виявила сильні кам'яні стіни, грубиною до 6 мет. в останній фазі. Подібно були укріплені

¹⁶) Gordon Childe, *op. cit.*

¹⁷) "Excavations at Phylacopi in Melos", *Journal of Hell. Stud.*, Suppl., vol. IV, 1904.

й оселі, що їх знайдено на островах Парос¹⁸, Сірос¹⁹ та інших, але їх укріплення були, здається, пізніші.

Зараз по заснуванні Філякопи II, привезено там з Криту поліхромні вази, датовані »СМ Іб«, з чого видно, що город був заснований не раніше, мабуть, як 2 000 років перед Христом. Можливо, він належав до середньої цикладської старовини. Про оселі інших островів можна робити висновки на основі їхніх цвинтарів, звідки можна й черпати дані про їх розміри, давність і тривалість.

Один цвинтар біля городу Халяндріяні, на острові Сірос, мав біля 5 000 гробів, а другий — понад 50. Теунтас згадує дев'ять цвинтарів на острові Парос, що мали кожний від 10 до 60 гробів. Довший час усі ці гроби зараховували до ранньоцикладського періоду (2 000 років перед Христом), але потім Нільс Оберг²⁰ показав, що частина згаданих гробів належить до середнього, а навіть і до пізньоцикладського періодів.

На щастя, цикладський імпорт у Єгипті, на Криту, в Термі, Трої, а навіть і на материку Греції доказує, що острівна культура досягає свого zenіту в III-у тисячолітті перед Христом. Мармурові ідоли були імпортовані на Крит протягом »РМ III«. Один спис з невеликими вирізками на листку, що його знайдено в Аморгосі, був такий самий, як той, що його знайдено в скарбі »А« в Трої II. Цикладські мармурові вази вживалися у Термі I-III на острові Лесбос. Шпильку з головою у вигляді подвійної спіралі знайдено в ранньогелладським гробі біля Сугурієс (Zygouries). Керамічні сковороди із спіралевою оздобою знайдено в найстаршому городі ранньогелладського періоду біля Гагіос Космас, в Аттіці, та у верстві ранньогелладського періоду (РГ III) біля Асіне. Нарешті, зооморфічну вазу з пароського мармуру знайдено в однім переддинастичнім гробі²¹ у Єгипті.

До поданих вище предметів острівної торгівлі можна ще додати обсидіян, що його добували на острові Мельос і вивозили на острів Крит, на материк Греції та на інші острови²².

Цикладські гроби містили в собі предмети, зроблені спеціальними майстрами — ковалями, ювелірами, каменярями. Вони показують, що тоді вживали мідь, цину (stanum), олово (plumbum), срібло та інші матеріали, що були імпортовані з інших місць (напр., цина)²³. Роля морських зв'язків показана ще й багатьма

18) *Athen. Mitteilungen*, B. XI, 1917, s. 10 ff.

19) Tsountas для Syros, *Ephemerides Archeologikai*, 1899, а для Paros *ibid.*, *Ephemerides Archeologikai*, 1898.

20) Nils Aberg, *Chronologie*, B. IV, 71, 84.

21) Frankfort, *Studies II*, s. 103.

22) G. Childe, *op. cit.*, p. 50-51.

23) Один кинджал з Аморгосу був чисто мідяний, без домішок, але перстень мав 13,5% цини. G. Childe, *op. cit.*, p. 51, 2.

образками кораблів на кераміці. Тодішні моряки ще не знали письма, не вживали навіть регулярно печаток, якими користувалися крітяни. Знайдену зброю у гробах (спеціально в Аморгосі) та укріплення поселень можна уважати за доказ існування піратства, яке могло сполучуватися з регулярною законною торгівлею.

Процвітання морської цикладської торгівлі почало занепадати, коли цю торгівлю перебрав у свої руки Крит. Населення Цикладів почало помітно зменшуватися за періодів »СМ II-III« і »ПМ I-II«²⁴.

Коли ж іде про ранньоцикладську культуру, то вона не цілком однорідна, тут можна розрізнити дві групи — південну і північну. До південної групи зараховуються острови Парос, Антіпарос, Мельос, Аморгос і Деспотікон²⁵.

Різниця між цими групами в ранньоцикладській добі бачимо у формах гробів, у речах, що їх знайдено в них та в самих похоронних обрядах. У південній групі гроби мали вигляд просторої ями або кімнати, але всі вони належать до неозначеного точно часу. Їх особливо багато біля Філякопи²⁶, на острові Мельос. Але старші гроби — це були, нормально, кам'яні скрині трапезуватої форми. На найстарших цвинтарях (група Пельос²⁷, на острові Мельос) такі кам'яні скрині служили за оссуарії, що вміщали в собі по кілька кістяків, при яких були вази та статуетки божеств, формою подібні до скрипки. Пізніші гроби вже індивідуальні. Крім кістяка, вони вміщали в собі мармурові вази, зброю та статуетки, вже більше подібні до людей.

До північної групи належать острови Евбея, Сірос, Сіфнос і Андрос. На Евбеї²⁸ гроби були звичайними, викопаними в ґрунті ямами, кожна тільки з одним кістяком. На острові Сірос²⁹ — гроби прямокутні або овальні — у підніжжях горбів і перекриті плитами на звужених уверх стінках. Як і на Кріту, в гробах на Сіросі був зверху отвір (50×50), як ритуальний елемент, бо покійників спускали до гробу крізь цей отвір-стелю.

В кераміці північних островів були й темнопверхові вироби, часто оздоблені т. зв. біжучими спіралями (себто, пов'язаними між собою) та дрібними довбаними трикутниками. Технічно вони подібні до речей ранньогелладського (I) періоду (РГ I) на материках. Найулюбленишими формами кераміки тієї доби були т. зв. сковорідки, оздоблені біжучими спіралями, та кулясті або циліндричні пікиси з покришками (слоїки).

²⁴) Про егейські кораблі див. Marinatos, *Bulletin de Correspondence Hellenique*, B. LVII, 1933, p. 170 ff.

²⁵) Про Naxos — Aberg, *Chronologie* IV, p. 59 ff.

²⁶) Phylacopi, p. 234-8.

²⁷) Pelos in Melos, B.S.A. III, p. 40; Antiparos, J.H.S., B. V, p. 48.

²⁸) Papavasileiou, *Periton en Euboia archaion taphon*, Athens, 1910.

²⁹) *Ephem. Arch.*, 1898; 1889; Tsontas, *Kykkladika*.

Цикладські імпортовані речі, що їх знайдено біля Евтресису³⁰, показують, що на острові ці вироби були в ужитку вже у середньогелладський період. В деяких гробах на Сіросі серед кераміки цього типу виявлено і мармурові ідоли, спільні для обидвох груп островів³¹. Інші гроби на островах Сірос і Наксос³² містять у собі кераміку в вигляді човників, із скісно зрізаними носами, та інший посуд, оздоблений блискучою поливою у ранньогелладському стилі (РГ III). Крім цього, на північних островах постійно надібуються малоазійські (анатолійські) впливи. Напр., одна група гробів на острові Евбея містила в собі тільки троадські вази і кинджали (Dolche). Гордон Чайлд звертає увагу на один цікавий факт — емблему, у вигляді риби, на північно-цикладських човнах, яка була штандартом (знаменем) переддинастичної громади в дельті Нілу³³. Таким чином, виходить, що коли Менес-Нармер завоював десь біля 3 000 року (до Хр.) дельту ріки Нілу, то якесь рибальське плем'я, що мало той штандарт, втекло звідти аж на північні Циклади. Це дає певну основу для датування.

Інші єгипетські елементи в цикладській культурі — це щипчики, популярність кам'яних амулетів, уживання кам'яних палітр для розтирання барв та кам'яного посуду. Все це тільки загальні риси того впливу на півночі.

Натомість металеві речі, кераміка і одяг радше азійські, ніж африканські. Цілком ясно, чому: центр металургії був у Вірменії і на Кіпрі. Єгипетський одяг не вистачав для населення північних Цикладів, де віє північний вітер і взимку буває холодно, натомість передньоазійський одяг — пристосований до високорівні та високих гір, звідки віє холодний вітер. Також і азійська кераміка була більш розвинена, більш різноманітна й цікавіше орнаментована, ніж у Єгипті.

Цикладські глиняні сковорідки також походять, мабуть, з Малої Азії, бо там, в князівській могилі Аляка Гуюк (Центральна Анаболія³⁴), знайдено подібні мідяні сковорідки.

Але оздоба біжучими спіралями походить із Дунайської області, напр., вона відома в Ленгелі, а також на бронзових бляхах Кавказу, хоч там вона пізніша.

Ми вже згадували, що цикладська культура почала занепадати після того, як критські мінойці захопили у свої руки морську торгівлю і зайняли гелладські міста на материку. На багатьох

³⁰) Goldman, *Eutresis*, p. 182.

³¹) Nils Aberg, *Chronologia*, B. IV, p. 102, No. 13, 15. В обидвох цих гробах сковорідки були оздоблені концентричними нарізними кругами, отже сковорідки з біжучими спіралями мусять бути старші.

³²) Aberg, *Chronologia*, B. IV, p. 86; *Congr. Intern. Arch.*, Athens, 1905, p. 221.

³³) Evans, *Palace of Minos*, vol. II, p. 26; G. Childe, *op. cit.*

³⁴) Hâmit Zübeyr Kosay, *Ausgrabungen von Alaca Höyük*, Ankara, 1944, LXXXIII, 60; G. Childe, *op. cit.*, p. 55 footnote 3.

островах тільки нечисленні гроби із довгими бронзовими мечами або імпортованими мінойськими вазами показують, що вони належали до середнього і пізньоцикладського періодів.

Участь острова Мельоса в мінойській торгівлі завдячується його джерелові обсидіану. Острів Тера мав вигоди від такого сусіда, поки землетрус не знищив його мешканців. Філякопі II на острові Мельос виявляється добре укріпленим містом із регулярними вулицями.

Імпортована з Криту поліхромна кераміка мінойської доби «СМ I-II» та мінойські вазы³⁵ з материкової Греції, що знайдені на долівці найстаршого відкритого дому, показують, який тісний зв'язок був між Критом і материком Греції. І, навпаки, присутність на острові Мельос матово-малюваної кераміки середньоцикладського першого періоду (СЦ I), що подібна до старобронзової або каппадокійської кераміки Алішара в центральній частині Малої Азії, показує, ніби той острів мав тоді зв'язок із Сходом. Пізніше великі будинки критського стилю у Філякопі II (вужчі знизу колони, оздоблені малюнками літаючих риб у стилі й техніці ММ III) — могли бути резиденціями мінойських представників або правителів на Мельосі.

Скорочені означення періодів цикладської культури прийнято за шаблоном, виробленим для Криту, себто: ранньоцикладський — РЦ I, II, III, середньоцикладський — СЦ I, II, III, і ново- або пізньоцикладський — ПЦ I, II, III.

Македонія

В Македонії систематичні розкопи вели французькі та англійські вчені й дали нам майже повну релятивну хронологію. Особливо добре досліджена пізньонеолітична хронологія, отже майбутні розкопи навряд чи зможуть щось ґрунтовно змінити.

Але питання раннього і середнього неоліту Македонії стоїть значно гірше і тут треба буде зробити ще багато дослідів. З ранніх періодів неоліту в Македонії маємо дуже мало матеріалів. Мілойчіч³⁶ пояснює це тим, що — як здається — пізньонеолітики не будували своїх селищ на тих місцях, де були попередні селища чи навіть окремі оселі. Через те ми досі знаємо лише про рідкі селища з рештками попередніх культур.

Тому особливе значення має містечко Сервія, де виявлено три культурні горизонти — кожний із них з багатьма селищними верствами, що їх пощастило встановити³⁷. Найстарший культур-

³⁵) Мінійської кераміки не слід змішувати з мінойською, бо мінійська була виробом греків з материка, які напевно вже говорили індоєвропейською мовою.

³⁶) Vladimir Milojević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Süd-europas*, Berlin, 1949, p. 44.

³⁷) Seure-Degrad, B.C.H. XXX, p. 359 ff., 1906.

ний горизонт постачив мальовану кераміку (Мілойчіч, цит. праця, таб. 16, чч. 1-16), що в усіх подробицях подібна до тессалійської культури Сескльо (там же, таб. 6, ч. 3, 8). Той культурний горизонт, що складався з чотирьох житлових верств, закінчився великою пожежною верствою, яка покривала цілу площу того старого селища. На пожежній верстві лежала друга, з пізньонеолітичного періоду верства із чорнополірованою дунайською керамікою (там же, таб. XVI, ч. 21-22, і XVII, 1-10; Heurtleys Late Neolithic). Той горизонт розподіляється на дві верстви й два ступені розвитку, а на ньому лежав третій культурний горизонт із матеріалом ранньої бронзової доби.

Перелім між старим сескльовим горизонтом у Сервії та дімінським горизонтом такий різкий і повний, що тут не могло бути ніякого продовження культури »А« в культурі »Б« — це ясна заміна однієї культури іншою, чужою. Натомість тут же, в Сервії, перехід від пізнього неоліту »Б« до ранньої бронзової доби не виявляє жодного перелому в культурах спідньої і верхньої верств. Це був, як висловився Мілойчіч, розпливчастий перехід, себто ступневий, непомітний. Такий самий ступневий перехід відкрив Г. Голдман у Еврезесі, С. Вайнберг у Корінті, Е. Кунце в Орхомені. Подібні відкриття відомі нам і з Тессалії. Так, напр., не завжди можна стратиграфічно відділити пізньонеолітичний ступень від матеріалу ранньобронзового (напр., ступень Рахмані від гатунків Г III). Це значить, що нарід, який жив там, не змінявся, а тільки ступнево приймав усе більше й більше бронзову культуру.

Хоч у Македонії не знайдено жодних імпортованих речей із Єгипту, які уможливлювали б точне датування на основі єгипетської хронології, проте — завдяки порівнянню із грецьким культурним розвитком та імпортованими знаряддями з Греції — можемо визначити поодинокі періоди македонського культурного розвитку. Подібність і рівнобіжність культурного розвитку Македонії показують ясно, що Македонія завжди впродовж усіх неолітичних фаз, була в найтісніших стосунках із Грецією, як і з Тессалією. Саме тому ледве чи можна відділяти Македонію від Греції та Тессалії в історичному, культурному й народному відношеннях. Крім цього, не можна забувати, що південна частина Єгипту, яка мала ліпші кліматичні й господарські умовини, вела постійний обмін з іншими поступовими культурними областями, була на вищому ступені, ніж грубий балканський загумінок.

В ранній бронзовій добі Македонія мала характер однорідної культурної провінції, що розвивалася рівномірно. Але ця однорідність кінчається у середньобронзову добу³⁸. Тоді в Македонії створилися три культурні провінції: Халкідіка, центральна Македонія і західна Македонія.

³⁸) Heurtley-Radford, B.S.A. XXIX, 1927-28, p. 118 & 156 ff.; Milojević, *op. cit.*, p. 47.

У Халкідіці в середньобронзових верствах появилася мінійська кераміка. Натомість у центральній Македонії не видно жодного перелому ні в заселенні, ні в розвитку; тут відбувався повільний, органічний перехід. А мінійський посуд, і то імпортований, знайдено тільки у верхніх верствах бронзової доби. З цього приводу Гертлі зараховує початок середньої бронзової доби в центральній Македонії до старшого періоду, ніж у Халкідіці³⁹.

В західній Македонії рання бронзова доба кінчається льокальною керамікою⁴⁰, яка нагадує жовту мінійську і своїми формами подібна до посуду тессалійських періодів III і IV⁴¹.

Отже, в Халкідіці був виразний перелім, натомість у центральній і західній Македонії його не видно, що дуже утруднює вивчення початків середньої бронзової доби.

Про хронологію окремих періодів у Македонії можна сказати наступне:

1) В Халкідіці в пізніх верствах ранньої бронзової доби бачимо вже черепки імпортованого середньогелладського мінійського посуду.

2) На верствах ранньої бронзової доби в Халкідіці лежать верстви з мінійською керамікою, що датується середньогелладською I-II.

В Кріцанах під час розкопів у самій верхній, шостій верстві знайдено черепок одного імпортованого посуду ранньогелладської доби III, білувата поверхня якого мала блискучий темний ляк. Цей рід кераміки на Пелопонесі датується III-ю ранньогелладською добою (РГ III) або першою середньогелладською (СГ I). Шоста верства в Кріцанах у своєму розвитку не досягнула кінця ранньобронзової культури в Македонії. Таким чином кінець бронзи в Халкідіці припадає на час I-ї середньогелладської доби (1950-1850 рр. до Хр.) і підтверджує висновки, що в наступній верстві є вже повнорозвинена кераміка II-ї середньогелладської доби (СГ II).

Значно трудніше визначити кінець ранньої бронзової доби в центральній і західній Македонії. В нашому розпорядженні маємо тільки такі факти.

Ранньобронзові селища Сервія і Вардаровца, на думку Гертлі, засновані в час п'ятого селища в Кріцані. Тому, що в шостій верстві під час розкопів у Кріцані знайдено згаданий пізній черепок ранньогелладської доби, можна припускати, що заснування цих обидвох селищ, найправдоподібніше, припадає на другу половину доби ранньогелладської культури. У Сервії в ранньодобових верствах знайдено посуд, подібний до посуду з Монастірської рівнини (Бітоль), що показує виразний зв'язок із пізнішими

³⁹) Heurtley, *Praeh. Maced.*, p. 126.

⁴⁰) Heurtley, *op. cit.*, pp. 85, 192, Abb. 60-61.

⁴¹) Milojević, *op. cit.*, p. 47.

фазами ранньобронзових форм Тессалії (таб. XII, 5-9; XIII, 1-3-9)⁴². З того комплексу деякі дослідники виводять середньогелладську культуру⁴³. У Вардаровці верхня частина двометрових ранньобронзових верств хронологічно лежить під шостою верствою Кріцани, що ясно показують форми вардарівського посуду⁴⁴. Таким чином бачимо добу мішаних верств у Гагіяс Мамас і Молінопіргос і з того всього виходить, що перехід від ранньої до середньої бронзової доби відбувся тут, правдоподібно, майже одночасно, як і в Халкідіці, себто — десь у добі 1950-1980 рр. до Хр.

Щоб ближче вивчити початок ранньої доби в Македонії, дослідники мусіли покористуватися численними подібностями і рівнобіжностями між Македонією та середньою частиною Греції, включно з Тессалією. Ці досліді провели особливо В. Гертлі⁴⁵, С. Фухс⁴⁶ і Е. Кунце⁴⁷. З хронологічного погляду цікаво згадати, що в найстаршій верстві Кріцани знайдено черепок найвчаснішого троянського кубка⁴⁸. Як висновок, прийнято думку, що в добі ранньогелладської культури македонські племена, правдоподібно, вилилися до населення північної частини Греції і відиграли тут значну роль у творенні ранньогелладської культури. Такі македонські впливи видно в північній Греції вже за найстаршого ранньогелладського періоду в Орхомені, як і в пізніших його фазах. У пізньому етапі ранньогелладської доби ці впливи поширилися на Пелопонес, де визначили початки ранньогелладської культури, а потім поширилися по цілій острівній території⁴⁹.

Як у середній, так і, частинно, в старших верствах розкопок у Кріцані знаходимо згадані подібності й рівнобіжності, тому припущення одночасності цих верств із культурою ранньогелладською цілком виправдується. Але, як думає Гертлі, македонська ранньобронзова культура трохи старша, ніж ранньогелладська⁵⁰. Отже початки македонської культури можна визначити 2 600 р. до Хр. і таке датування підтримують також певні знахідки в найглибших верствах Кріцанського селища. Вони ясно показують,

42) Tsountas, *Dimini-Sesklo*, Abb. 161-163, 203-206; *Praeh Tess.*, fig. 60-61, 103.

43) Childe, *The Aryans*, 1926, p. 59; Childe, *The Dawn*, 1947, p. 70 ff.

44) Heurtley-Hutchinson, *B.S.A.*, B. 26, 1925-26, p. 17.

45) Heurtley-Hutchinson, *B.S.A.*, B. 27, p. 52 ff., s. 29, B. 28, p. 178.

46) Fuchs, *Fundgruppen*, p. 32.

47) Orchonos III, p. 24, mod. 4; p. 26, mod. 5; p. 38, mod. 6; p. 62, mod. 3; p. 65, mod. 3; p. 69, mod. 3.

48) *Praeh. Mac.*, 126.

49) Fuchs, *Fundgruppen*, p. 25 ff.

50) Heurtley-Hutchinson, *B.S.A.*, 27, 1916-27, p. 63; *Praeh. Mac.*, p. 119.

що заснування Кріцанського селища, найправдоподібніше, припадає на добу селища Термі II-III⁵¹. У той же час Термі I-V розвитково і добово майже одночасне⁵².

В наймолодшій верстві Трої I знайдено черепки імпортованого ранньогелладського посуду, тому кінець селища Троя I припадає, приблизно, на 2 400 р. до Хр., а початок, як ми вже згадували раніше, перед 2 700 роком. Отже визначення початку ранньобронзової доби в Македонії 2 600 роком до Хр. є найправдоподібніше.

Коли ж іде про датування неолітичних культур, то ми примушені користуватися тільки загальними оцінками і робити порівняння з тессалійськими датованими ступенями. Дунайські культурні верстви Тессалії і Греції в усіх подробицях (форми посуду, оздоба, техніка, обробка глини і т. п.) відповідають тільки другому ступеневі «Б» пізньонеолітичної культури в Македонії (таб. 9-10 і 17-18)⁵³. Форми першого ступеня македонського пізнього неоліту майже невідомі в Тессалії і Греції. З цього можна зробити висновок, що пізньонеолітичні культури Македонії старші й поширилися на південь (себто, до Тессалії і Греції) лише на початку другого ступеня. Правдоподібно, дунайська культура існувала в Греції коротко, безпосередньо попередивши ранньогелладську культуру, отже мусить датуватися десь поміж 2 700-2 600 роками перед Христом. Можливо, що й початок другого македонського ступеня припадає на час біля 2 700 року. Взявши до уваги, що перший македонський ступень тривав недовго, бо складався лиш з одного житлового горизонту (отже, існував не довше як 100 літ), початок його можна датувати, приблизно, 2 800 роком до Христа.

Початок і кінець раннього і середнього неоліту ледве чи можна визначити, навіть приблизно. На основі різних стилістичних подібностей, перші неолітичні прояви можна б віднести аж до початків першої сескльової культури в Греції, себто до початку IV-го тисячоліття перед Христом.

Розкопи у Сервії (1931 року), в долині річки Галіякмон, показали, що кострубата кераміка, нарізні спіралі, чорнополірована кераміка — все це зійшлося до купи і, правдоподібно, увійшло в Тессалію. Їх одночасна поява в тій області збігається із зруйнуванням огнем селищ тессалійського типу «А», потім, невдовзі, прийшли ранньобронзові завойовники з Македонії. З цього всього можна зробити такі висновки: джерело того руху лежить за

51) *Op. cit.*, 118.

52) Bittel, *Praeh. Forsch.*, 16, 23. Thermi 211; Blegen, *AJA*, 42, 1938, 593 ff.

53) *Praeh. Mac.*, Cat. No. 24, 40-41, 51, p. 66. *Dimini-Sesklo*, Abb. 209-210; *Praeh. Thess.*, Abb. 23c, 58, b-c, 96 a-e; Grundmann, *AM*. 57, 1932, Taf. 24-25; *Orchomenos II*, Abb., 17, Taf. 1, 1-2; Weinberg, *Hesperis* 6, 1937, 500 ff, 511 ff, Abb. 12, 28.

Дунаєм, де були кострубата кераміка, нарізні спіралі та дуже подібна мальована кераміка; чорнополірована кераміка розвинулася в дорозі, бо вона ідентична з відомою тепер у багатьох македонських селах керамікою; другий тессалійський період (включно з керамікою Г I) є результатом того руху; нарешті, що другий період у Тессалії мусів початися десь біля 2 500 р. перед Христом.

Все це дуже пов'язане з походженням культур мальованої кераміки в чорноземних областях, які — по аналогії до Сервії, як дехто з учених думає — у свою чергу можуть бути результатом подібного руху, але в східньому напрямі. Зауваження, що в тих селищах нема просвердлених топірців, стосуються також і до Сервії. Погляд Чайлда, що шнурова кераміка походить з України, має підтримку в Македонії, де кам'яні топірці й курйозні жолобкуваті кістяні наміста, обидвое українського типу, знайдено в Халкідіці разом із речами, що датуються, приблизно, 1 300 роком до Христа. Тому, що всі інші спорідненості цієї верстви йдуть із Трої II, то джерело згаданих предметів було скорше в Україні, ніж у центральній Європі. Ізольовані черепки шнурової кераміки знайдено в Халкідіці у відповідних верствах.

Англієць Гертлі, що робив розкопи в Македонії, прийшов до таких висновків:

Старомакедонський період від 3 000 до 2 000 року перед Христом характеризується анатолійською культурою, себто культурою, що зовсім подібна до культури малоазійських (анатолійських) селян передньоазійської раси, змішаної, мабуть, із середньоазійською. Середньомакедонський період тривав від 2 000 до 1 650 року перед Христом. Потім анатолійська культура переривається і на її місці появляється т. зв. мінійська культура. Можливо, що мінійці були індоєвропейцями кентумової мови і запровадили арійську мову в Халкідіку, а потім у Грецію⁵⁴.

Можливо також, що з того часу починається гелленізація Греції, яка остаточно закінчилася на початку залізної доби з приходом дорійців.

Загальний погляд на витворення грецького народу і грецької мови такий: десь біля 2 000 року (до Хр.) індоєвропейські кентумові завойовники (мінійці) змішалися із старими анатолійськими селянами і тоді витворилася початкова грецька мова. Мінійці були, мабуть, першою хвилею нордійських кентумівців, що посувалися на південь Балканів і в західню частину Малої Азії.

(Далі буде)

⁵⁴) W. Heurtley, "Praehist. Macedony", *Antiquity*, III, 1929, p. 318-323.

Падрік Г. ПЕРС

Повстанець

Падрік Г. Перс (Padraic H. Pearse, 1879—1916) — один із передових поетів відродження і визволення Ірляндії. Він же й полум'яний ідеолог національно-революційного визволення своєї батьківщини, визначний політичний діяч, якого сьогоднішня вільна Ірляндія шанує, як національного героя. Його погруддя — на почесному місці Національного Музею Ірляндії, побіч найвизначніших героїв ірландського визвольного руху.

Перекладена внизу проф. В. Шаяном його поема п. з. «Повстанець» ("The Rebel") — один із кращих шедеврів революційних поем у світі, з ряду тих, що впливають на націю, змінюють історію нації і людства, подібно, як «Тризна» чи «Кавказ» Т. Шевченка. Форма і стиль поеми — натхнені верлібром Витмана. Характеристичний їй (поемі) справжній пророчий патос, подібний до біблійних псалмів, з їх питомим дво-раменним повторенням змісту стиху, а одночасно збагачений старо-ірландськими і старогерманськими алітераційними римами.

Редакція «Визвольного Шляху»

Я народився із сімени народу, народу, що є сумний,
Що не має ніяких скарбів, крім надії,
Ані багатств, крім пам'яті
Старинної слави.
Мати носила мене в неволі,
В неволі родилася моя мати,
Я походжу із крові кріпаків;
Діти, що я з ними бавився, мужі і жони, що я з ними
обідав,
Вони всі мали над собою поневолювачів, були під бичем
поневолювачів,
І, хоч самі лагідні, вони служили лайдакам;
Руки, що гладили мене ласкаво, дорогі руки, що їх
дотик мені добре відомий,
Носили ганебні кайдани, кайдани прогризали їм
зап'ястки,
Виростали в трудах разом із кайданами, в кріпацькій
праці для чужинців,
Я є тіло від тіла тих нижчих, я кість від їх кости,
Я, який ніколи не піддався,
Я, що маю душу більшу від душі поневолювачів
мого народу,

Я, що маю видіння і проречення, і дар вогненного слова,
Я, що говорив із Богом на вершинах Його святої гори.

І тому, що я є з народу, я розумію мій нарід,
Я сумую його сумом, я голодний його прагненням:
Мое серце обважніло журбою матерей,
Мої очі наповнилися сльозами дітей,
Я думав думу із старими мудрецями,
Я сміявся і лаявся з молодими мужами,
Їх сором є моїм соромом і я червонівся за них,
Червонівся за те, що були підданцями ті, що
мали б бути вільними,
Червонівся за те, що вони терпіли бідність, коли
інші були в достатках,
Червонівся за те, що вони жили у страху перед
правниками і тюремщиками
Із їхніми позвами і їхніми кайданами,
Людей підлих і жорстоких.
Я міг би радше стерпіти смуги від ударів нагая на
моему тілі, аніж цей сором мого народу.
Тепер скажу одержимий видінням;
Скажу народові і скажу від імені народу
до поневолювачів мого народу.
Скажу моему народові, що він святий і блаженний
всупереч його кайданах,
Що він більший за тих, що його закріпачують,
міцніший, чистіший,
Що він потребує тільки відваги і клича в імені Бога,
Бога тих, що не забувають, милого Бога, що любить
народи,
Що за них помер, нагий, перетерпівши сором.
І я скажу поневолювачам мого народу: бережіться,
Бережіться того, що гряде, бережіться народу,
що повстане,
Що візьме те, що ви відняли від нього.
Чи ви думали, що можна перемогти нарід,
Або, що Закон є сильніший за життя, чи за бажання
людини бути вільною?
Ми випробуємо це з вами, ви, що грабували
і гарбали,
Ви, що дурили і дерли, тирани, лицеміри, брехуни.

Переклав ВОЛОДИМИР

Я С И Р

ЛИСТИ, ОПОВІДАННЯ І НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ У НІМЕЦЬКІЙ НЕВОЛІ
(У двадцятиліття звільнення — 1945—1965)

Зібрав і впорядкував

Олекса ВОРОПАЙ

*»Коли турки воювали,
білу челядь забирали«.
З народної пісні*

*— буду говорити,
як нам, українцям, в Німеччині жити.
Марія Пилипенко*

В С Т У П

І

В моєму щоденнику записано:

»16 травня 1943 р. Сьогодні вранці я прокинувся від страшного жіночого крику і галасу. Я підбіг до вікна і крізь затуманені ранком шибки побачив таку картину: більше сотні молодих дівчат та хлопців, із клунками на плечах, ішли вулицею. Вони були оточені з усіх боків німецькими жандармами.

Дівчата витирали хустками сльози, а хлопці, похнюпившись, ішли тихо і лиш зрідка озирались на бік, або кивали знайомим на знак: »Прощавайте«.

Позаду, за жандармами, намагаючись не відстати, швидко йшли матері, випроваджаючи своїх дітей у далеку дорогу. Усі вони плакали, а особливо одна вже зовсім літня жінка, боса, не йшла, а бігцем бігла за людьми. Вона здіймала вгору руки і, скільки мала сили, голосила:

— Ой, донечко, ти ж моя пташечко, куди ж тебе забирають!

Я був так приголомшений цим видовищем, що не знав, що маю робити. Коли »процесія« поминула хату і я вже не міг бачити людей, тільки чув їхній сумний лемент, до мене в кімнату зайшла господиня — бабуса років сімдесяти.

— Ну, що бачили? — звернулась вона до мене.

— Бачив, — кажу, — а що то за люди?

— Атож до Німеччини. Вчора їх по селах наловили. Ночували бідні діти в школі, там на тому камені, а тепер їх до поїзду женуть. Матерів не пускають до них, навіть попрощатись не дають, гироди!

По обіді я зустрівся з приятелем, і він мене запитав:

— Ну що, бачив, як німці у »ясир« наших людей гонять?

Це було в селі Вороновиці на Вінниччині. В той час події розгорталися швидко і вже восени 1944 року я й сам опинився в Німеччині. Там зустрівся з тими людьми, яких німці силоміць гонили до «Райху». Всі ті люди носили на своїх грудях нашивку «OST», і були упосліджені, як «унтерменші».

Буваючи в оточенні тих людей та розмовляючи з ними, я помітив, що в цій тяжкій німецькій неволі існує своя народна творчість: вірші, оповідання та пісні. Я почав збирати цей матеріал, а разом із тим збирав і листи та різні записки, зроблені «остовцями». Почав я збирати вже надто пізно, лише весною 1945 року, коли основна маса того матеріялу назавжди загинула.

Коротенький щоденник дівчини на ім'я Клава, яка походила із Харкова, або Харківщини, я знайшов у Берліні, в лютому 1945 року, серед руїн, після тяжкого бомбардування. Яка доля авторки цього щоденника — я не знаю.

В усіх віршах, листах, оповіданнях і в щоденнику ми бачимо тяжке страждання наших молодих дівчат і хлопців, які силоміць були забрані до німецької неволі. Та разом із тим, у всіх цих матеріялах ми впізнаємо риси нашого національного характеру: релігійність, безмежна любов до батьківщини і до своїх рідних, особливо, до матері, велике прагнення до волі та глибока ненависть до рабства.

Цікаве те, що навіть у тих жорстоких, нелюдських умовах, дехто з молодих людей знаходив час і можливість читати книжки та писати вірші — це теж риса нашого національного характеру: прагнення до освіти, прагнення до розумової праці.

А як зворушливо звучать лаконічні слова дівчини: *«Нам допомагали полонені»*. Аджеж добре знаємо, що полонені самі страждали і вмирали з голоду. Або ще таке: дівчина, сама голодна, ризкуючи своїм життям, кидає хліб кацетникам. Оця щирість, оця безмежна доброта, намагання допомогти ближньому в біді — це теж прикмета нашого національного характеру.

Любов до природи також знайшла своє відображення у цих матеріялах. Ось Тетяна Ковальчук у своєму листі пише: *«Завтра зранку я піду в ліс і назбираю їй (померлій українці, — О. В.) пролісків. Вона дуже любила ці квіти. І я їх люблю. Вони нагадують нам Україну»*.

Не гасла в тих жорстоких умовах і любов, кохання, поміж нашою молоддю, як це ми бачимо з щоденника Клави.

Отже, всі ці матеріяли, що зібрані поміж нашими людьми, які носили на своїх молодих грудях нашивку «OST», є не тільки важливими документами страждання нашого народу в німецькій неволі, а й свідомством нашого національного характеру; свідомством високої моралі, великого почуття людської гідності та глибокого національного патріотизму. Це ж запорука того, що ніякі гнобителі і поневолювачі нашого народу неспроможні обернути нас у рабів. Страждання наші тимчасові й усіх катів наших чекає суворя розплата.

Цю коротку частину вступу мені хочеться скінчити словами Антосі Яремчук: *«Боже, верни нас на рідну землю, звільнену від усіх ворогів»*.

II

Це вже третє видання.

Перше видання під назвою «В німецькій неволі» і під моїм тодішнім літературним ім'ям, Олекса Степовий, вийшло в Авґсбурзі (Німеччина), восени 1945 року, у вигляді невеличкого зошита, друкованого на цикльостилі. Але й це, дуже скромне видання, звернуло на себе увагу наших ліпших громадян і вже тоді я одержав кілька приватних листів та зустрів у тодішній, дуже бідній, українській пресі, кілька рецензій.

Першим відгукнувся Професор П. Чуйко, тодішній Голова Українського Комітету в Авґсбурзі. Лист його дуже цікавий, тому дозволю собі навести його повністю:

«Цілком випадково натрапив я на Вашу книжку, вірніше зошит під заголовком: «В німецькій неволі». Мушу констатувати, що він вартий якнайбільшої уваги з боку нашої громадськості. Це документ жахливої дійсності, яку переніс наш нарід за постійне прагнення до власної держави.

В коротких стрічках, які не можна читати спокійно, виявилась душа нашої молоді, яку силою забрали, як ясир, вороги наші, щоб знищити її фізично і морально.

Один німець розповідав мені в 1943 році про те, що після війни він одержує на Україні 50 га землі, населення буде йому фільварок і він стає паном цього села. Як бачите, це була продумана фашистська система забезпечити для себе життєвий простір на сході, шляхом знищення мільйонів нашого народу й перетворення решти в своїх рабів.

Одна дівчина, Оля, яку мені довелося викрадати з лагерь і рятувати від німців (а також і від українців), розповідала про жахливі умови, в яких перебувала. Ноги її були протягом 2-х місяців у ранах, у наслідок голодування та праці. Моторошно було слухати її оповідання і вже тоді в мене виникли думки, хто винний в цій долі нашої молоді?

Мушу сказати, що винні німці, але винні і ті українці, які думали цими жертвами відкупитись від фашистського ката. Як в 1919 році багато наших українців пішли на службу росіян, так само в 1941 році багато українців працювали в німців і допомагали їм поневолювати наш край. Це наша трагедія, за яку ми жорстоко платили і платимо тепер.

Треба вказати на той фатальний збіг обставин при яких ми, витрачаючи величезні жертви, не мали ніякого зиску від цього.

Незалежно, чи в німецьких таборах, чи на Соловках, скрізь ми були тільки гарматне м'ясо, яке йшло на користь наших ворогів. Тільки власна боротьба проти наїзників, яку провадили українці і зараз провадять (УПА), є позитивним вкладом у нашу історичну працю.

Вашу книжку вважаю цінним внеском у нашу конструктивну роботу по відбудові національного життя. Вона цінна як документ, що об'єктивно описує жахливі події німецької окупації, які розгортались на терені самої Німеччини.

Хочу сказати і про її хиби. Зібрано лише незначну кількість матеріалу, який тільки поверхово подає відомості про життя нашої молоді в Німеччині. Нічого не сказано про ту боротьбу, яку провадили робітники там, а Оля

мені розповідала, що працюючи на крані, вона два з них навмисне знищила, як помста за ті знущання, що їх терпіли наші робітники.

Багато нашої молоді попало працювати до баверів і там, перебуваючи в тяжких умовах, все ж бачили різницю господарювання індивідуалів і наших колгоспів.

Цілі томи можна написати про побутові умови наших українців у Німеччині.

Ці й інші факти стверджують, що наша молодь навіть у таких жахливих умовах не губилася і шукала на чужині виходу з того стану неволі й рабства, що його запровадила большевицька система на Україні.

А взагалі Ваша книжка справді цінна і корисна для нас, бажаю Вам надалі успіху в цій праці. Коротку рецензію на Вашу збірку надсилаю до редакції газети «Наше Життя».

З пошаною Чуйко».

Лист цей без дати, але з моєю поміткою, зробленою олівцем: «Одержав 26-го листопада 1945 року».

В газеті «Наше Життя», яка ще тоді видавалася фотодруком у таборі «Сомме-казерне», в числі 30, від 19-го грудня 1945 року, була надрукована стаття: «Правда про звірства нацистів» (Рецензія на збірку О. Степового «В німецькій неволі»). Ця рецензія, на мою думку, варта того, щоб її тут повністю передрукувати. Ось вона:

«Невеличка книжечка, радше зошит під заголовком «В німецькій неволі», в якій автор, Олекса Степовий, зібрав листи, вірші наших братів, що були примусово вивезені до Німеччини на працю, справляє на читача особливе враження.

Автор від себе додає тільки короткі пояснення щодо осіб, які писали ці листи й вірші; все інше, навіть мова, належить тим непомітним героям, що змушені були віддавати свою працю, а часто й життя, як невільники фашистського режиму.

Цей документ являє собою обвинувальний акт проти всіх тих, хто в ім'я гітлерівського права намагався запровадити рабство на нашій землі.

«Ой, Марусечко, якби я знала, що тут таке буде, краще б смерть собі заподіяла», — пише М. К. до своєї приятельки, і такий мотив майже всіх листів.

Але це тільки мала частина того матеріалу, що висвітлює події з часів німецької окупації.

Як відомо з історії, Україна завжди несла найбільші жертви при всякому лихолітті, і завжди тільки через них ворог тимчасово підкоряв наш свободолюбний нарід.

Можна нагадати страшні жертви голоду, штучно створеного на Україні для того, щоб нарід її прийняв панування тотального режиму. Щось подібне маємо у звірячих потугах німецького фашизму поневолити наш нарід і перетворити Україну в німецьку колонію. Та вороги завжди помилялись. Дух немирущего Прометея підносив наш нарід до нових висот,

спрямовував його на боротьбу за своє існування. Коли на Україні ніби остаточно запанували німці, нарід розпочав з ними збройну боротьбу, створивши Повстанчу Армію, яка рятувала його від вивозу до Німеччини та від голодної смерті.

Уже 1943 року майже всі ешелони з примусовцями не йшли далі Шепетівки на захід, бо там їх зустрічали загони УПА.

В збірці О. Степового крізь сумні мотиви невільничого життя часто проливаються слова про те, що прийде час розплати і що Україна ніколи не забуде заподіяної їй кривди.

Ці мотиви і виявляють колосальну потугу самозбереження, що завжди гартувала й рятувала нашу націю.

Варто кожному емігрантові прочитати цю книжку й подумати над тим, серед яких «приятелів» ми тут живемо і чи дорого їм коштує наше перебування в Німеччині, про що ми неодноразово чуємо скарги в пресі та у виступах німецьких громадських діячів.

О. Степовий зробив дуже важливу послугу для нас. Жаль, що він зібрав лише малу частку всього того, що може зчасом розгубитись. Треба продовжувати цю працю, створивши в нашій літературі нову галузь про німецьку неволю, і це буде чималою вкладкою в наше життя.

Ця збірка має і виховне значення для нашої молоді, що в цих подіях знайде приклади справжнього героїзму й почуття глибокої любови та пошани до нашої Батьківщини.

Ще одне побажання:

Варто цей збірник краще перевидати, додавши відповідні ілюстрації, перекласти іншими мовами, щоб і чужинці могли читати про те, в яких умовах жили й працювали українські робітники в Німеччині.

Чуйко».

III

Друге видання вийшло під назвою «Ясир». Воно було надруковане справжнім друком у таборі «Сомме-казерне», в Авгсбурзі (Німеччина), з поміткою — «На чужині», 1947 рік. Ця книжка вже мала 64 сторінки: 56 сторінок друку, 7 сторінок ілюстрацій та 1 стор. змісту.

Цим разом було надруковано дещо більше листів «остарбайтерів» і їхньої пісенно-поетичної творчості, та все ж всього матеріялу, який був у мосму розпорядженні, я не використав і тоді, бо книжку видавав власним коштом, а ті кошти в «ДП»-і таборі були в мене дуже обмежені.

Тепер я вже одержав більше приватних листів від окремих осіб, а в українській пресі зустрів більше прихильних рецензій.

Першого листа я знову одержав від того ж Вельмишанованого Професора П. Чуйка, і там було написано таке:

Діллінген, 27. 3. 1947 р.

Вп. Пане Степовий!

Вашу книгу «Ясир» одержав. Дуже дякую за надсилку її. Мої перші враження такі, що вона краще підготовлена, ніж Ваша попередня. Тема, яку Ви описуєте, на мою думку, належить до тих академічних проблем,

які наші політики і літератори ще довго будуть розбирати і вивчати. В СРСРській Україні Академія наук видала матеріали про працю наших робітників у Німеччині, але, зрозуміло, що там ця праця виготовлена під певним тенденційним поглядом і не може претендувати на об'єктивність. У нас, тут на еміграції, є досить фахових і літературних сил, але вони знайшли іншу тематику, отже в цій праці Ви лишаєтесь самотнім, тому тим цінніша буде всяка праця, присвячена питанню життя наших «Остовців» в Німеччині. Спеціально до Вашої книжки мушу непогудитись з Вами, що листи і вірші «остовців» не мають літературної вартості. Навпаки, літературну цінність розумію умовно й гадаю, що їх належить помістити до шкільних підручників, щоб наша молодь навчалася шанувати свою батьківщину і в тих умовах, як наші робітники в Німеччині. Друге, що хотів Вам зазначити, це таке. Вам потрібно і надалі залишитись дослідником «остовців», оскільки це найбільш слабе місце в нашій літературі. Як відомо, з наших «остовців» хотіли зробити людей нижчого ґатунку. Отже, Вашим завданням є на підставі фактичного матеріалу довести нікчемність цих намагань і показати справді національну й високо-моральну постать нашого українця зі східних земель. Бачу, що в цьому напрямку і провадите Ви працю й тому переконаний, що вона буде корисною для нашої національної справи.

Рецензію я гадаю надіслати до Української Трибуни.

Бажаю успіхів. Щиро здоров'я Вас

Чуйко».

Чи була рецензія на «Ясир» надрукована в «Українській Трибуні» — я цього не знаю.

В газеті «Українські Вісті», число 36 (94) за 1947 рік, була надрукована стаття С. Підгайного — «Ясир» (Олекса Степовий. Художнє оформлення М. Григор'єва, 1947 рік). Тут передруковуємо цю статтю з деякими скороченнями:

«Треба тільки вітати ініціативу Олекси Степового, що він видав цей маленький, але чепурно оформлений Григор'євим збірничок листів жертв гітлерівської «Нової Європи».

Лише шкода, що він дуже той збірничок малий. Проте це провина не Степового, а нас усіх, а передусім тих, кому про те відати належить. Аж стає боляче, аж соромно стає за всіх нас. Та хто ж, як не ми, найбільше вистраждали, ми — ОСТ-и, ми — оті тавровані, як справжні каторжани, що перенесли на собі увесь жах, на який тільки були здатні антисоціальні потвори, що командували над нами і в тій «Новій Європі». Вистраждали найбільше ми, але й сказали про горе своє найменше.

В обігу, по суті, три книжки з різним талантом, але всі наспіх написані про нас, у німецьких кацетах. Але про видання фундаментальної книги, отієї білої книги, про чорну роботу над нами гітлерівських бандитів, ми й по днес не спромоглися нічого ані зібрати, ані зредагувати, не говоримо вже видати. А така біла книга оригінальних документів, листів, офіційних розпоряджень, фотознімків і т. д. і т. п. нам потрібна, і то конче потрібна

не тільки для світу, не тільки для прийдешніх поколінь, а конче потрібна для самих нас, емігрантів.

Не легковажити цими справами, не мусимо ще раз наслідувати нашу старшу генерацію, що матеріяли надзвичайної цінності доби нашої революції не спромоглася опублікувати. Щоправда, мусимо тут обвинувачувати не лише еміграцію, а й цілу зазбручанську Україну з еміграцією на чолі, за те, що вона архів українських визвольних змагань не опублікувала, а таке видання напевно мало б не менше значення, ніж кулуарні розмови чи внутрішньоукраїнські справи.

Та повернемося до книжки.

»Тату, не пускайте Ярину до Німеччини, хай вона краще вдома повіситься, ніж приїде сюди проклинати той день, коли народилась«. Отака «Нова Європа». Та ми її всі пам'ятаємо.

Збірничок цікавий. Цікавий із різних боків, і може придатися в деякій мірі і до виучування світогляду авторів тих листів і тієї творчості, рівною ж мірою і до яскравої характеристики нечуваного хамства, що на нього здатна людина там, де основний спосіб управління — тиранія.

Коли я читаю ці листи, я не дивуюсь. Я бачив ще «симпатичніші» картини. Німці, що й казати, хвацькі, але оті, «з найдемократичнішої» в багатьох моментах перевершували, і напевно й сьогодні перевершують, німців. А проте як націонал, так і советсько-соціалістичний спосіб управління людьми характеризуються лише одним коротким словом: жаж. На Соловках казали — зелений жаж. Саме про цей жаж написано в цьому збірничку.

»Напевно я не переживу всього цього знуцання над собою«, — пише Віра з Берліну. »Не можливо, дорога сестричко, неможливо«, — пише Оля з Ляйпцігу.

»У цих сірих, смердючих, напівтюремних буднях я забула... що ще є на світі щось, крім бруду, лайки і голоду. Тут жаж, він тут страшний і невимовний«, — пише Марина з Крафельду.

З усіх листів може найбільш інтересний, поза всіма іншими прикметами, лист інтелігентної дівчини ОСТ-овки Ганни із Сан-Георгина на Шварцвальді: *»Григорію, я не писала Вам... Період останніх 6 місяців, це період страхів і кошмарів. Але доля примхлива. Нас звільнено, кажуть, що ми можемо їхати додому. Тепер, тобто тоді, як у нас немає дому... Я в Німеччині третій рік. Три жорстокі роки. Роки морального злому, духової і фізичної боротьби, як на морі в нічну бурю, без будь-якого «я».*

І це життя. Так... життя. Хто хоче знати йому ціну нехай питає у мене. Я знаю, що воно коштує. Я це не вичитала з книжки і в казці не почула. Але я бачила смерть. Я бачила її страшну і немилосердну. Вона заглядала мені в вічі, шкірила зуби. Страшна така... смерть.

Але доля, судьба, я залишилася жити. Тепер я знаю, що таке життя. О знаю, повірте! Мені 19-тий, а в мене біліє голова. На цій великій наковальні світу, ми під молотом, Грицю! Так, ми під молотом. Хіба сліпий того не бачить. І це нас вчить. І давно вже воно нас учило, та ми не збагнули того, а тепер оці «фюрбахи» дошкулили нам до живого.

Ви знаєте, Грицю, я майже рада, що доля викинула нас із того злиденного, сонного життя у багатій хаті, де господарював чорт знає хто, а ми, наступившись, мовчали. А тепер, така немилосердна доля вирвала нас з обіймів рідної землі і кинула сюди, у цю жорстоку пащу заходу. А тут нас учать!..

Так, я їду додому. Ось зараз, заплющила очі і бачу її, мою Батьківщину безкраю, під високим небом, з ласкавим сонцем, з широким Дніпром...

Пишу, не знаючи, де Ви тепер. Отак на щастя. Хотіла їхати додому, щоб жити, хотіла просити Вас: благословіть, як одержите цього листа. Але... не поїду.

З пошаною до вас Ганна.

Читаючи ці листи і народну творчість «ОСТ-ців», мимоволі пригадуеш ту жалюгідну агітацію про збільшення східних українців, яку так із легкої руки ворогів української нації, дехто з так званих «культуртрегерів» іноді ще й сьогодні проповідує. Цей досить великий уривок з цього прекрасного листа, я навмисне тут подав, як лектуру для тих «культуртрегерів».

Недоглядом Олекси Степового є те, що не подано у збірничку жодної фотокопії з листів, мало приділено уваги формально-документальному моментові.

В цілому ж цей добрий почин треба вітати, а тим, кому про ті справи належить відати, конче треба зробити відповідні ділові висновки.

С. Підгайний.

В журналі: «*На чужині*», черга 7 за 1947 рік, була надрукована стаття: «Олекса Степовий, «Ясир», На Чужині, 1947».

«Про долю українського народу під німецькою окупацією, про знущання німців над нашими людьми в Німеччині — написано тепер, здається, декілька книг. Але жодна з них якось не западає в душу, не хвилює. Переконаєшся, що дійсність була набагато трагічніша, що в дійсності воно було не так, як пишуть наші автори і віршем і прозою, намагаючись відтворити душу нашої людини в німецькій неволі.

Тому з великим упередженням береш до рук книжечку Олекси Степового «Ясир» вже хоч би тому, що заголовком своїм вона якось не приваблює до себе.

Але упередження відразу зникає після прочитання кількох сторінок цієї, на жаль, дуже маленької об'ємом книжки.

Про що розповідає «Ясир» Степового?

Тут зібрано кілька оригінальних листів наших дівчат «остовок» до своїх рідних і знайомих.

Якою ж глибиною, щирістю і правдивістю віє від деяких з них! Ось наприклад:

»Маріє, я дуже суха, якби ти мене побачила, то не впізнала б. У люстро я вже й дивитись боюсь. Мені тільки вісімнадцять літ, а обличчя зморшками покривається. Коси я тепер обрізала, бо дуже вилазили. Були такі, що не було вже що заплітати. Щоб так мене мама побачила таку, з обрізаними косами, то не знаю, що б вони мені сказали.

А як ти живеш? Чому мало про себе пишеш? Чи дуже обигає тебе бавур? В що ти одягаєшся? Все напиши. Оце ти мені якось снилась. Наче така сумна, сумна прийшла до мене. Я до тебе говорю, а ти не обзиваєшся. А мені так наче тебе шкода стало, що я й заплакала.

Пиши, Марусю. Твої листи єдина потіха для мене...

Зістаюсь твоя вірна товаришка

8. 7. 1944.

Антося Яремчук.

Лист Галі до подруги Оксани хвилює не менше відомого чехівського оповідання «Туга» (Тоска), де візник розповідає про тугу через смерть єдиного сина... коняці.

Галя так само пише:

«Ось у мого бавура є одна стара корова Фріда, вона така розумна, як людина. Коли мені тяжко на серці, або господиня образить мене (а вона часто на мене брудні слова каже), то я піду собі до стайні, сяду на сіні за яслами та й плачу скільки собі захочу, ніхто мені не заважає там, лише Фріда дивиться, дивиться на мене, мукне, перехилив голову через ясла і пестить мене шершавим язиком, мов хоче сказати мені: «Не плач, дівчино, заспокійся». Я люблю її за це, вона від мене завжди ліпшого сина дістане, і я не б'ю її ніколи».

Далі Галя пише про собаку Рекса, що вміє вгадувати її настрій, про ластівок, яких вона тут любить, бо їй здається, що вони з України прилітають на весні, і таке інше.

Такі самі листи Віри і Антосі. Вони читаються як мистецькі твори, дарма, що їх писали наші звичайні дівчата, що ледь чи поскінчували семирічки.

І тому ідея видання таких листів може бути тільки сердечно привітана.

Більша книга таких листів була б найкращим моральним осудом варваризму окупантів так німецьких зайшлих, як і своїх «домашніх».

В. Коссак.

«Пане Степовий я маю Вашу книжку «Ясир», — як гляну на неї, то й плачу...» Марія Ч-ко.

Відомий письменник і політичний діяч, Володимир Винниченко, в приватному листі до мене, від 6 січня 1948 року, писав таке:

«Зокрема велике спасибі Вам за «Ясир». Це — немовби немудра (з літературного погляду) річ, але вона має в собі велику силу правди і то такої болючої, такої глибокої і сумно-зворушливої! Я гадаю, що не один читач відчув це, хоча, може, і не усвідомив собі причини його зворушення. А для мене особливу вагу має той бік цієї збірки, що він виявляє мені, наскільки є національна свідомість у ширших масах української людності. З цих простих, «нелітературних» листів я можу судити, що та свідомість глибоко просякла в наш народ, так глибоко, що ніякі тортури чи то німецьких, чи то руских насильників не викоренять її».

З правдивою пошаною і сердечним привітом

В. Винниченко.

Широко відомий і глибоко шанований учений історик сл. п. проф. д-р Дмитро Дорошенко, в журналі «Український літопис» (черга 5-6 за 1947 рік), надрукував статтю: «Олекса Степовий. »Ясир«. На чужині, 1947. Стор. 56-8». Подаю повністю:

»Дуже багато писалось і пишеться про німецькі звірства над чужинцями, які попали були під владу гітлерівського режиму за часів війни, особливо, про жорстоке нищення членів жидівської національності — безприкладне в історії нових часів. Але дуже мало пишеться і згадується про те безжалісне, звіряче нищення українців — цілих мільйонів української молоді, яку німці хапали й вивозили до себе для праці, морячи її голодом, холодом і знущаючись над нею нелюдським способом. Ті, хто пережив цей німецький полон, ставши »ясирем« гітлерівських посіпак, і повернувся до рідного краю, той навіки не забуде страждань, перенесених у Німеччині. Правда, як доходять до нас чутки, доля тих, хто визволився з німецької неволі й по повероті на батьківщину незавидна, але це вже інше питання. В кожному разі добре зробив автор книжки, що її заголовок ми виписали вгорі, видавши її, як пам'ятку для сучасників і як документ для історії. Він опублікував у ній десятки листків і листів, що їх писали новітні українські невільниці й невільники до своїх близьких, і кілька пісень, що вони склали про німецьку неволю. Пан Степовий слушно каже у своїй передмові, що ці листи являються найкращим матеріалом для характеристики умов життя і побуту українських робітників у Німеччині: »У формі бо листів люди висловлюють свої найінтимніші відтінки чуття, бажання та усі інші сторони приватного життя«. І не можна без глибокого зворушення читати опубліковані ним листи бідолашних наших дівчат, гвалтом одірваних від рідної сім'ї, вивезених до Німеччини і запроторених на невільницьку працю на фабриках, заводах і приватних господарствах. Ці листи — це страшний акт обвинувачення проти ганебного гітлерівського режиму, проти його творців і виконавців. Це пляма, що ще довгі часи лежатиме на німцях, які були співучасниками того режиму, що брали участь у мордуванні нашої безвинної молоді, або мовчки на нього дивились. Хай знають потомні покоління, до якого звірства доходили німці, виховані в поняттях з його поглядами на наші народи, як на якихось »унтерменшів«, створених на те, щоб стати рабами »іберменшів« народу німецького.

До листів та до »невільницьких« пісень автор приклав ще кілька фотографічних знімків жертв німецького насильства, наших дівчат і хлопців. На деяких з них видно нашитий на одязі значок »ОСТ«, ганебну посвідку приналежності до ясиру, вивоженого зі сходу, головню, з України. На тих значках видно наш національний герб, який обернуто німцями на відзнаку зневаги.

Авторові належить щире признание за те, що видав таку цінну й корисну книжку про новітній український ясир — на пам'ятку сучасникам і на вічну ганьбу проклятому гітлерівському режимові.

Я міг би ще продовжувати цитування чи й передрук відгуків та рецензій на книжку »Ясир«, але мені здається, що й цих матеріалів досить, щоб

показати признання нашої громадськості того факту, що такі листи та пісенно-поетичну творчість наших людей, що вирвалися з німецької неволі, — було варто збирати та видавати друком.

IV

Третє видання цієї збірки друкуємо у «Визвольному Шляху». Це видання значно повніше, ніж два попередні. З нових матеріалів тут друкуються такі: З кошмарного минулого, Оповідання В. С., Оповідання Михайлини Олійник, Щоденник харків'янки Клави.

В розділі: «Творчість українського народу в німецькій неволі» друкуються нові пісні: «Мамі», «В саду вишні та черешні», «Як зірву я з рози квітку», «Виїхала на чужину уся Україна», «Якби мені крила», «Пісня».

В розділі «Творчість українського народу в німецькій неволі» друкуються «Страх і кумедія», «Виїзд наш з України в Германію», «Лист з Авшвіцу», «Пісня вдови», «Нема моєї доньки...», «Нам видали босоножки», «Мамі», «Сиджу на чужині...», «У неділю рано».

З нового ілюстративного матеріалу друкується: «Листівка з України, з села Стетківці на Житомирщині», «Перша сторінка з щоденника харків'янки Клави», «Сторінка з зошита, що знайдений в «ОСТ»-таборі міста Люстенау (Австрія)», «Сторінка з зошита Марії Пилипенко. Авшвіц, 1943 рік», «Відома українська поетка, Ольга Лубська, з нашавкою на грудях «ОСТ», читає свої вірші товаришам по недолі. Німеччина, 1943 рік».

Олекса ВОРОПАЙ

Wetherby, "Zatyshok" (England)

1965 p.

З передмови до першого видання

Для того, щоб правдиво уявити собі той побут, ті умови життя, в яких жили й працювали українські робітники в Німеччині; крім того, щоб пізнати ті настрої, бажання, тугу за батьківщиною, взаємовідношення між собою і відношення до своїх зверхників; щоб вивчити їхню моральну і фізичну стійкість у найтяжчих умовах життя на чужині, я зібрав понад сотню листів, що були написані нашими робітниками в німецькій неволі.

В умовах тоталітарного режиму, листи — це була єдина, так би мовити література, в якій, не зважаючи на цензуру, люди писали що хотіли, як уміли і над чим думали.

О. Степовий

ВСТУП

до другого видання

I

У наслідок другої світової війни біля восьми мільйонів українського населення опинилось на терені Німеччини.

Цю велику масу людей силоміць вивезено з Батьківщини, як дарову робочу силу, як військову здобич, як ясир.

Тих нещасливих, що потрапили у неволю, новий Вавилон зустрів каторжною працею, нуждою, голодом та цілковитим безправ'ям. Тепер, коли

заокеанська армія розв'язала нам руки і розімкнула уста, ми розповімо всьому світові про недавн минуле страждання нашого народу.

Але страждав не тільки наш народ. Страждала вся Європа, страждав увесь слов'янський світ, страждали поневолені народи.

Німці, як народ, і гітлеризм, як система, виявили свою надмірну жорстокість до всіх чужинців, а передусім до поневолених народів.

І справді, що може бути жорстокішим, як зібрати учнів восьмої класи гімназії у містечку Крагуєвац (Югославія) літом 1943 року і серед білого дня вивести сорок беззахисних дітей і розстріляти їх на очах своїх батьків.

Директор гімназії, не вірячи власним очам, що люди у військових мундирах цивілізованої армії можуть робити такий злочин, сам став поруч з учнями й вигукнув:

— Якщо ви вбиваєте моїх дітей, то вбивайте й мене!

На німців це не зробило ніякого враження й досвідчений педагог упав жертвою німецької сваволі разом із своїми вихованцями.

Восени 1944 року в містечку Рорбах (Франція) був застрілений полонений українець Мішалко Іван лише за те, що підняв на дорозі три листки гнилої капусти.

В селі Вороновиця (Україна) взимку 1943 року німецький жандарм застрілив 15-річного єдиного сина у матері-вдови лише за те, що він, випадково спіткнувшись на слизкій дорозі й, падаючи, зачепив своєю ногою німця, який при цьому випустив з рук і розбив пляшку з горілкою.

В Сербії (Мумодія) в селі Крушевце 6 березня 1943 року німецький офіцер прилюдно застрілив сімнадцятирічного Младрака Стояновича лише за те, що він дав своєму приятелю 30 динарів, а хтось там сказав, що це допомога ворогам »Великого Райху«.

З таких фактів можна було б скласти великий том чорної книги, але завдання цієї праці дещо інше, а саме: ми хочемо показати лише окремі епізоди страждань українського народу в німецькій неволі.

II

Найкращим матеріалом для характеристики умов життя і побуту українських робітників у Німеччині є приватні листи. У формі листів люди висловлюють свої найінтимніші відтінки чуття, бажання та усі інші сторони приватного життя.

У листах до рідних, друзів, чи добрих знайомих люди завжди кажуть більше ніж у будь-якій приватній, а тим паче офіційній розмові.

У цій книжці вміщено листи дівчат »остовок«, що працювали на фабриках, заводах та приватних »баворських« господарствах. Найбільше листів належить 18-річній Антосі Яремчук, що походить з села Стецківці на Житомирщині.

Антося Яремчук, перебуваючи на праці в одному з заводів Брауншвайгу, на протязі двох років постійно листувалась із своєю землячкою Марією Конопацькою, що працювала у бауера села Бокгаген (Баварія).

Перечитавши багато подібних листів, я прийшов до висновку, що листи Антосі Яремчук своїм змістом і стилем є найбільш характеристичними для

нашої української дівчини-селянки, примусово вирваної з доброї української родини і кинутої у цей жорстокий кошмар німецької дійсності під час війни.

Інші листи — Тетяни Ковальчук, Ганни Савченко, Галі, — писані з німецького села і характеризують дівчат-українок, що працювали у німецького бауера. «Останні листи», «Лист з Крафільна», а особливо «Лист із Сан Глоргена» — це листи молодих дівчат, що походять із інтелігентних українських кіл. Ці листи відрізняються від листів простих дівчат своєю формою.

«Творчість українського народу в німецькій неволі» є важливим розділом цієї книги. Тут зібрані вірші й пісні, які не мають авторів, або, принаймні, вони нам не відомі, й своїм стилем, на наш погляд, ця творчість може бути віднесена до народної віршованої чи пісенної творчості.

«Таборова творчість» — це також вірші, що записані в українських таборах, але мають авторів і тому до фолкльору не належать.

Як перші, так і другі характеризують тяжке невільниче життя українських робітників у Німеччині, а тому вони доповнюють перший розділ цієї книжки.

Четвертий і останній розділ — це «концтабори».

Ця частина також написана на основі зібраних листів українських політ'язнів, що поневірялись у німецьких концтаборах за українську визвольну ідею.

Цей коротенький розділ ні в якій мірі не може бути вичерпуючим матеріалом про концтабори. Це лише невеличкий фрагмент до загальної картини ганебних інституцій, що дуже поширені у деяких країнах, на жаль, ще й сьогодні.

Отже, я не збирався дати читачеві книжку для розваги, навпаки, я хочу показати все сумне, що пережили наші люди в німецькій неволі.

(В наступному числі — «ЛИСТИ»)

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
» ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ «

Д-р Микола АРКАС

В ТОВАРИСТВІ «НАВУХОДОНОСОРИВ»

(Розповідь старого діда з його дитячих літ. Канва оповідання — далека бувальщина, імена дійових осіб — псевдоніми)

(Закінчення, 2)

На весні «сеанси» звичайно відбувалися на великім балконі нашого міського будинку, на його горішнім поверсі. Тут все довкілля, все оточення було просякне незбагненою таємничістю і викликало містичні емоції.

Та й не дивно! Адже тут саме, в нежилых апартаментах, уночі господарювали духи. Перед балконом височіла дзвіниця Собору, на якій у місячним сяйві виблискував хрест, нагадуючи смертним про марність цьогобічного життя, про те, що рано чи пізно ми тлітимемо саме під таким хрестом у домовині: уна гора — ультіма!..⁵⁰.

Дух за духом злітав до нас і моторошно було дивитись на зяючі мороком вікна горішнього поверху. Так і здавалось, що в них об'явиться дух діда Кімона Арістидовича чи бабусі Софії Іванівни, чи брата Алкіда, що згинув у розмаї літ. І чомусь саме цих, найближчих і найдорожчих, найбільше боялись «спірити».

Влітку, у садибі, сеанси влаштовувались частіш. В той час ненька моя стала вже загальновідомим медіумом і, хоч до трансу і не вдавалася, проте, мала безперечний авторитет у безтілесних істот.

Якось несподівано нагрянули до нашої садиби гості: «градоправитель» (посадник), адмірал Василь Максимович Закаблучний, його дружина Евфразія Кирилівна і значковий із жінкою.

Після прогулянки та чаювання усі вийшли на терасу полюбуватися ферією літнього вечора.

Над лиманом стояв місяць на уцербі та сріблив на його повені брижу. Панувала цілковита тиша. З саду віяло ароматом троянд, пахучого тютюну і матіюли, гули цвіркуни, на солончаку кумкали-курлюкали жаби, мляво перекликалися собаки в селі. Адмірал оберся на бильця тераси, довго любувався чарівною панорамою ночі і, розчулившись, вигукнув:

— Ось де ми бачимо і відчуваємо велич Творця та всю ницість нашу! Яка краса! Споконвіку ось так світив місяць, ось так жевріли-блimalи зірки, а з тих, хто на них дивився давним-давно і сліду немає... Перед обличчям цієї одвічної величі й краси, цієї Вічності без початку й кінця, здаєшся ницим, нікчемною молюскою, разом із своїми клопатами і радощами, горем та тривогатами...

Довго ще, сидючи на терасі, філософували, з великим смаком ласуючи смаковиті морелі, а потім ненька запропонувала:

⁵⁰) Одна з годин буде остання.

— Чи не засісти нам, панове, за спіритичний столик? Ця феєрична ніч ніби створена для глибоких медитацій про надприродні явища та про тих, хто живе там.

— З великою охотою, Валентино Петрівно! Я, признаюсь, досі не мав нагоди познайомитися з духами, хоч спіритизм мене дуже цікавить. Знаєте, таке лоскотання нервів, — жартівливо озвався адмірал.

Шумно розмовляючи, всі попрямували до кабінету батька і розмістилися довкруги столика.

— Дозвольте почати з увертюри, Валентино Петрівно, — далі жартівливо рокотав адмірал. — Я чув, що у вашому міському будинку не все благополучно з духами, а як тут, у садибі?

— Та й тут трапляються дивні речі, — кинула сестра.

— Які саме, це незвичайно цікаво?

— Ось, наприклад, щовечора, коли вже темно, по алеях саду хтось ходить і ходить; під ходою пісочок хрусь-хрусь, а нікого не видно.

— Ну, годі, годі, панове! Подібні моторошні явища можуть нас вивести з рівноваги, — резонно заявила ненька. — Зараз нам треба всю свою увагу зосередити на відгуках із того світу.

Як завжди, я примостився на канапі у «фонарику».

Зачаровані казково-прекрасною нічтю, духи навипередки облятали столик і помітно було з рухів столика, що між ними відбувалася чубанина: дужчі відганяли слабших і брутально переривали їх рації.

Після спартанського базілевса Леоніда, який запевнив нас, як сам висловився, «в ім'я історичної правди», що в Тернопільській⁵¹ битаві полягло не триста, а триста три голліти, з'явився дух Олександра Великого і почав інформувати нас про принади перських жінок із такими деталями, що дами зняли зі столика руки.

— Солдафон, непристойник! — обурено вигукнула адміральша. — Це йому не касарні!

— Даремно ви гніваєтесь на Олександра, Евфразіє Кирилівно, — образився за Олександра брат, широко-далеко відомий своїми донжуанськими пригодами. — Він не знав фальшивого сорому, як ми. Жінки ходили тоді Венерами, а ми — Аполлонами, без жодного камуфляжу.

— Ну, тоді слухаймо дамі! — поспішно поклавши руки на столик, сказала адміральша. — Правда ваша, Нікандре Миколайовичу, на нашому світі все умовне.

Але славетний македонець зник. Така нечемність, видно, образила його.

Досить довго столик мовчав, а потім зненацька застукав динамічно і досить екстравагантно: стукне однією ніжкою, потім другою, а потім третьою. Таких чудасій ще не бувало. Дух завжди сидів під однією ніжкою.

Одна ніжка зупинилася на «н», друга — на «а», а третя — на «п». Виявилось, що злинув до нас сам Наполеон.

⁵¹) Року 480-го до Р. Хр.

— Бон суар, месье, дам! Коман ву порте ву! Са ва? Же сюі амперер Наполеон ле Гран!⁵².

— Сір!⁵³ — видихнув брат із належним пістетом.

— Малерезман, же два ме сове, с'атрош ле бурро московіт террібль, бестіаль е ферос. Же пран ля фюїт, же с'анфюї!.. О-о, ля-ля-ля-ля, кель катастроф!⁵⁴

— Вотр Мажесте!..⁵⁵

Але замість »Мажесте« об'явився московський катюга Малюта Скуратов⁵⁶:

— Ви дух Малюти Скуратова? — спитали »спірити«.

— Да, да, точно, ви не помилились, гаспада. Але я прилечу пізніше, як тільки етаво латінскаво еретіка пришпилю на диби. Народ мутить!

Вже було за північ, а »спірити« й не думали про сон. Я куняв, з останніх сил борючись із сном.

Нарешті, після кількох адміралів, які злетіли, щоб засвідчити свою шану живому адміралові, під ніжкою столика опинився дух славетного отамана грецьких повстанців Крокоділа Клада⁵⁷.

— Здрасте вам пазалста! Калі ніхта⁵⁸. Я — Крокоділос Клада, славний грецький полемарх, — з належним достоїнством відрекомендувався дух.

— З роду-віку не чув, щоб людина мала таке жахливе земноводне ім'я! — здивувався адмірал.

— Він був надзвичайний ірос!⁵⁹ Наробив у нас цілу купу перемог над турками. Такі ірої тільки в Елладі бувають! — натхненно пояснив Ахіллес Спіридонович Коккіногуліс, грек-комерсант, що гостював у нашій садибі вже з тиждень. Власне тому, мабуть, і з'явився Крокоділ, щоб обмінятися думками із своїм земляком, а одночасно і похвалитися перед нами своїми середньовічними геройствами.

Дійсно, Ахіллес Спіридонович не абияк зрадів його появою:

— Зіто і Еллас! Зіто о полемархос Крокоділос Клада!⁶⁰

— Евхарісто! Калі ніхта сас! Ті канете?⁶¹

— Кала, ке сіс?⁶²

— Кала, полі кала! Калос сас івраме!⁶³

⁵²) Добрий вечір, панове й пані! Як ся маєте? Добре? Я — імператор Наполеон Великий.

⁵³) Мій Пане!

⁵⁴) На жаль, я мушу рятуватися! Наближається московський гицель бестіяльно жорстокий. Я звертаюся на втечу, я тікаю! О, яка катастрофа!!

⁵⁵) Ваша величність.

⁵⁶) Григорій Лукіянович (убитий року 1573-го). Фаворит царя московського Івана IV-го Грозного. Немилосердний кат.

⁵⁷) Грецький отаман, що відзначився у повстанні супроти турків 1479-го року.

⁵⁸) Добрий вечір!

⁵⁹) В ново-грецькій вимові — герой.

⁶⁰) Хай живе Греція! Хай живе полководець Крокоділ Клада!

⁶¹) Дякую! Добрий вечір вам! Як ведеться?

⁶²) Добре, а вам?

⁶³) Добре, дуже добре! Радий з вами побачитись.

— Нічево не панімаю! — незадоволено буркнув адмірал. — Не Корнилівка, а паршивий блощичник афінський!

Крокоділ раптом замовк.

— Не гаразд, безтактовно з вашого боку, Василю Максимовичу! — не стрималась ненька. — Коли б так про ваш Петербург хтось сказав, що він гниле гноїще, вам приємно було б?

— Досадно, ах, як прикро! — погодилась із ненькою Евфразія Кирилівна. — Ти забуваєш, Базіль, що я наполовину грекиня!

— Міль пардон, мадам! Я прошу вибачити великодушно старому морському вовкові, — сказав адмірал.

— Ми прощаємо, а ось шкода, що цей грецький Ілля Муровець замовк.

Але виявилось, що полемарх Крокоділ був духом миролюбним і галантним джентлменом:

— Ме сінхоріте!⁶⁴ Я і забув, що ви не розумієте по-грецескі; ще раз екскюзє муа, я буду гаваріть па-русскі.

— Які ми вдячні вам! Ваше життя, мабуть, суцільний ретяг пригод і подвигів?

— Пазалста, его нічево! А життя мое справді тисяця і одна ніц. Скільки в ньому було неймовірних пригод, що мене прозвали стобрехою... Так ось я хоцу вам розказать...

Значковий хмикнув і додав:

— Як дівчата йшли гулять...

— Це вже занадто, Іоно Петровичу, — обурено витукнула ненька. — Я припиню цей балаган!

— І я тез! — ображено заявив Ахіллєвс Спіридонович.

Але »спіритам« і цим разом пощастило умовити неньку.

— Ну, добре, але перший недоречний дотеп — і я йду геть, — сказала вона.

— І я тез! — підхопив Ахіллєвс Спіридонович.

— Духу непереможного Крокоділоса, ми щиро каємося, ви тут?

Дух не відповідав.

— Ось бачите, тепер усе пропало!

— Поповз геть, — кинув скептик, — і вже не повернеться!

— Вітя! Ти знову своє? — грізно шикнула сестра.

— Безглузді зарти! — обурено вигукнув Ахіллєвс Спіридонович. — Такий великий чоловік, аґаклітос анакс андрон⁶⁵, міг натоворити нам цілу куцу інтересностей!

— Яка шкода, тепер усьому кінець! — трагічним меццо-сопрано витукнула сестра, але столик раптом застукав.

— Азбуку!

Столик зупинився на »ж«:

— Кагда кукуска куковаіть — іхо безіт далеко!⁶⁶

⁶⁴) Вибачте!

⁶⁵) Славетний привідця війська (мужів).

⁶⁶) Коли зозуля кує — луна розлягається далеко.

Цей афоризм усіх незвичайно здивував.

— Духу славетного Крокоділа, це ви?

— Канецна! А ви що думали?

— Що означає ваш мудрий вислів?

— Не хочу! — категорично пристукнув дух, — у вас тез не юска в голові!

— Ця грецеська поговориця значить, що на всякого собаку не набресся, — за Крокоділа відповів Ахіллєвс Спіридонович.

— Чули, панове? — докірливо і глузливо сказала сестра. — Це все ваші недоречні жарти! А скільки нового міг нам оповісти цей славний син славного народу!

— Я... — почав було виправдуватись значковий, але йому перервав зляканий голос Ахіллєвса Спіридоновича:

— Стутить, стутить, цитайте алфавіт!

— Духу славного Крокоділа, це ви?

— Да, да, я!... Просцавайте! Я счас долзен убеґать, бо на мене лізе з кулаками якесь опудало!

Столик бурно заскакав, затремтів, підскачив і почав вистукувати недоладні звуки:

— Ух-х-х, брррр, бббб... Ая-я, ух-х-х!

Всі збагнули, що в замогильнім світі знову відбувається чубанина. »Спірити« ще раз переконалися, що по той бік буття не все так праведно, як здавалось.

— Побились!

— Неймовірно!

— Неймовірно, але факт!

— Ось вам і Царство Небесне!

— Немає сумніву, що тут не бокс, а наш національний »мордобій«! — авторитетно подав свій голос значковий.

— Звідки ж ви це взяли? — поцікавився Віктор Антонович.

— З власного досвіду! Ось так ляментують всілякі соціалістичні патлачі, коли їх гладять наші браві жандарми.

Соціяліст Віктор Антонович сопнув і затарабанив пальцями до столику.

— Перестань »зорю вибивати«! — накинулася на нього сестра.

— Я б на вашому місці, Іоно Петровичу, подав би на височайшее ім'я чолотобитну про відживлення аракчєєвських шпідрутенів!⁶⁷ — саркастично і злобно кинув значковому Віктор Антонович і перестав тарабанити пальцями.

— Панове, прикликаю вас до порядку! Не час і не місце! — владно вигукнула ненька.

— А я ось думаю, — озвався адмірал, — що для того, щоб когось лупцювати, треба мати тіло. Не можу собі уявити, щоб безплотні кулаки

⁶⁷) Киї, якими карали в російському війську вояків за царювання Олександра І-го та Миколи І-го. Кара відбувалася таким способом, що винуватець мав пройти вздовж двох вишикуваних шеретів солдатів, кожен із яких був озброєний кием. Кожен із вояків мусів ударити, яко мога дужче караного по спині. Така езекуція часто завершувалась смертю »штрафного« солдата. Офіційно, це звалось »проганять сквозь строй«.

рахували комусь безплотні ребра. Це вже замогильне фокусництво чи факіrstво.

— Про це, панове, сперечатись безцільно. Дізнаємось про цю таємницю тоді, коли самі будемо там! — мудро й переконливо сказала ненька.

— Дуже дякую, мені зовсім не усміхається перспектива, щоб мене ще й на тому світі били!

Віктор Антонович ущипливо хіхикнув:

— Така щира одвертість, Іоно Петровичу, — безплатний квиток у Царство Небесне, бож який дурень почне оповідати людям, що його б'ють?

— Па-а-звольте! — спалахнув значковий, — ви, міластивий гасударь, переходите на лічності!

— І не подумав, це я абстрактно.

— Що б там не було і як би там не було, — далі розводив свою філософію адмірал, — але я, при найбільшій бажанні, не можу уявити себе духом, який заліз би під ніжку столика. Туди ж і блоха не заповзе!

— Дух, дорогий Василю Максимовичу, безплотний і невагомий, для нього не існує жодних перепон, це ффффф-у, — фукнула ненька, — замогильна Торрічелієва порожнеча!

— Добра порожнеча, коли вона кулаками дубасить! Ніяк цього не зрозумію.

— Все, що по той бік буття, для нас незбагненне і ви мусите з цим примиритися, ви мусите примиритися з тим, що Смерть, яка веде нас до інших берегів існування, не тільки міняє наш вигляд, а й усі наші можливості.

В дверях з'явився лакей і покликав панство перекусити, бо вечеря вже встигла перетравитися.

— Отож, на сьогодні досить, панове, — сказала ненька. — Я певна, що ніхто не скаржиться на час, який ми витратили, розмовляючи з потойбічним світом.

— Навпаки, дорога Валентино Петрівно! Я, та й усі присутні, я певен, можуть тільки подякувати вам за незвичайно цікавий експеримент із тіннями замогильного світу, — пробасив адмірал і, підставивши неньці кренделем руку, повів її до їдальні.

Під час пізньої перекуски розмова, зрозуміло, точилася довкола відбутого спиритичного «сеансу».

— Не гнівайтесь, дорога Валентино Петрівно, але все це настільки заінтригувало нас, що ми небавом знову нагрянемо, щоб і вас побачити і духів послухати.

— Буду дуже рада, дорогий Василю Максимовичу. Гуртом не так моторошно перегукуватися з тими, кого ми вже не можемо побачити, кого заслоняє від нас могильна таємниця, — відповіла ненька.

Вже нічна перекуска кінчалася, коли зненацька в прадідівському миснику, в якому зберігалися столові реліквії прадіда по батьковій матері, і до якого ніхто не заглядав десятки літ, щось зашкрябало, тріснуло, задеренчало, потім дзвякнуло і ніби впало, а тарусний півник, що сидів верхи на пам'ятнім чайнику прадіда, — ворохнувся і з'їхав набакир.

Всі перестали їсти і втопили очі в півника.

— Що це? — першим порушив оторопілість присутніх адмірал.

— Розсохлась, мабуть, дошка в шафі, — з робленою байдужістю завважив Віктор Антонович.

— А ви бачили, що зробив півник? Поворухнувся і сів бочком!

— Ваша правда, Евфразіє Кирилівно, тут і розсихання не має що робити.

— Що ж тоді, панове?

— Я думаю, Валентино Петрівно, що відбувся, непомітний для нас, сейсмічний шок, — озвався знову Віктор Антонович.

— Тоді б і годинник став.

— Так, так... Це знак звідти! Нам необхідно зараз же вернутися до столика, — переконливо радила Евфразія Кирилівна.

Столик, справді, зараз же zareагував на повернення »спіритів«:

— А, бе, ве, ге...

Зупинився на »з«:

— Здравствуйте, православніє русскіє люди, земной поклон вам!

Раптом столик тик-мик, ні туди, ні сюди, так, ніби його з двох протилежних боків тиснули до землі. Миттьова боротьба і один бік переміг:

— Не розписуйся за всіх, катюго, бо тут і греки є, і українці!.. Стоп, точка.

— Несомненно, это дух мазепінца-Ліліта! — буркнув генерал.

Переможена ніжка застукала:

— Маєте рацію, ваше превосходительство, як тать вноці, підкрався черкас, заткнув мою ж брадою мої уста і встиг вигукнути протидержавну ересь. Та зараз мої опричники-детушки взяли його в такий перельот, що не скоро очухається. Велика шкода, гаспада, що тут смерти не існує, а то б я швидко його зліквідував.

— Ви маладец, ей-Богу, маладец! — не стримався адмірал.

— Рррад стараться, ваше превосходительство!.. Я, смердящий пьос Малюга, верний холоп ево царскаво величества гасударя масковскаво... Мене тут усі бояться, як врабці коршуна; ось мій попередник, некій влах альбо нехрість турскій (це про Крокоділа!) тільки що втік від мене, я його здорово огрів!

— Брехлива небувальщина! — спалахнув Ахіллєвс Спіридонович. — Насого іроя ніхто не бив.

— А ось помреш — пізнаєш, сідалом догори, на голові сидітимеш!

— Панове, не можна так, дайте говорити духові! — утихомирювала »спіритів« ненька.

— Духу, ви тут?

— Да, да, я здесь... У мене, знаєте, була добра практика відносно мордобою; так гатив, що всі зуби з паці метеликами вилітали. Брав, кого треба, і »в плеті«, карав і інакше. Практику мав величезну в Москві-матушці. Бив без промаху, Московське царство будував не за страх, а за совість. Скільки душечок я тоді на той світ відправив, — лічби немає! Тутешні старожили оповідали мені, що — перед райськими вратами — черга стояла від землі аж до неба. І ось вам відплата за вірну службу цареві-батюшці Іванові Васильовичеві. Для родини обидва трудились і за

те — до пекла потрапили... Та не обурюйтесь! У пеклі нам краще живеться, ніж у палатах Кремля. Ви здивуетесь: нечувана річ, щоб у пеклі комусь добре велося. Правда ваша: невид то страшна штука, але не для мене і не для батюшки гасударя Івана Васильовича, бо коли старий Гашпид, владика пекла, побачив нас — підгорнув фалди і задав стрікача, закивавши ратицями. Тепер на його троні сидить Іван Васильович Грозний, ошую — я, а одесную цар-батюшка Пьотр Алексеевіч, що трошки пізніше до пекла прийшов. Тут ми перемордували стільки всіляких трішників, що задумуємо тепер зробити нальот на рай, щоб поповнити райськими душечками уботок. Годі їм там байдикувати... А про батюшку-царя Івана Васильовича мушу сказати вам, рускіє люди, що він був таким справедливим, таким богобоязним, жертвним і чутливим, що й власного сина не пожалів задля блага отчєства, спровадив... Але прощайте, мушу якнайшвидше звернутись на ретіраду, бо з неба женеться якась чубата душа, а з ними кумпанії ми не ведемо...

Столик притих. Адмірал глибоко зітхнув і прочулено кинув:

— Да, да! Чого не зробиш для родини, і рідного брата не пожалієш, в'язи йому скрутиш, бо тут «великая цель оправдывает всякія средства». Це гасло створило «великую неділімую Рассею».

— Турецькі башибузуки теж настромляли на палі живцем людей і з того постала велика Оттоманська імперія... — зауважив брат, ледве стримуючи роздратування.

— Савершенна верно, Нікандре Миколайовичу, — глибокодумно відповів адмірал, — інша країна, інші закони, але і тут і там була одна й та сама мета: велічіє родини!

— Панове, вже третя година ночі, небавом треті півні озвуться! — почув я крізь сон мамин голос.

— Справді, час і на боковеньки.

— Так, так, час. Ось тільки довідаємось, чий то дух так налякав опричника.

— Даустінгу, ви тут?

— Тепер ти, Алічко, читай букви, бо я вже охрип, — сказав брат до сестри.

І з замогилля:

— Слава Ісусу! Прейментарно ознаймуємо кому колвек про те відати належить, а кольми паче Нації Козацькій нашій⁶⁸, що до милостивого панства урачил злинути дух Ясновельможного Пана Гетьмана всея України Іоана Степановича Мазепи-Колединського. Вважайте!...

— Цього ще бракувало, — обурено буркнув адмірал. — Тут із тією «Просвітою» ради не можу дати, а ще й ця хохлацька протидержавна зараза припхалася!

— Ех, дурна твоя адміральська голова! — озвалось з того світу. — Сам себе і своїх предків обплывуєш. Та ж твій прадід у решетилівській сотні шевцем був, закаблуки козакам набивав, з того й став ти Закаблунний — «з грізї та в князі!» Індичитись не маєш чого.

⁶⁸) Так, звичайно, починалися гетьманські універсали.

— Какую чушь несёт этот богомерзкий гайдамак, погибелі на нього нема? І анатема його не бере! — закричав адмірал.

Пан гетьман каже, що ви самі себе і предків ваших, шевців, обплывуєте, — злорадно переклав брат.

Адмірал розлючено заборсався на стільці:

— Вибачте, Валентино Петрівно, але — »по долгу службы« і з огляду на моє особисте відношення до цього порнографічного прокляття — я покидаю своє місце за столом. Смішно, але все ж таки це революційна обструкція, яка загрожує основам російського великодержав'я, і я не можу бути байдужим до неї... А, крім того, дорога Валентино Петрівно, я маю певні підозріння, що автором цих мазепинських дурниць був »дух« з плоттю і кров'ю, — ву компрене? Але дошукуватись правди не буду, пам'ятаючи вашу гостинність.

Це був прозорий натяк на »мазепинство« нашої родини!

— Я думаю, Василю Максимовичу, — відповіла ненька, — що нам нема чого гратися у піджмурки. Ви прекрасно знаєте діяльність мого покійного чоловіка, який заповів і нам іти його слідами, а цей шлях — це служіння українському чи, коли хочете, малоросійському, народові, сином якого і ви є. Ніхто з нас не сягає по трон російської держави, ми хочемо лиш залишитися самими собою, жити і творити, виконати призначену долею місію на землі.

— Місія ця, дорога Валентино Петрівно, — єдинство русского народу. Вся ця ваша малорусская романтика не для життя, а для сцени і русское правітельство не забороняє вам гратися у Тарасів Бульбів та в Остапів перед розмальованими лаштунками театру. А взагалі, всі ці вистави показують тільки убозство малорусского наречія, яке не має інтелігентних слів, а тематика і сюжетність цих вистав не може тому підійматися вище мужицького життя з його Гапками та Ваньками, та вище розбишацьких трюків »козацкой вольниці«, того ж »мужічья«.

— І ви не боїтесь кари Божої за таке призирливе ставлення до свого народу? Ви ж теж малорос!

— Я, інакше кажучи, русский человек. За великую Росію я готов і з дияволом схрестити зброю! — патетично і войовничо вигукнув адмірал.

Щербатий місяць закінчував свій небесний шлях, скося заглядає до вікон »фонарика«, кидав срібний промінь на осиротілий стіл батька.

Поснули собаки в селі, поснуло жаб'яче товариство на солончаку, затихла поволі цвіркуняча дума. Ні птичого голосу, ні шурхоту листя і лишень древній Буг дихав легким пробоем монотонно й ритмічно: шшшшш-у-у-шшшшш-нь-нь...

Ненька встала:

— Ну, тепер уже рішуче треба йти спати!

»Спірити« заворушилися. Дружина значкового, що вже встигла заснути, жалібно схлипнула й гекнула спросоння басом. Ахіллєвс Спіридонович крохнув на всю роззявлену пащу і влучним помахом правиці вплимає на льоту щелепу фальшивих зубів, що вискочила йому з уст.

І в цю мить, знечев'я, в кабінеті розлігся дикий, несамовитий крик, потім нелюдський рев, потім вий, шипіння, пирхання, гарчання, перелякані вигуки »спіритів«, греміт падаючих стільців. У кромішній тьмі творилося щось неймовірне.

— Батюшкі-і-і, ко мне! — верескливо кричав чоловічий голос і я впізнав, що це адмірал так репетує.

— Базіль, Вася, де ж ти? — голосила Евфразія Кирилівна.

— Господи, що це?

— Свят, свят, свят!.. Да расточаться... да расточаться!..

Чиркнув сірник, але зараз же й погас у чийсь тремтячій руці.

А тут вий, скрегіт зубів, пихтіння, жажливі пекельні звуки, цілі гами їх, і здавалося, що це бій не на життя, а на смерть гетьмана Мазепи з московським катюгою.

— Світло, засвітить світло! — по-овечому, гебоем, волав чийсь голос із підлоги.

— Да расточаться!.. Да расточаться!.. — бубонив із кутка ошалілий значковий.

Стоячи напочіпки, я трясся, як решето в молотарці, намагаючись залізти під канапу, але канапа була низька і я міг просунути під неї тільки голову.

— Боже, Боже, спаси і помилуй! — лепетав я напівстетеревілий, підважуючи головою канапу і нав'ючуючи нею свою спину.

— Ось зараз прийде моя черга! — і, наїжившись, мої вихри стали дибки, як у Гомерівського Зевса.

Я розпластився під канапою, придавлений нею, мов пресом, і чекав свого кінця.

І раптом кімната осяялась світлом. Високо тримаючи у випростаній руці нафтову лампу, на порозі стояв могутньої статури лакей Афанасій. Він намагався розпізнати, що діється у кабінеті покійного пана, але довідатись не встиг. Побачивши живу людину, я рванувся до силиги лакея і поповз, окульбачений канапою. Поява рухливої канапи в темному світлі лампи притоломшила слугу:

— Го-господи Сусе, диван біжить! — ревноу він і прожогом вибіг на терасу; скелко дзенькнуло і лампа погасла.

— Афанасію, рятуйте, духи! — верещав я йому навздогін і, скинувши канапу з себе, кинувся за ним

Тим часом до кабінету прибігла наша садибна валькірія, безстрашна покоївка Гашета, і побачила, як сама потім оповідала, таку картину:

Насамперед упав їй у вічі білий кітель адмірала. Градоправитель застип у незвичайній для його високої ранги позі: він стояв рачки, ткнувши голову в дошку перекинутого »магічного« століка. На канапі з шапцем, мов щитом захищаючись подушкою, напівлежав пан значковий, а рядом із ним простягнулась знепритомніла Евфразія Кирилівна.

Стоячи на колінах, з-за письмового стола виглядав Віктор Антонович, стискаючи в руці переважке прес-пап'є. Він, мабуть, постановив »стояти на смерть«. Мій брат встиг вискочити в сумежну »археологічну« кімнатку.

Ненька і сестра, пригортаючись одна до одної, стояли в кутку за шафою, а дружину значкового знайшли непритомною на квітнику »помпейського« дворика. Пан Ахіллевс Спиридонович Коккіногуліс, не відомо яким способом, виметнувся аж на шафу. Записувач же, брат Віктора Антоновича, забіг аж у корівню.

А коло бюрка несамовито лютував дворовий пес Балан,, штурмуючи найжену нашу кішечку Дусю, що вискочила на верхню полицю архіву і звідти давала одсіч псові.

Ось так ганебно закінчилась ця »місячна пригода«.

Про нечуваний конфуз крилата поголошка облетіла широко-далеко всі околиці і, розуміється, не минула й міста, над яким тримав своє владне берло адмірал. Облетіла і спричинила йому чимало »моральних« неприємностей: фама іт ет магнум сермонібус оккупат орбем...⁶⁹

Коли на другий день, а фактично пізно вранці того ж дня, панство прокинулося і зійшлося у їдальню на сніданок, адмірал спробував усю прикру пригоду обернути в жарт, але з того нічого не вийшло.

Розгладивши пишні вуса, він звернувся до неньки:

— Кулям не кланявся, а паршивим bestіям уклонився та ще й як: хтось навколішки поставив мене, підбивши ноги.

— І найпікантнішим в тому було те, що налякав вас, Василю Максимовичу, дух »ізмєнника« Мазепи. Страшний підрив владного авторитету! — із вдаваним співчуттям озвався брат.

— У вас, Нікандре Миколайовичу, в думках стирчать самі фантастичні міражі у запорозьких кафтанах і вони, рано чи пізно, підкладуть вам свиню. При чім тут, питаю я вас, ваш Мазепа?

— На мою думку, все ж таки краще злякатися Мазепи, ніж кішки і пса.

Адмірал учепився за братову іронію:

— Ви дуже помиляєтесь, я злякався саме пса, бо був певний, що це скажений собака... А сумна суммарум, Валентино Петрівно, одверто скажу вам, що — на мою думку — спіритизм зроджує надто небезпечну психозу, явище, у всіх відношеннях, хворобливе... Ну, нам пора, дорога Валентино Петрівно! Щоб там не сталося, а я дуже вдячний вам за цікавий експеримент.

Юрбою всі рушили до берега; яхта підняла вітрила і, салютуючи прапорцем, взяла курс до міста.

⁶⁹) Поголошка летить-їде і шириться по світу чутками.

Лев БИКОВСЬКИЙ

ВПЕРШЕ В ПОЛЬЩІ

(Спогади — 1921-1922 роки)

Про адресу моїх батьків я довідався від п. Карманського в Ковлі¹. Він поінформував мене, що мій батько працює лісничим у Завалах, на Радомщині, в глибині Польщі. Треба було їхати залізницею, з пересідками, до Стараховіц, через Радом на Скаржисько. Моя подорож залізницею з Ковля до Стараховіц відбулася без перешкод.

Надвечір я вже був на Стараховицькій станції, що стояла між лісами біля оселі тієї ж назви. В Стараховіцах існувало металургійне підприємство з усіма допоміжними урядженнями. До нього належав і великий лісовий обшир (40.000 моргів), де на піскових ґрунтах росла переважно соснина різного віку.

Лісова господарка провадилась тут раціонально. Ліс був поділений на 16 лісництв, а доглядали їх лісничі з лісовими сторожами. Керував усіма лісничими надлісничий, що мав своє бюро в Стараховіцах.

Мій батько був, власне, одним із тих лісничих. Завідував лісництвом Завали, що мало назву найближчого до нього села. Колись воно було в пущі, але потім, коли ліс помало вирубали, опинилось у степу, 3-4 км від лісничівки.

Лісництво розкинулось на правому боці залізничної станції Стараховіце і мені довелось мандрувати пішки через цілий ліс. Пройшовши кілька кілометрів, я заночував у якійсь лісовій оселі, а вранці продовжував свою путь просіками у вказаному мені напрямі. Тут, як оповідали, водилися дикі кабани і вовки, не згадуючи вже про бандитів.

Надвечір, промандрувавши впоперек усю пущу, я добився до лісничівки, що стояла під лісом. Складалася вона з гарного дерев'яного дому, вкритого гонтами, чималого фруктового саду та просторого подвір'я із господарськими будинками.

На подвір'ї я побачив батька, що направляв воза. Спочатку він не впізнав мене, бо я запустив бороду. Не буду описувати радісної неочікуваної зустрічі батька з «блудним сином»... Потім ми пішли до матері, що господарювала в кухні...

Виявилося, що батьки живуть самі, бо старша сестра Софія була з чоловіком на Люблінщині, а молодша, Гальшка, студіювала у Варшавському університеті.

Впродовж листопада-грудня 1921 року я відпочивав удома, знайомився з місцевими людьми, з природою і взагалі з новим для мене оточенням,

¹) Л. Биковський: «З моїх блукань по Волині». Див. Літопис Волині, ч. 3, Нью-Йорк, 1956, стор. 72.

бо в Польщі я був уперше. Їздив із батьком по лісі, приглядався до місцевої лісової господарки, нав'язував знайомства з найближчими сусідами тощо.

Між нашими сусідами була й родина економа поблизького фільварку. Фільварок, хоч і немалий, але не міг рівнятися своїми моргами та ґрунтами до подібних фільварків в Україні. Також і родина економа видавалась нам якоюсь «чудною». Вона ставилась до моїх батьків зичливо, як до новоприбулих, всіляко їм допомагала, як початкуючим в «еміграційному житті». Але при цьому виявляла обмеженість і незнання середовища й краю, з якого приїхали мої батьки. Наприклад, принесли нам яблук і грушок, прохаючи батьків «покуштувати, бо в Україні вони, напевно, таких не їли!» Дуже здивувалися, коли з дальшої розмови довідались, що в Україні не тільки родяться такі яблука і груші, а ще й кращі, що в Україні чудове підсоння, величезні простори, природні багатства, гарні люди і т. п. Вони гадали, що все найкраще є в Польщі, а за кордонами Польщі, особливо на сході, тільки пустка і злидні...

Другим нашим сусідом був католицький парох із Завалів. Був це молодий, освічений богослов, з дещо ліберальними поглядами. Приїздив до нас із своєю «господинею», до якої ми ставилися, як до його «дружини», з чого парох був дуже задоволений. Час проводили переважно в різних філософських диспутах, на досить інтелекгентному рівні.

Але найбільше заприятзнилися з моїми батьками селяни Завалів. Як тільки мої батьки приїхали на лісництво, вони громадно з'явилися і запропонували свою поміч: зорали і засіяли поле, що належало до лісничівки, допомагали транспортом тощо, аж поки мої батьки не придбали собі власних коней і худоби. Допомогали і під час жнив улітку 1921 року. Мої батьки, зі свого боку, віддячувалися своїм зичливим помічникам відповідними прийняттями і підтримували з головними родинами в селі приятельські взаємовідносини.

Батьки негайно подбали про мій зовнішній вигляд та «еквіпунок», щоб я виглядав так, як усі інші «довкола». Батько порадив мені зголити бороду й вуса та приодяг мене в новий одяг. За білизнаю довелось їхати 20 км до міста Островця, де в жидівських крамницях ми накупили всього потрібного.

Час проходив у взаємних оповіданнях про те, що ми пережили під час розлуки. Я довідався, що батьки, врешті, залишили були безвслідні розшуки за мною і восени 1919 року (за денікінців), разом з дочками і швагром та ще деякими знайомими, найняли спільно окремий вантажний вагон і виїхали із Звенигородки на Київщині до Польщі.

Спочатку зупинилися на Люблінщині. Батько, як колишній лісничий графа А. Потоцького, зголосився до заряду маєтків графа Юзефа Потоцького (в Антонінах, Зах. Волинь²) і прохав, щоб йому дали працю по фаху. Йому щось там пообіцяли, але з працею не дуже спішилися. Щоб не

2) Józef hr. Potocki (1862-1922). Див. "Pamiętnik Kijowski", Londyn, 1963, Tom II, str. 104-107.

залишитись цілком »без грошей«, батько почав на власну руку шукати за відповідним для нього зайняттям.

Врешті, на початку 1920 року, він влаштувався як управитель маленького (біля 120 моргів поля) маєтку ордену католицьких черниць »Шариток« в околиці Любліна.

Тим часом мій швагер, добродій С., також отримав посаду державного лісничого на Люблінщині й моя сестра Софія виїхала з ним у лісничівку до Білгораю. Молодша сестра Гальшка, після страхітливих пригод і переживань у жіночих батальйонах Ю. Пілсудського (?), записалась на гуманістику в новозаснованому (в 1918 році) Люблінському католицькому університеті³.

Середовище сестер »Шариток« було напівсвітським. Цей орден не являв собою цілком замкнутої установи, сестри, хоч і мешкали разом у монастирі, але назовні виконували різні праці, як учительки, опікунки, інструкторки, виховательки, доглядачки та інші суспільні корисні функції серед місцевого населення. Деякі з них були досить освічені й мали добрі зв'язки, зокрема з університетськими колами.

Наприклад, ректор університету, римо-католицький духівник високого чину, влітку 1920 року перебував на вакаціях у їхньому маєточку. Жив у тому самому домі, що й мої батьки. Цікавився життям в Україні і в Росії та тими подіями, що там відбувалися. У розмові з моїм батьком, висловив думку, що »большевики не такі-то вже й страшні!« Вони, мовляв, могли запанувати в колишній Росії, зокрема в Україні, тільки тому, що там культурний рівень місцевого населення низький, але в Польщі ніколи щось подібне не може статися.

Мій батько, навчений досвідом, був іншої думки. Він уважав, що як большевики прийдуть у Польщу, то й тут буде те саме. — »Бачите, — казав йому батько, — ось ті дерева (що росли довкруги дому), як большевики прийдуть, то ви, отче ректоре, будете першим висіти на них!« На цьому їхні розмови уірвалися.

Під осінь 1920 року батько почав нездужати на легені. Лікарі заборонили йому курити цигарки і порадили поселитися у соснових околицях. Тоді він, скориставши з нових знайомств, переїхав на посаду лісничого у стараховицьких лісах на Радомщині. Тут, на пісках, в сосновому лісі, впродовж 1920–1921 років уже почував себе краще. Також і моя сестра Гальшка, незадоволена зі студій у провінційальному, занадто католицькому Люблінському університеті, перейшла на польоністику до Варшавського університету.

Все те, що я пережив в останні роки в Києві, було ще таке сильне, що — відпочиваючи у Завалах — я далі перебував думками в Києві, в середовищі Всенародної Бібліотеки України... Я жив і далі її клопотами, її зусиллями стати визначним науково-культурним осередком не тільки для України, а й для всього півдня Східної Європи. Під час моїх мандрівок,

³) Див. "International Handbook of Universities", Paris, 1963, p. 504; "Pamiętnik Kijowski", Londyn, tom I, 1959, str. 232, 234, tom II, str. 112–113.

я переконався, що мало хто з українців поза Києвом знає про Всенародну Бібліотеку України.

Тому, довідавшись, що у Варшаві виходить часопис «Українська трибуна»⁴, я написав статтю інформаційного характеру про Всенародну Бібліотеку України в Києві і вислав її до згаданого часопису. Стаття подавала відомості про діяльність бібліотеки від часу її заснування до половини 1921 року. Була негайно опублікована в «Українській трибуні»⁵.

На Різдво 1921 року приїхала додому Гальшка. Натішившись родинним теплом, я по святах виїхав разом із нею до Варшави, бо мав намір, з допомогою батьків, закінчити свою вищу освіту.

Приїхавши до Варшави, я зустрівся з багатьма труднощами. Варшавське тодішнє життя було зумовлене пережитою війною з більшовиками. Війна закінчилася мировим договором 18 березня 1921 року в Ризі⁶. Село не відчувало цього скрутного становища, але велике місто страждало від інфляції, дорожнечі та господарського безладдя. Наплив утікачів зі сходу, зокрема з України, і здемобілізованих власних вояків — викликав перелюднення і зростання безробіття. До того ж у місті бракувало харчів та помешкань. Усі злидні супроводились розладнанням правопорядку та іншими негативними явищами.

Отже, мене спіткало розчарування. Тодішні варшавські умовини життя нагадували мені пережиті злидні в Києві, за виїмком хіба особистої безпеки, бо тут уже не відчувалось большевицького терору.

Я переночував кілька ночей у різних знайомих сестри Гальшки і негайно записався на студії у Варшавському університеті, відновленому наприкінці 1920 року⁷. Зробив це з подвійною метою: легалізації і продовження вищих студій. До університету мене прийняли без застережень, бо — на щастя — мої батьки привезли з України мої документи — метрику та свідоцтво про закінчення середньої школи. Всі ці документи вони зберегли ще в Звенигородці.

Ставши студентом, я був суспільно, особливо поліційно, повноправною особою і мав право перебувати у Варшаві. Мав також можливість мешкати в одному зі студентських гуртожитків. За посередництва Гальшки влаштувався у т. зв. «касарнях Бльоха»⁸, де в той час був, мабуть, найбільший студентський осередок. Кількаповерховий, занедбаний будинок колишніх військових касарень під мостом кн. Юзефа Понятовського, був

⁴) Див. Аркадій Животко: «Історія української преси», Регенсбург, 1946, стор. 192.

⁵) Л. Биковський: «Національна Бібліотека Української Держави», Українська трибуна, чч. 145, 146, Варшава, 1921 р.

⁶) П. Феденко: «Український рух у XX-у столітті», Лондон, 1959, стор. 210.

⁷) Див. Minerva, Jahrbuch d. Gelehrten Welt, 1923, Bd. II, s. 1236.

⁸) Визначний польський економіст, фінансист, банкір, державний діяч, пацифістичний письменник XIX-го стол. Див. «The New Cambridge Modern History», vol. XII, Cambridge, 1960, p. 257-258.

тимчасово призначений для вжитку студентів, які щойно залишили військові шерехи і масово заповнили вищі варшавські школи.

На всіх поверхах у просторих будинках на підлозі лежали сінники з подушками, простиралами і коцями. Інших меблів не було. В кожній із таких заль мешкало кількадесят студентів. Було чисто, ясно, сухо і тепло, але весь час панували страшний галас і постійний рух. Мешканці-студенти поводили себе по-різному, вони приходили і відходили впродовж цілої доби, за винятком пізньої ночі та вчасного ранку. Кожний із них робив, що хотів, не рахуючись з іншими: одні спали, інші щось їли, ще інші вчилися вголос, грали на різних музичних інструментах або голосно розмовляли чи грали в карти. Були й такі, що сварилися. Отже, цей студентський гуртожиток надавався на тимчасове мешкання, але вчитися у таких умовах не було можливості.

В цьому студентському гуртожитку я перебув перші місяці, фактично тільки спав, бо вдень виходив до міста. Ходив на університетські виклади, знайомився з містом, відвідував родичів, знайомих тощо.

В університеті я записався на гуманістику. За головний предмет вибрав собі історію, хоч це й не відповідало повністю моему тодішньому наставленню і заінтересуванню, бо особливого потягу до студіювання польської історії я не мав. Моїм головним професором був В. Смоленський, людина стара. В той час він викладав курс середньовічної історії Польщі для новоприйнятих 2 000 студентів. Його виклади зводились до простої формальності і записів в індекс, бо про якусь поважнішу науку при такій масовій кількості слухачів не можна й думати.

Крім цього, я записався і ходив на виклади кількох інших професорів, у тому й на виклади логіки у проф. Яна Лукасевича. У вільні від обов'язкових предметів години, я ішов на виклади ще інших професорів, вчав на курс вступу до правознавства, що його провадив славний ще в колишній Росії правознавець Леон Петражицький. Він, хоч і поляк, польської мови не знав і викладав якимсь польсько-московським «воляпюком», з чого насміхалися студенти.

Вся ця вступна орієнтаційно-викладницька мішанина викликала в мене деяке знеохочення. Своїм архаїчно-теоретичним характером вона була далека від мого уявлення про «вищу освіту», від моїх бажань та прямувань. Як колишній вихованець комерційної школи, я більше схилився до суспільно-економічних дисциплін. Попередні й теперішні переживання викликали в мене прагнення здобути підстави для широкого суспільно-прикладного новітнього світогляду. Але склад професури і комплекс предметів у Варшавському університеті не могли дати мені цього. Все ж таки повернення до колишнього студентського і професорського середовища, як і початкові студії, були для мене приємними, виповнювали мій час і відсували покищо сумніви та розчарування.

Час від часу я відвідував сестру Гальшку в її гуртожитку. Вона мешкала в кращих умовах. Кілька студенток-товаришок, між ними і Гальшка, найняли собі окреме приватне помешкання, що складалося з кількох кім-

нат. Завдяки цьому могли не тільки користуватися кращими вигодами, а й спокійно вчитися.

Від Гальшки я довідався про перебування у Варшаві наших родичів. Сестра моєї дядини, Марії Биковської, з Топильної на Звенигородщині, вийшла заміж і, виїжджаючи з чоловіком з України до Польщі, забрала з собою, після смерті дядини, мою двоюрідну сестру Казимиру Биковську⁹. Я відвідав їх кілька разів, вони приймали мене сердечно, годували смачними обідами, але в нових умовах відчувалась уже відчуженість між нами. Працював тільки маловідомий мені чоловік кузинки, що був якимсь урядником. До хати з праці він приходив змореним, обідав, трохи спав, а потім цілий вечір грав з товаришами в карти. Кузинка господарювала. Моя двоюрідна сестра Казимира виросла на гарну панночку, училася і мала своє товариство.

Від них я довідався, що у Варшаві перебуває С. Сюзен¹⁰, мій колишній учитель французької мови в Комерційній школі. Одного разу я відвідав і його. Вдома застав тільки його дружину, якої я взагалі не знав, бо колись у Звенигородці С. Сюзен був неодруженим, жив у старому маленькому дімку з матір'ю і сестрою. За деякий час прийшов із праці й С. Сюзен. Був зморений, у нього боліла голова. Привітався зі мною і, вибачаючись, поклався на софу. Дружина поклала йому на голову мокрий рушник. Я сів біля нього і ми розмовляли про деякі справи. Йому було неприємно, що я застав його в такому стані, а мені, з того ж самого приводу, було також ніяково. По короткій розмові, я попрощався і пішов із почуттям, як від зустрічі з «колишньою людиною».

Від С. Сюзена я довідався, між іншим, що у Варшаві перебуває і д-р Теодор Краснопольський¹¹ та про смерть його дружини — добродійки Кароліни. В них у Звенигородці я перебував кілька років на квартирі, почавши з другої класи Комерційної школи. В той час пані К. Краснопольська була моєю ревною вихователькою, тому я уважав за свій обов'язок відвідати д-ра Т. Краснопольського, бо ця родина колись ставилась до мене прихильно.

Але й тут мене чекало прикре розчарування. Д-р Т. Краснопольський за моїх хлоп'ячих років був поважною і заможною людиною, мав у Звенигородці свій власний просторий дім. Завідував земським повітовим шпиталем, як широко-знаний лікар-хірург, виїздив і за кордон спеціалізуватися. Мав ліберальні погляди, належав до таємного революційного гуртка в Звенигородці.

Тепер я побачив стару, немічну, самотню, занедбану людину, що жила в пустому мешканні і з «менажкою» в руках поспішала по обід до якоїсь

⁹) Л. Биковський: «У лісничівках Звенигородщини», Визвольний шлях, кн. II, Лондон, 1964, стор. 199.

¹⁰) Л. Биковський: «Звенигородська комерційна школа», Новий літопис, ч. 10, Вінніпег, 1964, стор. 48.

¹¹) Там же, стор. 47.

харчівні. Побувши хвилинку, навстоячки, в кімнаті, ми вийшли разом. Ідучи, розмовляли, уникаючи дразливих питань, а Краснополський нарікав на те, що «ворохобні українці» позбавили його всього майна і він мусів виїхати. Тут не може займатися лікарюванням і мусить побиватися майже за жебрацьким куснем хліба... Ми попрощалися і я більше з ним не бачився.

В університеті я познайомився з українцями-студентами, переважно колишніми вояками, старшинами і урядовцями УНР, що різними шляхами дісталися в Польщу. Спочатку вони перебували в таборах для інтернованих, а згодом різними способами діставалися до більших польських міст, особливо до Познаня, Кракова і Варшави. Хто мав середню освіту, той влаштовувався у вищих школах, щоб закінчити освіту. В системі плянових заходів уряду УНР на чужині, особливо відзначався своєю ідейністю і активністю студент правничого факультету Варшавського університету Тиміш Олесіюк¹². Завдяки його заходам уже з березня 1921 року у Варшаві засновано Українську Студентську Громаду, а в грудні того ж року в Польщі вже було біля 14 таких українських студентських громад, що мали разом понад півтори тисячі членів. Всі ті студентські громади об'єдналися у Союз Громад Українських Студентів-Емігрантів у Польщі. На чолі Союзу стояв Т. Олесіюк і керував його складною працею, витягаючи з таборів здібний до науки елемент і розміщуючи його по академічних центрах Польщі, Чехо-Словаччини, Німеччини та інших європейських країн¹³.

Я негайно вписався до Української Студентської Громади у Варшаві та став її активним членом. На сходах членів Громади та в поточній діяльності познайомився ближче з багатьма її членами: Т. Олесіюком, Тамарою Гільбурт (яка згодом стала його дружиною), В. Білінським, О. Ільницьким, Драченком, С. Шишківським, І. Липовецьким, С. Нечаєм, О. Петренком, Божком, О. Гайманівським та іншими. З деякими з них мої життєві шляхи згодом багато разів перехрещувалися.

У травні 1922 року у Варшаві відбувся IV-ий З'їзд українських студентів у Польщі. В ньому брали участь делегати українських студентських громад у Варшаві, Каліші, Кракові, Стрілкові та Щепьорно. Разом вони репрезентували біля 500 організованих українських студентів-емігрантів у Польщі. Я був обраний делегатом від Варшавської Української Студентської Громади і брав участь у нарадах з'їзду¹⁴.

Українська Студентська Громада у Варшаві об'єднувала студентів різних політичних переконань. Найбільшу групу являли собою колишні

¹² Максим Сухий: «Тиміш Гнатович Олесіюк-Олесевиц». На чужині (Майнц-Кастель) 1948, фоліо, 12 стор. зі світлиною, ротаторне вид. Українського Суходолового Інституту, ч. 20.

¹³ Т. Олесіюк: «З листів до редакції», Листи до приятелів, чч. 9-10, 1964, стор. 62-64.

¹⁴ С. Наріжний: «Українська еміграція», ч. I, Прага, 1942, стор. 96 і світлина ч. 258.

військовики, урядовці та діячі УНР-івського напрямку, але були репрезентовані в Громаді і гетьманські кола. До них належав, наприклад, вже згаданий студент О. Петренко. Він намовляв мене пристати до їхнього угруповання і з тою метою познайомив мене з гетьманськими діячами у Варшаві. На одній із зустрічей він познайомив мене з графом Адамом де Монтрезором¹⁵, зятем гетьмана Павла Скоропадського. Але на цьому все й закінчилося, бо я не виявляв більшого зацікавлення будь-якою політичною активністю.

Крім викладів в університеті, відвідування знайомих та активної участі в діяльності Української Студентської Громади, мене цікавила публіцистика. Я старався використати кожну нагоду, щоб усно і друком ширити відомості про вже згадану Всенародну бібліотеку України. З тою метою опублікував у тодішній варшавській українській пресі кілька статей інформаційного характеру¹⁶.

Довідавшись, що у Львові виходить український студентський часопис «Поступ», я післав і до нього статтю про Всенародну Бібліотеку¹⁷.

Моя участь у житті української колонії у Варшаві, а особливо у діяльності Студентської Громади, спричинилася до того, що десь наприкінці лютого чи на початку березня 1922 року я змінив своє помешкання. З польського студентського гуртожитка, що приміщувався у касарнях Бльоха, я перенісся до новозаснованого українського студентського гуртожитка, що був майже за містом, у дільниці Повонзки. Тут, крім відомого цвинтаря, були й численні склади різного краму. В одному з таких будинків Українській Студентській Громаді вдалося одержати приміщення і влаштувати студентський гуртожиток.

Це була простора, не дуже світла світлиця, приблизно, на 30-40 осіб, з двоповерховими дерев'яними ліжками, матрацами, простирилами, ковдрами і подушками. Приміщення ogrівала залізна піч. Прибирали його самі мешканці цієї імпровізованої бурси.

Тут не було так зручно, як у касарнях Бльоха, що стояли майже в самому центрі міста, зате було тепло, спокійно, а найголовніше — у своєму середовищі. Більшість моїх співмешканців-студентів, студіюючи, одночано працювали, щоб заробити на своє утримання. Цілий день у гуртожитку

¹⁵ Він був одружений із старшою донькою гетьмана Павла Скоропадського Марією, що померла кілька років тому в Оберстдорфі (Німеччина). Граф Адам де Монтрезор під час наступу німців на Варшаву в 1939 році виїхав із Варшави, щоб добратися до Холму, але по дорозі пропав (На підставі листа полк. М. Янова з дня 7 березня 1965 р.).

¹⁶ Л. Биковський: «Митарства Національної Бібліотеки України», Українська трибуна, ч. 19 (24 січня 1922), Варшава; «До наших бібліотечних справ», стаття про видавничу діяльність Національної Бібліотеки України, Українська трибуна, ч. 10, Варшава, 1922; «До наших бібліотечних справ у 1921 році» (стаття), Українська трибуна, ч. 37, Варшава, 1922.

¹⁷ Л. Биковський: «Національна Бібліотека Української Держави», Поступ, чч. 1-2, Львів, 1922, стор. 3-10.

майже нікого не було, всі сходились щойно після праці та викладів і, повечерявши, клалися потомлені спати.

Я відітхнув у цьому бідолоашному, дещо суровому, але інтелігентному українському, національно свідомому оточенні. З ним мені було по дорозі. З-поміж мешканців гуртожитка чомусь пригадую собі мірника Карнахова, що мав тоді в Бельгії брата-інженера, який допомагав йому. З Карнауховим я зустрівся вдруге в Рівному десь у 1928 році.

Особливо я подружив з метким і ідейним студентом Оксеном Ільницьким, родом із Вінниці. Він студював у Вищій Сільсько-Господарській Школі і почав був видавати в гуртожитку, на шапірографі, газету «Українська рілля», накладом кількадесят примірників. Він намовив мене брати участь у «бібліографічному відділі» того часопису¹⁸.

З Оксеном Ільницьким я заприятнився, ділився з ним іноді навіть харчами, що їх отримував від батьків. Згодом наші життєві шляхи кілька разів перехрещувалися у Чехо-Словаччині, Польщі та Канаді.

Під його впливом я почав плянувати видавання часопису книгознавчого характеру. Наслідком була поява одного числа «Українського книгознавства»¹⁹, накладом кількадесят примірників, відбитого на шапірографі; його розповсюджено, майже задурно, між українською громадськістю у Варшаві. Наступне число вже не вийшло, бо я виїхав із Польщі.

Одночасно я постійно відвідував варшавські музеї, картинні галерії, особливо товариства «Захенти Штук Пенкних», збірки кількох маґнатських фондаций (особливо Красінських і Замойських) та працював у бібліотеках, поглиблюючи університетські виклади і самотужки продовжуючи студії з ділянки книгознавства. Відвідуючи бібліотеки, я не обмежувався тільки ролею читача, а й старався познайомитися з організацією та веденням бібліотек, доповнюючи таким способом своє знання з ділянки бібліотекознавства. Всюди я зустрічав у цьому відношенні прихильне ставлення.

Особливо цікавила мене Варшавська Міська Публічна Бібліотека, що приміщувалася на вулиці Кошиковій (ч. 26). Спричинилися до того такі обставини: Бібліотека була модерно організована, її збірки і каталоги, зокрема каталог систематичний, були впорядковані згідно з міжнародною бібліографічною десятковою системою (за брюссельськими правилами), подібно, як у Всенародній Бібліотеці України в Києві. Бібліотека відзначалася особливим педагогічним підходом до читачів, була осередком того піонерського руху в Польщі. Всі ці досягнення Бібліотека завдячувала своєму персоналові, який ідейно, а не урядово, віддався бібліотечній праці. Директором Бібліотеки був Фаустин Червіловський²⁰, що отримав свою бібліотекарську освіту на еміграції, у Лондоні, під керівництвом знаного у світі англійського бібліотекаря і бібліотекознавця Джеймса Д. Бравна

¹⁸) Л. Биковський: «Бібліографічний відділ», Українська рілля, ч. 1, Варшава, 1922, стор. 18-21.

¹⁹) Див. «Українське книгознавство», збірник, річник I, Варшава. 1922.

²⁰) Див. Ksawery Świerkowski: «Faustyn Czerwijowski», Warszawa, 1938.

(1862-1914)²¹. Сам Ф. Червійовський походив з українського Поділля, був ліберальних соціалістичних переконань, до українців ставився зичливо.

Буваючи в Публічній Бібліотеці в характері читача і колишнього бібліотекаря, я ближче познайомився з директором Ф. Червійовським, визначним бібліотекознавцем, теоретиком і практиком у ділянці організації та ведення публічних бібліотек²². Одночасно він викладав бібліотекознавство у Варшавському Вільному Університеті²³.

За його порадою я спробував на весні 1922 року поширити відомості про Всенародну Бібліотеку України і серед чужинців. Переклав свою статтю, яка була надрукована в «Українській трибуні»²⁴, на польську мову, а він зичливо виправив і зробив безуспішні спроби надрукувати її в польській пресі п. з. «Narodowa Biblioteka Państwa Ukraińskiego». Після цієї невдачі я передав рукопис до Публічної Бібліотеки, на руки дир. Ф. Червійовського, для переховування. Копію відослав професорові книгознавства в Люблінському університеті Вікторові Гагнові²⁵.

Влітку 1922 року Публічна Бібліотека організувала одномісячний бібліотекарський курс для піднесення кваліфікацій працівників публічних бібліотек. Записалося на цей курс кількадесят осіб, що мали закінчену середню освіту, переважно жінки. Курс складався з теоретичних предметів, що їх викладали місцеві бібліотекознавці, та практичних вправ по різних варшавських бібліотеках, а особливо по відділах Публічної Бібліотеки.

За порадою Ф. Червійовського, я також записався на той курс. Абсолютно були зобов'язані написати і свою курсову працю, щоб отримати відповідне свідоцтво про закінчення курсу.

В порозумінні з керівництвом курсу і дирекцією Фундаментальної Бібліотеки Варшавського університету, я написав, польською мовою, працю п. з. «Бібліотековіяна Варшавської Університетської Бібліотеки» (рукопис мав 70 стор., формату 8⁰; один примірник для Публічної Бібліотеки, а другий — для Бібліотеки Варшавського університету)²⁶.

Згадана курсова праця відрізнялася своїм бібліографічним і науководослідним характером від інших курсових праць і була поважним вкладом у літературу предмету. Її схвалили і я отримав свідоцтво про закінчення курсу.

21) Див. W. C. Berwick Sayers: "James Duff Brown. Manual of Library Economy", London, 1920, pp. 1-10. Див. також скорочений переклад на польську мову Maurycji z Goczałkowskich Skarżyńskiej. Wyd. drugie, Frankfurt/M, 1946.

22) Він також автор кількох популярних бібліотекарських підручників.

23) Wolna Wszelchnica Polska, Śniadeckich 8, Minerva, Jahrbuch d. Gel. Welt, 1926, Bd. II, 2189-2191.

24) Див чч. 145-146 за 1921 р.

25) Авторіві праці "Bibliografia bibliografii polskiej", we Lwowie, 1921, 8⁰, 223 str. Див. Л. Биковський: «Національна Бібліотека Української Держави», друге видання, Авгсбург, 1947, стор. 8.

26) Там же, стор. 32.

Директор Ф. Червійовський запропонував мені стати постійним співробітником Публічної Бібліотеки. Я погодився, але залишив собі ще час на остаточне вирішення.

Не зважаючи на ці мої успіхи і можливості, в мене наприкінці літа 1922 року все більше нарастав комплекс незадоволення з університетських студій. Відчувалася безперспективність дальшого перебування у Польщі та збільшувалося бажання закінчити вищу освіту в «справжній» Європі. Нагода осісти у Варшаві, працюючи у Публічній Бібліотеці, та залишитись «недоуком», мене не притягала. Я рвався у «широкий світ», щоб там закінчити вищу освіту, чого тодішня Польща, на мою думку, не могла мені дати.

Крім цього, вже після III З'їзду представників Студентських Емігрантських Громад (18-21 грудня 1921 р.)²⁷, між українським студентством все більше поширювалися чутки про різні можливості вищих студій поза Польщею, в інших країнах Західної Європи. На весні 1922 року збільшилися мандрування студентів-українців через Карпати до Чехо-Словаччини і Німеччини.

Я вирішив і собі піти їхніми слідами, залишити Польщу і виїхати до Чехо-Словаччини. Там сподівався здобути «справжню» вищу освіту...

Зволікаючи з остаточною відповіддю Публічній Бібліотеці в справі моєї праці в ній, я — нікому не кажучи про свої задуми — здобув тим часом, наприкінці липня 1922 р., закордонний паспорт і візу «на виїзд» з Польщі. Паспорт дали мені на підставі мого «Тимчасового свідоцтва», як кандидата на польського громадянина, а візу «на виїзд» одержав без жодних труднощів, бо поляки сприяли виїздові українців з їхнього краю.

Натомість у чехо-словацькому консуляті мені не дали «в'їздової візи» до Чехо-Словаччини. Але моє рішення було незмінне, а бажання дістатися до Чехо-Словаччини було таке сильне, що відмова мене не спинила. Я виміняв у кооперативному банку польські золоті на чеські корони і виїхав із Варшави на південь, у напрямі чехо-словацького кордону.

Переглянувши перед тим мапу Польщі, я вибрав шлях через Галичину до кордону Словаччини. Річ у тому, що одного разу я зустрів у Варшаві, на вулиці, мого товариша з комерційної школи у Звенигородці, поляка Цьонглінського з його дружиною, колишньою Зосею Квідінською, товаришкою моїх сестер із Звенигородської жіночої гімназії. Зустріч була сердечна. Ми взаємно оповідали собі про наші перипетії та розпитували про долю багатьох спільних знайомих. При цьому Цьонглінський сказав мені, що він працює як старшина в «Корпусі Охорони Пограниччя» (КПО), в околиці залізничної станції Північної на польсько-чехо-словацькому кордоні. Живе в сусідньому містечку, недалеко станції. Обидвоє запрошували мене до себе в гості... На тому ми й розійшлися.

Тепер я пригадав собі це запрошення і вирішив скористатися ним. Тому вибрав напрям залізницею через Новий Санч до згаданої залізничної станції Північної.

²⁷ С. Наріжний: «Українська еміграція», ч. I, Прага, 1922, світлина з текстом ч. 255; Т. Олесіюк: «З листів до редакції», Листи до приятелів, чч. 9-10, 1964, стор. 63.

Приїхавши вранці до Північної, я пройшов пішки кілька кілометрів до містечка і допитався до хати моїх друзів. Мене радісно зустріла добродійка Зося Цьонглінська, а її чоловік у той час був ще на службі.

Поговоривши про різні справи, не згадуючи про свій «виїздовий» паспорт у кишені, я розповів їй про мету мого приїзду і просив допомогти мені. Вона пообіцяла вставитись за мене в свого чоловіка. Згодом прийшов добродій Цьонглінський. Він також утішився, побачивши мене.

Під час обіду, що його приготувала добродійка Цьонглінська з нагоди приїзду гостя, вона сказала чоловікові про причину моїх відвідин і просила його допомогти мені перейти кордон.

Цьонглінський почувши це, раптом спохмурнів і рішуче відмовився. Його дружина почала плакати, а Цьонглінський, нагримавши на неї, звернувся до мене, приблизно, з такими словами:

»Вибач, пане товаришу, але я не можу допомогти тобі перейти кордон! І раджу не робити цього на моєму відтинку. Якби тобі пощастило перейти, все було б гаразд, але у випадку невдачі мої пограничники затримують тебе, заарештують і приведуть до мене в канцелярію. У якій ситуації я буду тоді у відношенні до тебе і себе? Відпустити тебе не зможу, бо між моїми підкомандними є такі, що стежать за мною і донесуть на мене. Отже, зі «службового обов'язку», я буду змушений затримати тебе у в'язниці, а потім відслати до вищого начальства. Мені буде прикро, а ти матимеш халепи по самі вуха! Тому відмовся від свого наміру і вертайся до Варшави!»

Настала хвилина напруження, але потім чергова чарка і дальша товариська розмова ніби «згладили» прикрість його відмови.

По обіді Цьонглінський наказав джурі запрягти коні. Ми поїхали бричкою до міста і спинилися перед корчмою. Тут Цьонглінський ще раз почастивав мене, попрощався, побажав щасливої дороги до Варшави і пішов до своєї канцелярії на службу, а його джура повіз мене на станцію Північну.

На станції джура по-вояцьки попрощався зі мною і вернувся до містечка, а я залишився чекати на поїзд до Варшави. Але виявилось, що до відходу поїзду ще багато часу. Я трохи посидів на станції, переболів відмову «приятеля» допомогти мені й, очунявши від горілки, вирішив усе ж таки спробувати перейти кордон «законно», себто на підставі дозволу «на виїзд» із Польщі.

Надвечір я вийшов зі станції і подався шосею до кордону. Незабаром я був на заставі. Ліворуч неї, над кордоном, стояла стара хата (колись — корчма). З неї вийшов польський пограничник із якимсь старим жидом. Я підійшов до нього і подав йому свій паспорт, кажучи, що хочу йти до Чехо-Словаччини. Він уважно переглянув паспорт і заявив: »Так, але чи вас пустять там?» — і іронічно посміхнувся, вказавши рукою у бік чехо-словацької застави.

»Раджу вам, — продовжував він, залишити клунок тут під хатою і піти до них, запитати. Якщо погодяться, то вернетесь, заберете клунок і перейдете кордон. Якщо ні, то робіть далі, що самі знаєте«.

Він віддав мені паспорт, залишив мене серед дороги і подався в обхід у протилежний бік, уздовж кордону.

Я деякий час постояв, поклав клунок на призьбі біля жида і пішов на той бік кордону, де зустрів чехо-словацьких пограничників. Показав їм паспорт. Вони уважно переглянули його і, віддаючи мені, сказали, що — на жаль — у ньому немає чехо-словацької візи і не можуть пропустити мене.

Я почав просити, вияснюючи ломаною українсько-польсько-чеською мовою, що я українець, студент, хочу їхати на студії до Праги, де є багато моїх товаришів і вони чекають мене і т. п. Але все це мало помагало, вони майже не розуміли мене, хитали відмовно головами, а руками показували щоб я вертався до Польщі.

Під час цієї розмови, як потім виявилось, прийшов їхній «старший», з походження мадяр, з двома пограничниками. Я звернувся до нього з тим же самим проханням, але й він, кинувши оком на паспорт, похитав головою на знак відмови. Я далі просив його пропустити мене, переконував, що я не є ніяким «пройдисвітом», а тільки бідним студентом, що хоче дістатися до Праги на студії. При цьому, на доказ моєї правдомовности, показав йому «Індекс» Варшавського університету, що зробив на нього враження. Він уважно переглянув індекс і, віддаючи мені, з усміхом сказав, що він також студент і лише тимчасово перебуває у війську. Він розуміє мій намір, а з індексу бачить, що я справді студіюю і то чимало дисциплін. Отже вірить мені й пропускає, як колегу, без візи, але «умовно». Перейшовши кордон, я повинен зголоситися до староства в м. Подолінець і одержати там дозвіл на проїзд до Праги. Коли цього дозволу не отримаю, мушу вернутися до них.

Я, звичайно, погодився на цю «умову». Пішов по клунок, сказав жидові, що чехо-словацькі пограничники пропустили мене і невдовзі опинився за кордоном, у Чехо-Словаччині

Від чехо-словацьких пограничників довідався, що до м. Подолінець треба йти вказаною шосею у глиб країни. Але тому, що вже темніло, а до міста було 10-12 км, вони запросили мене переночувати у їхній станиці. Таке їхнє приязне ставлення дуже зворушило мене після пережитого напруження і я з вдячністю прийняв запрошення. Разом із черговою зміною я пішов до якогось дому, де містилася їхня станиця.

В просторій світлиці було кілька ліжок. Посеред хати стояв довгий стіл, накритий скатертю, з кріслами довкола нього. Під стінами було кілька шаф на одяг і зброю. В куті, біля дверей, стояла піч.

Мені дали вільне ліжко, з коцями, простиралами і подушкою. Було досить чисто й привітно, світло електричне. Зготували каву і почастували мене нею з «бухтами». Потім всі поклалися спати.

На другий день вранці, поспідавши, я пішов пішки до містечка Подолінця. Довкруги — хвилястий краєвид. Добре управлені поля чергувалися з пролісками. Загально все мало кращий вигляд, ніж на польському боці.

Десь наполовині дороги з бічної доріжки над'їхав бричкою якийсь літній, добре одягнений панок. Порівнявшись зі мною, привітався і спитав,

куди йду? Довідавшись, що до Подолінця, запропонував підвезти мене, бо й він туди їде. По дорозі випитував, хто я і чого йду до Подолінця.

В містечку зупинився біля якоїсь садиби, кажучи, що тут приміщується місцеве староство. Я зліз із брички, подякував йому і він поїхав далі.

Посеред просторого подвір'я стояв невеликий дім, а біля нього якийсь чоловік рубав дрова. Я запитав його, чи можу говорити зі старостою?

— Можете, — відповів він, — зайдіть у хату і там почекайте.

Я зайшов до світлиці, що була одночасно канцелярією. В глибині світлиці стояв письмовий стіл із кріслом, а на ньому лежало кілька книжок, каламар і приладдя до писання.

За кілька хвилин прийшов той самий панок, що з ним я говорив на подвір'ї. Старший добродій. Став за столом і урядовим тоном запитав мене, чого мені треба.

Я сказав, хто я і переказав йому мою справу. Він подивився на паспорт і відповів:

— Ні, я не можу, на жаль, дати вам дозволу на в'їзд до нашого краю.

На мос дальше прохання і запитання, що ж мені тепер робити? — він заявив:

— Радьте собі самі так, як і дотепер! — віддав мені паспорт і вийшов із хати.

Мені нічого іншого не залишилось, як також вийти з канцелярії. Крутими вуличками дійшов до залізничної станції, купив квиток до Праги і сів у поїзд, що вже стояв на рейках. За годину-дві поїзд рушив. Прийшов кондуктор перевіряти квитки численних подорожніх, але мене ніхто про ніщо не питав і я без перешкод поїхав до Праги²⁸.

З того часу судилося мені пробувати в Чехо-Словаччині шість років (1922-1928), які й створили чергову, «чехо-словацьку» добу в моєму житті на чужині.

²⁸) Див. Praha (Prag) у "Das Grosse Brockhaus", Wiesbaden, 1956, Bd. 9, s. 357-359.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — ДЕШЕВИЙ, АЛЕ КОРИСНИЙ ПОДАРУНОК
ДЛЯ ВАШИХ РІДНИХ І БЛИЗЬКИХ З НАГОДИ ЇХ ІМЕНИН, УРОДИН
ЧИ ІНШИХ ПОДІЙ. ВИСИЛАЙТЕ ЗРАЗКОВІ ЧИСЛА »В. Ш.« СВОЇМ
ЗНАЙОМИМ І ЗАОХОЧУЙТЕ ЇХ СТАТИ ПЕРЕДПЛАТНИКАМИ. ПОДА-
ВАЙТЕ НАМ АДРЕСИ ВАШИХ ДРУЗІВ, ЩОБ ВИСЛАТИ ЇМ ЗРАЗКОВЕ
ЧИСЛО ЖУРНАЛУ.

МОВА ПРО МОВУ

Борис АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

СЛОВО РІДНЕ

Ми вже не раз порушували в нашому журналі питання української мови в поневоленій Україні, друкуючи критичні зауваження та приклади з т. зв. української радянської літератури, що яскраво показують, як українська мова — під тиском жадливої русифікації — втрачає свій національний характер і «наближається» до мови «старшого брата». Проте, як бачимо з обережних висловів чи критичних зауважень відважніших українських підсоветських мовознавців, літературознавців, письменників, учителів, а навіть і рядових свідоміших українців, у поневоленій Україні боротьба за збереження і чистоту української мови не припиняється.

Внизу передруковуємо з незначними й несуттєвими скороченнями критичні примітки про «рідне слово» письменника Бориса Антоненка-Давидовича, що були вміщені в кількох числах львівського журналу «Жовтень» за 1964-1965 роки. Вони варті уваги не лише тому, що пригадують нам, у вільному світі, наш святий обов'язок допомагати нашому поневоленому Москвою народові боротися за його національне визволення, захищати українську багатовікову культуру (в тому — й мову) від русифікаційної політики гнобителів, а також тому, що великою мірою вони стосуються і до мови української преси і літератури на еміграції. Може, хоч декого, вони примусять уважніше зацікавитися питанням: А як ми пишемо і говоримо тут, у вільному світі, де маємо повну свободу плекати і розвивати нашу літературну мову? Чи досить цікавимося її долею і чи приділяємо їй належну увагу?

Ред. «Виз. Шляху»

Як ми говоримо?

Інколи можна почути від легкодумних, нерозважних людей такі слова: «Хіба не однаково як я говорю? Добре, погано — то байдуже, аби лиш зрозуміли мене, що я хотів сказати».

Чи так воно справді? Чи однаково, як людина висловилася, аби лиш ми збагнули її думку? Чи може нас задовольнити чиясь недолуга мова, рівень якої не підноситься над словесною лузгою того воведільного персонажа, що передавав свої критичні оцінки так: «Не то що — абищо або казна-що, а — он що!»?

Мова не є механічним засобом спілкування людей, мова — це відбитка людської свідомості, прояв її. З того, як говорить та чи інша людина, ми можемо бачити загальний розвиток її, освіту, культуру; з окремих характеристичних слів, що їх непомітно для самої себе вона вживає в розмові, можна зміркувати, в яких бувальцях випало побувати цій людині, з яким товариством вона водилася. Що культурніша людина, то багатіша на сло-

весний запас та образні порівняння буде і її мова; що довший шлях пройшов у своєму історичному розвитку народ, то розвиненішою, багатішою на прислів'я, приказки, приповідки та ідіоми буде його національна мова. Мова цілого народу — це щось більше, ніж засіб передавання один одному своїх думок, бажань та почувань. Панас Мирний так оцінив колись значення мови: «Найбільше і найдорожче добро кожного народу це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування»...

Всі ми знаємо, як багато важить мова для людини в побуті, в її виробничому та громадському житті. Від своїх батьків дитина змалку засвоює рідну мову, яку збагачує далі в дошкільних дитячих закладах і довершує в середній та вищій школі. Годі казати — як багато залежить формування мови молодого покоління від мови батьків, вихователів та вчителів. Як приємно й цікаво слухати на зборах промовця, що, як кажуть, за словом до батька не бігає, а говорить соковитою мовою, використовуючи народні прислів'я та образні порівняння, і як нудно буває слухати виступ людини, що не може гаразд зв'язати до купи двох слів і безпорадно борсається у власному словесному лушпинні! Це заважає і самому промовцеві висловитися так, щоб його думки дійшли до серця й розуму його слухачів, і завдає неабиякої прикrostі людям, що мусять вислуховувати до кінця його неоковирний виступ. Ні, то не байдуже, як ми говоримо!

Якої шкоди завдають розвиткові своїх дітей ті батьки, які вдома не стежать за своєю власною мовою, говорять абияк, або, ще гірше, розмовляючи з дітьми, перекиривляють їх жартома чи вдаються до так званого сюсюкання...

Тож борімося за чистоту нашої мови, за її високу культуру.

Під рубрикою «Як ми говоримо» подаватимемо зразки найпоширеніших у живій практиці помилок і показуватимемо, як треба їх виправляти.

Рахувати, рахунок, числити, числитись

Іноді трапляється чути такі вислови: «Доярка Петрушак у колгоспі на *дсброму рахунку*», «Я *рахую*, що так робити не можна», «З тим треба *числитись*».

Всі ці вислови неправильні, бо слова «рахувати», «рахунок», «числити», «числитись» слід уживати тільки там, де справді є що рахувати (чи лічити або числити): «Порахуй, скільки тут грошей», «Треба перевірити наші рахунки». В наведених же вище фразах треба було сказати: «Про доярку Петрушак іде в колгоспі добра слава», «Я вважаю, що так робити не можна», «На це треба зважити».

Знаходитися, знайтися

«Моя квартира *знаходиться* на другому поверсі», «Діти цілий день *знаходились* в теплому, світлому приміщенні», «Острів Цейлон *знаходиться* в Індійському океані».

В усіх цих випадках дієслово «знаходитись» стоїть не на своєму місці. Його треба ставити там, де справді чогось чи когось шукаємо, наприклад: «Загубив учора шапку, і тільки сьогодні знайшлася вона на печі» (з народ-

них уст), або в таких фігуральних висловах, як: «У Катрі друга дитина знайшлася», тобто, народилася. У наведених вище фразах можна обійтися взагалі без дієслова: «Моя квартира — на другому поверсі», або з іншими, більш підходящими для даного випадку словами: «Моя квартира міститься на другому поверсі», «Діти цілий день перебувають у теплому, світлому приміщенні», «Острів Цейлон лежить в Індійському океані».

Розташуватися, розташований

Помилково думають ті, що вважають, ніби українські слова «розташуватися», «розташований» цілком тотожні з російськими «расположиться», «разположенный», і кажуть: «Наш завод *розташований* неподалеку від залізниці» або «Місто Одеса *розташоване* на березі Чорного моря».

«Розташуватися» — це означає тимчасово розміститися десь, це слово стосується тільки до людей чи людського колективу, а не будівель, міст тощо. «Що ти розташувався, як на базарі?» (з народних уст), «Біля села була невеличка станційка, де у вагонах розташувався штаб полка». Отож і в поданих вище фразах слід було сказати: «Наш завод стоїть недалеко залізниці», «Місто Одеса лежить (чи розкинулося) на березі Чорного моря».

Мусити, бути повинним, мати щось зробити

Не тільки в повсякденній практиці, а й на сторінках художніх творів інколи трапляється, що дієслово «мусити» витискає інші, більш підхожі для того чи іншого випадку слова. Кажуть, наприклад, неправильно: «Я *мушу* сьогодні прийти до вас поговорити в одній справі», коли тут треба було б сказати: «Я маю прийти до вас», і, навпаки, там, де треба було б вжити слова «мусити», кажуть «повинен». «Я *повинен* додержуватись дієти».

Дієслово «мусити» здебільшого означає крайній ступінь потреби: «Я мусив погодитись на цю пропозицію, бо іншої ради не було», коли ж ідеться про обов'язок щось зробити, то буде слушно вжити слова «повинен»: «Усі робітники повинні знати правила техніки безпеки».

Якщо такої категоричності чи обов'язку нема, до речі буде слово «мати»: «Я маю ще сьогодні піти до театру».

Відкривати й відчиняти

Часто-густо ці слова беруть за синоніми, вважаючи, що вони означають одне й те ж, і кажуть: «*Відкрив* вікно», тоді як треба — «Відчини вікно»; «На нашій вулиці *відчинили* нову крамницю», замість правильного: «На нашій вулиці відкрили нову крамницю».

Відчиняють українською мовою двері, вікна, браму, ворота, себто те, що потребує від людини певного фізичного зусилля; там же, де йдеться про початок функціонування якогось закладу, виявлення якихось властивостей чогось, там треба говорити слова «відкривати», «відкрити»: «На нашій вулиці відкрито крамницю, яку щодня відчиняють о 8-ій годині ранку», «Немов заслона впала і відкрила натури дивні красні дари» (Леся Українка)...

Відповідно до цього користуємося й дієсловами «зачиняти» та «закривати»: «Зачини вікно, бо буде протятг», «Кінотеатр закрито на ремонт», Загальні збори закрито після прикінцевого слова доповідача».

Старий і давній

Іноді доводиться чути: «Ми з вами *старі* приятелі», хоч обом співрозмовникам нема й тридцятьох років віку: Які ж вони *старі*?! Вони — давні приятелі. Але, якщо треба підкреслити, що йдеться саме про вік співрозмовників, а не про давність приятелювання, тоді прикметник «*старі*» буде на своєму місці: «Ми з вами *старі* обоє, багато чого на віку бачили».

Так само неправильно буде сказати «*стара* звичка», «*старе* правило», де треба поставити прикметник «*давня*», «*давнє*», тоді як цілком слушно буде: «*стара* (чи *застаріла*) зброя», «*старі* поняття».

Трапитися, статися, скоїтися

І в художній літературі інколи, й у публіцистиці та діловій мові дієслово «трапитися» має тенденцію поширюватись, поглинаючи інші, далеко до речніші тут слова. Кажуть і пишуть, наприклад, «Учора з моїм братом *трапилась* біда — попав на вулиці під автомашину», коли в цьому випадку більше підходять інші слова: «*сталась* біда», «*скоїлась* біда», «*зчинилась*» (чи *учинилась*) біда (або лихо)».

В нашій класичній літературі та традиції живої народної мови слова «трапитись», «траплятись» стоять там, де хочуть висловити дію, неозначену в часі, коли щось відбулось або відбувалось у досить віддаленому часі: «Трапилось мені якось їхати в одному вагоні з великим диваком», «Траплялося й нашим односельчанам бути на всесоюзній виставці передового досвіду», «Траплялися Катрі замолоду хороші парубки, та вона все коверзувала».

Там же, де якась подія, а надто якесь лихо відбувалися не так давно, де вони мають виразний щодо часу характер, треба шукати інших підхожих слів: «З Панасом, далєбі, щось сталося: другий тиждень не заходить до мене», «Не інакше, як з братом щось скоїлося, бо давно листів від нього нема», «Такий учинився гармидер, що хоч з хати втікай».

Посмішка й усмішка

Ми часто думаємо, що ті слова означають одне й те ж, а тим часом між ними є велика різниця. Неправильною буде фраза: «На обличчях усіх присутніх сяяли радісні *посмішки*» або «Він глузливо *усміхнувся*».

Усміхаються люди, коли їм радісно, мило, коли є причини, щоб і на їхніх обличчях сяяли усмішки — «Нехай мати усміхнеться, заплакана мати» (Шевченко); коли ж людині гірко, чи коли вона з когось кепкує або глузує, тоді вона звичайно посміхається й на обличчі її з'являється посмішка — «Раптом Ляля обернулась до рідних і якось криво, не по-своєму посміхнулась».

Близьке до слова «посмішка» є «насмішка» й похідне від нього дієслово «насміхатися», де мається на увазі не стільки глузливиий вираз обличчя, як глузливі слова, що їх каже Смішко або Несмішко.

Вірно, правдиво, правильно

«Чи *вірно* я зробив?», «Він став нарешті на *вірний* шлях», «Ти *невірно* розв'язуєш цю задачу». Такі фрази ми чуємо раз-у-раз у побуті й на роботі, а інколи читаємо в книжках та газетах, але в усіх трьох випадках прислівник «*вірно*» та прикметник «*вірний*» стоять не на своєму місці, бо тут треба було б сказати: «Чи *правильно* (або *правдиво* — залежно від контексту) я зробив?», «Він став нарешті на *правдивий* (або *правильний*) шлях», «Ти *неправильно* розв'язуєш цю задачу».

Слова «*вірно*», «*вірний*» треба вживати тоді, коли йдеться про вірність, відданість комусь чи чомусь: «Кого *вірно* люблю, та й не надивлюся» (народна пісня), але там, де мовиться не про відданість або вірність, а про інші поняття, треба шукати й інших, відповідніших слів: «Вона бачила себе тепер *правдивою* хазяйкою в господі» (Нечуй-Левицький), «Не раз, заблудившись, навмання йшли мандрівники, намагаючись знайти *правильний* напрям» (Донченко).

Недоліки, хиби, огріхи

Часто-густо надають слову «*недолік*» невластивого йому значення: «В роботі рілничої бригади багато *недоліків*», «Це оповідання письменника захоплює змістом читача, але в ньому, на жаль, є чимало стилістичних *недоліків*», тоді як треба було б сказати: «В роботі рілничої бригади виявлено багато *огріхів*», «Це оповідання письменника захоплює своїм змістом читача, але в ньому, на жаль, є чимало стилістичних *хиб*».

Слово «*недолік*» походить від дієслова «не долічувати» чогось, отож воно буде слухне там, де справді чогось не долічили: «Під час ревізії каси виявлено *недолік* (чи *нестачу*) 574 крб. 21 коп.», «В коморі нашого колгоспу знову *натрапили* на *недоліки*: не вистача 15 кг гречки та 32 кг проса».

Там же, де нема чого не долічувати, нема потреби й вдаватися до цього недоречного в такому разі слова, як «*недолік*», що витискає, збіднюючи нашу мову, інші потрібні слова, як «*хиби*», «*огріхи*», іноді навіть «*гандж*» («У всій стайні не було коня без *ганджу*»).

Зустрічатися, траплятися, надибати

Ми часто кажемо слово «зустрічатися», коли ніякої зустрічі нема: «В підручнику *зустрічаються* подекуди невдалі приклади», «Серед сільської молоді тепер можна часто *зустріти* добрих спортсменів, а ще більше — *болільників* футболу». В обох випадках треба було б сказати: «*трапляються* невдалі приклади», «... можна *натрапити* (або *надибати*) на добрих спортсменів».

Там же, де справді мовиться про зустріч когось із кимсь, там дієслово «зустрічатися» буде саме до речі: «Пархоменко звів голову й зустрівся з колючими очима молодого чоловіка з тонкими губами», «По десятих роках розлуки ми нарешті *зустрілися*» (з живих уст).

Болільник, уболівальник, боліти, уболівати, хворіти

У наших газетах та журналах, коли мовиться про людей, які надмірно захоплюються футболом, пишуть і «*болільники*», і «*уболівальники*». Як же буде правильно?

Дієслово «боліти», від якого утворюють слово «болільний», означає українською мовою здебільшою відчуття болю або жалю чи скорботи: «Так болить спина, трудно розігнутися» (Коцюбинський), «Мене ж болить її відвічне страждання» (Франко); коли ж мають на увазі не самий біль, а — перебіг хвороби, тоді вживають дієслова «хворіти»: «Усе літо я хворіла» (Мирний).

Та є ще українською мовою слово «уболівати», що означає співчувати, журитись за когось, брати чийсь горе собі близько до серця. Від цього дієслова й утворено іменник «уболівальник», який цілком відповідає поняттю російського «болеельщик», себто людина, що вболіває за успіх або невдачу окремого гравця чи цілої футбольної команди.

Матися, мати, почувати себе

У звітах, промовах, а інколи й у статтях можна прочитати таку фразу: «У нашому селі *мається* велика бібліотека». Так сказати не можна, бо слово «матися» означає українською мовою не наявність чогось, а — самопочуття, наприклад: «Як ся *має*?», «Як *має*ся?», «Поборовся б, якби малось сили», «Він ще *мається* на силі». В двох останніх реченнях мають на увазі не наявність сили, а почуття її в людини. Отож у першій наведеній фразі треба було б сказати: «У нашому селі є велика бібліотека (або маємо велику бібліотеку)».

Любий, перший-кращий, перший-ліпший, усякий, кожний, будь-який, любимий, улюблений

«У нашій школі *любий* учень розповість біографію Шевченка», — кажуть часом навіть учителі, замість того, щоб сказати правильно: «В нашій школі *в*сякий (або кожний, перший-ліпший, перший-кращий, будь-який) учень розповість біографію Шевченка».

Слово «любий» означає не будь-який, як то російське слово «любой», з якого й утворили ті, що не знають гаразд української мови, ніби українське слово «любий», а — ту людину, яку люблять, або щось миле, присмне: «Ні, *любий*, я тобі не дорікаю» (Л. Українка), «Дихни на повні груди, народе *любий* мій» (Тичина), «Така *люба* рілля, що дитина виросла б, коли б посадив».

Іноді трапляється чути й такі слова: «Вишивання — це її *любима* робота». Також неправильно, бо такого прикметника нема в українській мові. Тут треба було б сказати: «Це її *улюблена* робота», так само як кажемо «улюблений твір», «улюблений письменник» тощо.

Інколи слово «улюблений» буває синонімом «коханий»: «Вона бачила Ольгу... на таємних сходинах з *улюбленим*» (Франко). Близьким до прикметника «улюблений» є іменник «улюбленик» («улюблениця»): «Первак — я був *улюблеником* у сім'ї» (Коцюбинський).

Останні, інші, решта

«Більша частина присутніх пішла додому, а *останні* лишились на нараду», «Дійсні члени залишились, а всі *останні* вийшли». В обох фразах слово «останні» стоїть не до речі.

Прикметник «останній» українською мовою означає того або те, далі якого нема вже іншого: «Останній з могікан», «Це була вже остання зустріч», «Останній раз попереджаю, щоб цього більше не було!» Такого змісту нема в двох перших фразах, тому там треба було б сказати: «Більша частина присутніх пішла додому, а решта лишилась на нараду», «Дійсні члени залишились, а всі інші вийшли».

Уявляти, являти, уява, уявлення

«А що *уявляє* собою це явище — випадок чи закономірність?», кажуть іноді помилково замість правильного: «А що *являє* собою (або становить) це явище».

Уявляти собі щось може тільки людина наслідком діяльності її мозку, яку ми називаємо — уявою; а продуктом уяви є уявлення про щось чи про когось. Тому й кажемо: «Наша уява не може ще схопити сьогодні всієї величі міжпланетних польотів», але — «Мій дід не мав ніякого уявлення не то що про космічний корабель, а навіть про звичайний літак». Сказати «Дід не мав *уяви*...» було б помилкою, бо уява в нього була, тільки не створила уявлення.

Діло і справа

Дехто думає, що слова «діло» і «справа» є синонімічні, означають одне й те ж. Часом це буває справді, наприклад: «Я маю до вас діло» означає те ж саме, що й «Я маю до вас справу». Але казати: «Він знається на своїй *справі*» або «Він майстер своєї *справи*» — не можна; в обох випадках треба сказати «на своєму ділі», «свого діла», бо під словом «справа» маємо на увазі сукупність намірів та плянів щось зробити, тоді як під словом «діло» криється поняття й самої роботи. Але цілком слушно буде: «Я прийшов до вас у такій *справі*», «Сьогодні я маю багато *справ*».

Часом кажуть: «В тому й *справа*, що так не можна було робити», а далеко краще було б сказати: «В тому й річ, що так не можна було робити».

Дітище, дитя, виплід

Не тільки в статтях, а навіть у віршах подибуємо слова «дітище», поставлене в поважному, ба навіть урочистому тоні, а не в пляні іронії, глузування чи лайки, як усі українські слова з суфіксом ИЩ, наприклад: хлопчище, бабище, ручище тощо.

Слово «дітище» може означати українською мовою тільки зневажливу чи глузливу форму, а зовсім не те ніжне поняття, як російське слово «детиче», що має українські відповідники — дитя, дитина, виплід. Тому у фразі «Дитячі садки є *дітище* радянської влади» треба замість слова «дітище» поставити природне українське слово «дитя».

Близьким до слова «дитя» в переносному значенні є слово «виплід», відповідне до російського поняття «плод», «порождение», наприклад: «Ці припущення є виплід його хворобливої фантазії».

Необхідний, необхідно, потрібний, треба

Іноколи вдаємося до штучних, «жованих» слів, тоді як напихавати є чимало українських слів, що точно передають думку, яку треба висловити. До таких штучних зайвих слів належать і слова «необхідний», «необхідно».

«Необхідною умовою успішного навчання є дисципліна серед учнів», «Ці правила необхідно пам'ятати завжди», коли можна сказати по-українському: «Неодмінною умовою...», «треба пам'ятати завжди». На російські слова «необходимо», «необходимый», з яких штучно утворили слова «необхідно», «необхідний», є українські відповідники: «треба», «конче треба», «потрібний», «неодмінний», «конче потрібний», «доконечний».

Вибачаюсь, вибачте, простіть, даруйте, перепрошую

Часто можна почути: «Я вибачаюсь за свої слова». Так сказати по-українському не можна, а треба: «Вибачте мені за мої слова», «Пробачте мені...», «Простіть мені...», «Даруйте мені...» або «Перепрошую вас за...» Останнє слово ввійшло в говірки Поділля, Волині та західних областей України під впливом польської мови.

Так само не можна сказати: «За ці слова треба вибачитися», а слід: «За ці слова треба просити вибачення», «За ці слова треба перепросити».

Міроприємства, заходи

Коли й для чого хтось почав запроваджувати в нашу мову це неоковирне слово «міроприємство» — невідомо, але час від часу воно мелькає в діловому листуванні і чується в доповідях: «Щоб досягнути успіху, треба далі поглиблювати *прийняті міроприємства*», «У нас провели такі *міроприємства*» і т. д.

Такого слова нема в українській мові, його наспіх склепали ті, що не знали всього багатства нашої мови, але хотіли висловити свою думку по-українському. Відповідником до російських слів «меры», «мероприятия» є українське «заходи»; російський вислів «приймаєть меры» буде по-українському — «вживати заходів». Отож і в перших двох фразах треба було б сказати: «Щоб досягти успіху, треба далі поглиблювати *вжиті заходи*», «У нас провели (запровадили, здійснили) такі заходи».

Приймати участь, брати, взяти участь

В одній районній газеті надруковано: «В збиральній кампанії *прийняли* участь не тільки школярі, а й старі люди села». Тут треба — «взяли участь», як і в інших аналогічних випадках: «Чув, Прохоре, що Зінька брала участь у виставі» (Шиян).

Дієслово «приймати» буде слухне там, де воно має значення — перебирати щось від когось («Месники дужі приймуть мою зброю» — Лєся Українка), чи прийняти когось до якоїсь організації або дати комусь притулок, пригостити («Прийняв його Вородай на зиму за харч та одєжу» — Мирний), вважати за когось («То ви мене приймаєте за вітрогонку?» — Нечуй-Левицький), забирати геть («Лаврін прийняв драбину» — Нечуй-Левицький).

(Закінчення буде)

Критичні огляди

Лев ШАНКОВСЬКИЙ

Книга, яку треба прочитати

Arthur E. Adams, *BOLSHEVIKS IN THE UKRAINE. THE SECOND CAMPAIGN, 1918-1919*. New Haven and London, Yale University Press, 1963, 440 pp.

Це спроба американського історика представити документально і детально один період скомплікованої історії визвольної війни України. Період, що є предметом дослідження проф. А. Е. Адамса, починається московсько-більшевицькою інвазією у листопаді 1918 року і закінчується повним розгромом большевицького окупантського режиму та окупаційних армій влітку 1919 року. Є це період т. зв. другої советської війни за Україну в 1918-1920 роках.

Англійською мовою маємо історію української революції проф. Джона Решетаря, молодшого, — «Українська революція, 1917-1920. Студія націоналізму». Видана вона Принстонським університетом у 1952 році. Це піонерська наукова студія, що відкрила шляхи для інших подібних праць. У своїй праці проф. Дж. Решетар займається головню політичною і дипломатичною історією Української Народної Республіки доби Центральної Ради і Директорії та Української держави доби гетьманату. Якщо б у праці проф. Решетаря була ще й рівномірно взята до уваги і воєнна історія відновленої Української держави, то ми мали б повну історію української революції англійською мовою. На жаль, проф. Решетар у своїй праці трактує історію української армії дуже побіжно. А втім, ніхто і ніде не розглядає історію цієї армії в англомовних виданнях і тому погляди чужинецьких істориків на визвольну боротьбу українського народу в 1917-1920 роках значною мірою недостатні й викривлені.

Проф. А. Е. Адамс, у протилежність до проф. Дж. Решетаря, присвячує у своїй праці значну увагу воєнним подіям. Механізм московсько-більшевицької збройної агресії на Україну в листопаді 1918 року показано в його праці досить подрібно, при чому з'ясовано і причини катастрофи української армії. Українські народні маси, які ентузіастично пішли в повстання проти гетьмана Скоропадського і створили значну кількістю армію УНР, у зустрічі з інвазійними арміями Антонова-Овсєєнка не втримали поля бою — вони розбіглися або перейшли на бік інвазійних армій. Вірними Директорії УНР-Республіки залишилися тільки здисципліновані «галицькі націоналісти» Коновальця. Причиною цього, на думку проф. Адамса, була недостатня пов'язаність Директорії з українськими народними масами:

вона не зуміла кинути їм позитивних гасел боротьби проти інвазійних армій. Натомість, більший вплив на ці маси мали ліві українські партії («боротьбісти», «незалежники»), які власне спричинили заломання фронту армії УНР і перехід низки загонів директоріанських військ на бік Антонова-Овсенка. Проф. Адамс приймає і твердження Винниченка та Христюка, що до цього заломання фронту чимало причинилися «реакційні» дії різних українських військовиків, як, напр., командира Запорізького корпусу полк. Петра Волбочана, що своїми діями озлобив українське селянство та робітництво. Все ж таки він зазначає, що Волбочан зумів оборонити Полтаву в боях, які тривали 16 днів.

Проф. Адамс добре орієнтується і в діях українських отаманів, почавши від от. Зеленого (Данила Ільїча Терпила) і скінчивши на Махні, але в центрі своїх дослідів ставить от. Матвія Григорієва, якому присвячує значну частину своєї книги. В цьому українському партизанському отаманові є багато такого, що може інтересувати американського професора. Він знає про впливи «боротьбістів» на Григорієва, зокрема на його перехід до Антонова-Овсенка, але бачить у ньому, перш за все, символ козацько-гайдамацьких традицій. Йому імпонує бравура Григорієва в боротьбі проти антантського десанту, а ще більше його «козацька» хитрість та підступність. Він каже, що ударний наступ військ Григорієва на Одесу (квітень 1919 р.) був головною причиною евакуаційного наказу французького командування і полемізує з іншими істориками та мемуаристами, які намагаються пояснити цей наказ іншими причинами.

Зупинившись на Григоріївській ребелії проти большевиків, проф. Адамс всебічно досліджує тогочасні «реалітети» большевицького режиму в Україні та шукає національних і соціальних причин незадоволення ними українських мас. Подає докладну аналізу настроїв українських мас на тлі «реалітетів» і стверджує, що ці «реалітети» (засилля московсько-жидівського елементу в партії і адміністрації, національна політика з позицій російського великодержавного шовінізму, грабування хліба в українських селах, терор чекістських загонів, відсутність усякої законності та народоправства тощо) ніяк не відповідають масам. Тому українські маси повстають масово проти «реалітетів» і їхніх творців, підривають підвалини окупаційного режиму і оборонні редути окупаційної армії та прокладають шлях для походу добармії ген. Денікіна і об'єднаної української армії. Проф. Адамса особливо цікавить міжнародний аспект цього розвитку: перемога от. Григорієва над антантським десантом, а потім виступ Григорієва проти походу большевиків на Захід на допомогу червоній Угорщині. І замість поширення штиками червоної армії революції, прийшла оборона від головної загрози з боку Денікіна і розпочався централізаційний процес в СРСР. З України зникає «Український фронт», його «українські армії», його «український главоверх» — Антонов-Овсенко, натомість є вже тільки армія РСФСР, централізована залізниця, централізоване постачання армії і настає повний розгром «другої советської республіки» в Україні.

Книгу проф. Адамса читається з непослабленим заінтересуванням від початку до кінця. Вона написана блискучим літературним стилем, за що й отримала літературну нагороду Бордена. Автор не виявляє жодних своїх симпатій до «українських націоналістів», за яких він уважає проф. Грушевського, Володимира Винниченка, отамана Симона Петлюру та інших. Він має і свій своєрідний погляд на Гайдамаччину, навіть не як на «жакерію», а як на звичайний селянський бандитизм. Він вірить і в казку, що «українські націоналісти» громили жидів (у цьому відношенні для нього певним джерелом є книжка Гейфеца про погроми), але все ж таки намагається підпорядкувати свої симпатії чи антипатії науковій об'єктивності. Автор нікого не дискримінує і тому в нього не підлягають жодній дискримінації і українські джерела, навіть такі, як Коновальцеві «Причинки до історії української революції». Матеріал він зібрав дбайливо добрим науковим апаратом. Рівномірно розподілив його на політичну, економічну, мілітарну і дипломатичну сторінки своєї розповіді й таким способом у його творі показано цілість цього вагітного в історії України періоду. Кожне твердження автора в його праці підсилене джерельними матеріалами такою мірою, що всяким фальсифікаторам історії, особливо з московсько-большевицького табору, буде важко щонебудь заперечити або обминути мовчанкою. А висновки, що самі напрошуються з праці проф. Адамса кожному читачеві, є — певною мірою — вивозом на адресу московсько-большевицьких істориків та тих чужинецьких істориків, які йдуть їхніми слідами, бо вони (висновки) проречисто стверджують дуже важливу істину: московсько-большевицька влада в Україні з самого початку була владою чужою, накиненою українському народові силою і він проти неї боровся. У вирі цієї боротьби, як стверджує і проф. Адамс, народжувалася модерна українська нація, свідомо своїх національних і соціальних ідеалів, ведучи боротьбу за їх реалізацію в дусі своїх історичних традицій.

Книгу американського історика, проф. Адамса, повинен прочитати і кожний українець. Тому поручаємо її і читачам нашого журналу та українським студентам американських університетів і коледжів. Поскільки проф. Адамс має замір наświetлити ще й інші періоди нашої визвольної боротьби в чергових своїх працях, було б побажано, щоб читачі нашого журналу, колишні старшини української армії, сконтактувалися листовно з автором і послужили йому своїми матеріалами і спогадами про боротьбу українських армій на фронтах наших визвольних змагань. Артур Е. Адамс є професором російської історії у Мічігенському Стейтовому Університеті (Іст Лансінг, Міч.).

Суб'єктивний, пропагандивний твір

Овчаренко, П. М., Саженьюк, С. Н.: ПЕРШИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ (22 червня 1941 р. — листопад 1942 р.). Київ, 1962 р. Видавництво Київського університету, стор. 135.

Війна гітлерівської Німеччини з большевицькою Росією, що почалась 22-го червня 1941 року, була, безперечно, однією з найбільш драматичних і політично-вагітних воєн в історії світу. Цей великий удар людей, машин і ідеологій відбувався, великою мірою, на широких просторах нашої батьківщини. Українська нація зазнала величезних жертв під час цієї війни, яку червоної Москві, з допомогою західних демократій, пощастило виграти. На тему цього колосального змагання, у якому війна, політика й ідеологія творили нерозривну цілість, написано багато статей, книг і споминів. Одна з таких книг, що появилась заходом Київського університету, є матерією цієї рецензії.

Зміст книжки, в найкоротшому викладі, такий.

У вступі автори пишуть, що «Велика Вітчизняна війна — один із найбільш тяжких і героїчних періодів в історії нашої Батьківщини... Жодному народові не доводилось витримати такі випробування, які випали на долю радянського народу. І ці випробування наш народ і його збройні сили витримали з честю».

Але «народ і збройні сили» відходять на задній плян, бо автори відразу ж підкреслюють «провідну роль» комуністичної партії у перемозі над націонал-соціалістичною Німеччиною. А далі пишуть: «В смертельній боротьбі проти німецького фашизму, який виступав як ударний кулак світової реакції, було доказано безперечну перевагу передового соціалістичного суспільного ладу над ладом капіталістичним, показано, які величезні сили дає людству соціалізм, соціалістична система».

Отже, «наукова праця» про «Велику вітчизняну війну» вже відразу перетворюється у пропагандивну, комуністичну, брошуру.

У вступі подано досить обширний перегляд літератури з питань німецько-большевицької війни, яка появилась в ССР, та присвячено їй увагу «буржуазній історіографії», яка займається вивченням другої світової війни. «Буржуазній історіографії» автори закидають «грубе фальшування» історичної правди, «ентузіастично» лають і критикують «буржуазних історіографів», не забуваючи, очевидно, і українських «буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії».

В розділі «Початок Великої Вітчизняної Війни» автори пишуть, що «напад фашистської Німеччини на ССР був здійснений в ході другої світової війни, яка розпочалася 1 вересня 1939 року, коли Гітлерівська Німеччина здійснила напад на Польщу. Це була війна між двома коаліціями великих капіталістичних держав. За своїм походженням вона була імперіялістичною».

Шукаючи за спричинниками, чи пак за винуватцями цього конфлікту, вони, звичайно, знаходять їх в імперіялістичних країнах, але тільки в

західних, в «самій системі сучасного капіталізму». Обвинувачують фашистські держави на чолі з Німеччиною, що саме вони несуть головну відповідальність за вибух другої світової війни, але одночасно обвинувачують за цю війну і США, Англію і Францію. Бо, мовляв, «правлячі верстви» тих західних країн «всіляко заохочували до загарбницьких дій фашистських держав». Вони постійно торпедували ідею про «створення колективної безпеки для приборкання агресивних дій бльоку фашистських держав і відвернення другої світової війни». Для «обґрунтування» цієї тези, автори цитують слова тодішнього кремлівського диктатора (в 1962 р.) Нікіти Хрущова: «Замір західних держав був далекий — знищити Радянський Союз і в той же час знесилити Німеччину, щоб самим неподільно панувати в світі та диктувати всім свої умови».

Відступ червоної армії за всесильного панування Сталіна перед нищівними ударами німецької армії, пояснювався, як пляновий. Такий хід подій мав ніби нагадувати сучасникам подібний відступ Кутузова перед армією Наполеона в 1812 році. Автори таке пояснення, чи т. зв. «план активної оборони», відкидають. Вони пишуть, що «радянські війська, незважаючи на мужність і героїзм, були змушені відступати, при тому відступати в незвичайно тяжких умовах під безперервними ударами великих сил ворога». Ряд невдач і постійний відступ червоної армії в перший період «Вітчизняної війни» вони пояснюють так:

1) На початку війни Німеччина мала матеріально-технічну перевагу над ССРСР; 2) брак другого фронту уможливив німцям кинути величезні сили проти Советського Союзу; 3) війна почалася у той час, коли червона армія ще не була технічно переозброєна, бракувало їй командних кадрів, а на кордонах не було відповідної військової сили; 4) незвичайно важливе значення мала раптовість нападу фашистської Німеччини на ССРСР.

Автори кажуть, що «напад фашистської Німеччини не був цілком несподіваним для Радянського Союзу», бо партія і уряд сподівалися такого ходу подій, але «керівні працівники Наркомату і Генерального штабу проявляли повільність, не зуміли використати об'єктивних можливостей, які мала наша країна для відбиття ворожої агресії». І тут дістається Сталінові за його «прорахунок... в оцінці воєнно-політичної обстановки перед початком війни», а також і Тимошенкові та Жукову.

В розділі «Розгром німецько-фашистських військ під Москвою», автори описують самий «розгром» німецької армії і відступ її «залишків» на захід.

«Розгром німецько-фашистських військ під Москвою — пишуть вони — і наступ радянської армії взимку 1941-1942 рр. мали велике воєнно-політичне і міжнародне значення. Це була вирішальна подія першого року Великої Вітчизняної Війни, перша серйозна поразка гітлерівської армії в ході другої світової війни. Міт про непереможність німецько-фашистських військ був розвіяний, а гітлерівський план «блискучої» війни остаточно провалився».

Але в наступному розділі «Оборонні бої радянської армії влітку і восени 1942 року. Сталінградська битва», не зважаючи на те, що автори «розгромили» німецьку армію вже під Москвою і «примусили» її «залишки» відступати на захід, вони пишуть, що «головна мета німецько-фашистських

військ в літній кампанії 1942 року полягала в тому, щоб *остаточно розгромити* радянські збройні сили і *закінчити* в цьому році війну проти ССРСР» (підкреслення — наше). Під час цієї літньої кампанії німці здобули Крим, Харків, Донбас... »Радянська країна — пишуть автори — переживала тяжкі дні. Ворог захопив весь Донбас і всю південну металургійну промисловість, багаті продовольчі райони країни, райони з найбільш густою сіткою залізниць«.

Отже, як бачимо, автори в попередньому розділі поспішилися із твердженням про «розгром» німецької армії. Німці здобували перемогу за допомогою, просувалися в напрямі Кавказу. Наближалася Сталінградська битва. Тут автори зазначають, що «історичну битву на Волзі радянська історіографія розділяє на два великих періоди: оборонний (з 17 липня по 18 листопада 1942 р.) і наступальний (з 19 листопада 1942 р. по 2 лютого 1943 р.«.

В книжці зосереджено увагу на першому періоді боїв за Сталінград, бо другий період не належить до теми праці. У першому періоді німці безуспішно намагалися проломити большевицький фронт і здобути Сталінград. Тут автори дають волю своєму патосові, що не має нічого спільного з науковим дослідженням: «Битва на Волзі — кажуть вони — була героїчною боротьбою всього радянського народу, що піднявся на справедливую війну проти гітлерівських поневолювачів». І далі: «Провал плянів гітлерівського командування на Волзі яскраво показував торжество радянського військового мистецтва і порочність німецько-фашистської стратегії і тактики. Гітлерівці змушені були перейти до оборони в дуже не вигідних для себе умовах«.

Наступний розділ «Радянський тил у перший період Вітчизняної війни», починається так: «З перших днів війни радянський народ під керівництвом комуністичної партії здійснив велику роботу по перебудові радянського тилу на военний лад«.

Далі автори описують про перехід, зумовлений війною, «мирної економіки» ССРСР на воєнну, про різні труднощі та досягнення на цьому відтинку. І знову ж усю швидку перебудову «мирного господарства» на воєнне приписують «вищості» соціалістичного, політичного і економічного ладу над капіталістичним.

В останньому розділі «Організація і розгортання партизанського руху в тилу ворога», автори описують початки і дію советських партизанів. Тут довідуємось, що «для оперативного керівництва партизанським рухом на Україні і посилення зв'язків із партійним підпіллям та партизанськими загонами за рішення ЦК ВКП(б) 2-го жовтня 1942 року створено нелегальний ЦК КП(б)У. Його діяльність безпосередньо була підпорядкована Центральному Комітетові КП(б)У, очоленому М. С. Хрущовим«.

Далі йде опис рейдів партизанських загонів Ковпака і Сабурова на Україні. Вони воюють не тільки з німцями, а й з українськими патріотами-самостійниками, власне з тими, що били німців, а для большевиків були «буржуазно-націоналістичними елементами«.

Тут автори дають яскравий зразок перекручування історичних фактів і підлої московської брехні. Не будемо наслідувати брудної московсько-большевицької фразеології, але покажемо її зразок: «Безсильні були —

пишуть московські підлабузники — німецько-фашистські окупанти і їх пособники, люті вороги українського народу — націоналістичні банди бандерівців, поліцаї та інші зрадники Батьківщини потушити... полум'я боротьби. Буржуазно-націоналістичні елементи, які виродилися у найману агентуру іноземного імперіялізму, були прямими співучасниками злодіянь німецько-фашистських загарбників на окупованій території. Зокрема... націоналістичні отамани Мельник, Бандера, Боровець та інші організували банди для боротьби з українськими робітниками, селянами і партизанами».

Ось так виглядає «історична правда» обговорюваної «наукової» праці Овчаренка і Саженока.

А тепер подамо ще кілька своїх критичних зауваг. Насамперед треба зазначити, що тяжко зрозуміти уривок із промови недавно ще «мудрого» і «непомильного» Хрущова про те, що західні держави мали намір знищити ССРСР і «сильно» послабити Німеччину, щоб таким способом промостити собі шлях до панування над світом. Адже Німеччину під час другої світової війни не тільки «знесилено», а й справді спустошено й розгромлено. Наслідком цього в центральній Європі постала порожнеча, з якої скористала саме імперіялістична большевицька Москва, а не західні держави. По-друге, говорити про те, що керівні державні мужі Заходу мали замір, під час війни, «знищити ССРСР», це значить перецінювати їх політичну мудрість і зрілість, якої їм, на жаль, саме бракувало. Коли б західні політики були мали дар далекозорости і мудрости, чи хоч би досить здорового глузду, то вони справді були б використали нагоду для розвалу цієї євразійської загарбницької імперії і побудували на її місці новий, згідно з національним принципом, справедливий лад. Таким чином світ був би позбувся московсько-большевицької небезпеки, в кігтях якої він тепер опинився, а згадані західні політики залишилися б багато мудріші в очах майбутніх поколінь. Щоправда, слова Хрущова не можна трактувати по-важно, як зразок історичної правди, хіба як зразок московсько-большевицької дійсности і «правди», яка має тимчасову «вартість» — напр., що було «правдою» за Сталіна втратило свою вартість за Хрущова і кожний московсько-большевицький диктатор правду підмінює брехнею. Тому згадані слова Хрущова треба просто уважати за один із маневрів у холодній війні між большевиками і західним світом. Автори, що пишуть такі «наукові праці», живуть у тоталітарній системі, в якій історична наука підпорядкована вимогам політики партії.

Овчаренко і Саженок пояснюють відступ большевицьких військ перед німецькою бойовою машиною, як відступ вимушений реальним збігом обставин. Крім причин, що їх вони подали в чотирьох пунктах, ще треба підкреслити високу професійну якість командного складу німецької армії. Не треба забувати, що в початковій фазі німецько-большевицької війни Гітлер розпоряджав блискучою плеядою німецьких полководців. Бравхіч, Рундштедт, Вок, Гудеріан, Леб — всі вони співтворці тріумфу німецької зброї і такі советські визначні командири, як Ворошилов, Будьонний чи Тимошенко ледве чи могли рівнятися з ними. Щоправда, Овчаренко і Саженок самі кидають обвинувачення на Сталіна, Тимошенка і Жукова за їхні політичні та военні прорахунки і помилки, але не можна не зазна-

чити, що їхня атака на Сталіна і згаданих командирів має виразну пропагандивно-політичну конотацію — очевидний поклін новій кремлівській владі, на чолі якої був тоді Хрущов. Зокрема бачимо це в закиді на адресу Жукова, що під час другої світової війни був, без сумніву, одним із найздібніших советських генералів. Здається, що він провинився не на полі бою, а в ударі з Хрущовим, який у боротьбі за владу насамперед використав Жукова, а потім, звичайно, пришив йому певні «єресі». Тому у згаданій книжці, як у дзеркалі, відображено погляди переможців у кремлівській боротьбі за владу. Політична злободенщина дня диктує норми советської історичної минувшини.

Ми вже згадували, що автори невдачу німецьких армій у захопленні Москви називають «розгромом». Але розгрому ще не було, хоч німецька стратегія «блискавичної війни» безперечно потерпіла поразку. Гітлер і його генерали не досягнули того, до чого змагали. Але, не зважаючи на неуспіх під Москвою, німці, змінивши напрям своїх офензивних ударів, на протязі майже цілого 1942 року здобували перемоги і мали на меті, як і самі автори пишуть, «остаточно розгромити радянські збройні сили і закінчити в цьому році війну проти СССР». І тут логіка Овчаренка і Саженока ніяк не дописує: як же це сталося, що «розгромлені» під Москвою німецькі армії, «залишки» яких відступали на захід, у літній кампанії 1942 року займали нові терени і мали за мету «остаточно розгромити радянські збройні сили»?

Демагогічно звучить і твердження авторів книжки про те, що в битві за Сталінград брав, мовляв, участь «увесь радянський народ». Поперше, це фізично неможливе. Подруге, «радянського народу» як такого нема, а те, що не існує, не може брати участі в «битві». Щоправда, існують різні народи в т. зв. Советському Союзі, але їх, не зважаючи на всі жорстокі намагання московських большевиків, ще не «перетворено» на один «радянський народ». Потрете, якщо, припустім, для авторів усі народи СССР стали лише одним «радянським народом», то й тут не можна говорити, що «всі вони піднялися на справедливую війну проти гітлерівських поневолювачів» чи то в битві на Волзі, чи деінде, що всі вони билися з гітлерівськими окупантами тому, що захищали «Радянський Союз» з його політичною і соціальною системами. Тут говорять факти, а факти, як незаперечна правда, показують історичну дійсність: велика кількість литовців, латвійців, естонців, українців, білорусів, татарів та інших поневолених в СССР народів, особливо на початку війни, не тільки не боронили тюрми народів і її комуністичної системи, а й допомагали валити її. І лише незвичайно брутальна і політично безглузда поведінка німецьких завойовників на окупованих землях допомогла большевикам спинити масову дезерцію з червоної армії і кинула стероризовані німцями жертви в їх «ведмежі обійми».

Не варто й зупинятися над брудною пропагандою авторів проти «буржуазно-націоналістичних банд бандерівців, поліцаїв та інших зрадників батьківщини», але скажемо московським вислужникам правду, якої вони найбільше бояться.

Поперше, якщо під «батьківщиною» треба розуміти «Советський Союз», «зореносну Москву», цю ганебну і єдину в двадцятому столітті тюрму

народів, то — без сумніву — націоналісти-бандерівці чи взагалі українські патріоти, є її «зрадниками», і то лише умовно, бо ця «батьківщина» не є для українців жодною «батьківщиною», а лише штучним московським твором для національного поневолення України, який мусить бути знищений.

Подруге, якщо під «батьківщиною» треба розуміти Україну, то українські націоналісти не «зрадники», а свідомо, організована сила для захисту України і її народу від московсько-большевицьких загарбників. Отже, передові борці України, що змагалися за її національне і соціальне визволення. Під час другої світової війни ці оборонці прав і волі України вели затяжну боротьбу, як проти німецького, так і проти червоно-московського імперіялізмів. Вони не воювали ні проти українських робітників, ні проти українських селян, бо й самі складалися переважно з селян і робітників. Але правдою є, що вони боролися проти «советських партизан», яких трактували як правдиву «агентуру іноземного імперіялізму», в цім випадку — московського.

Овчаренко і Саженок обурюються на західню та «буржуазно-націоналістичну» історіографію, яка буцімто фальшує історичну правду, але їхня «праця» є суцільною фальсифікацією історичної правди під маскою боротьби «проти фальсифікації». Всюди видно в ній партійну лінію, «правдиве» лише те, що вигідне для червоних володарів і їх загарбницьких інтересів. Цілий твір — це пропаганда і суб'єктивізм. Невже, так пишеться історію? Фон Ранке казав, що історію треба писати — чи, принаймні, старатися писати — так, як вона в дійсності була! Це гідний і правдивий ідеал для історика. А Овчаренко і Саженок та інші подібні «советські історики» пишуть про те, чого *взагалі не було*. І тому їх книжка не є, і не може бути, вкладом в історичну науку.

Константин САВЧУК
Сейнт Пітер'с Колледж, США

«Письменник і епоха»

О. І. Білецький: ПИСЬМЕННИК І ЕПОХА, збірник статей, досліджень, рецензій із питань української літератури. Державне видавництво художньої літератури, Київ, 1963. Упорядкування, редакція, примітки і передмова М. Д. Вернштайна, стор. 536+2.

Говорити про гуманістичні науки в підсоветській Україні — це те саме, що говорити про свободу думки і слова там. А там, де все мусить вкладатися в московське русифікаційне русло, прикрите назовні плащиком марксизму-ленінізму, хіба може бути написана будь-яка гуманістична праця справді науково?

Це саме можемо сказати, з деякими виїмками, і про книжку О. І. Білецького. Проте, приглянувшись до деталей, знайдемо в ній і дещо свіже, важніше, ніж загальна підлабузницька писанина в Україні.

Читаєш цю книжку і бачиш, як український науковець у муках підтягає все до партійної лінії, щоб воно відповідало московським русифікаційним плянам супроти поневолених в СРСР народів. Очевидно, з таким наставленням і в таких умовах жодна праця не може мати наукової вартості, тим більше на тему історії української літератури.

Щоправда, після «розвінчання» т. зв. сталінського культу, в галузі українських гуманістичних наук подекуди прориваються проблiski справжнього наукового підходу. Наприклад, і в книжці О. І. Білецького знаходимо відважні об'єктивні ствердження. Він пише:

«Основна тенденція більшої частини цих книжок про Шевченка (себто виданих в УРСР, — С. Р.) — це тенденція за всяку ціну виправити, вирівняти погляди поета, «підтягнути» його з усіх сил до нашої сучасності... Звичайно, це не можливо, це не вдасться... Ось, приклад, у «Короткому філософському словнику», виданому 1955 р., читаємо: «Шевченко боровся за дружбу російського і українського народів, оспівав «славного із славних» — Богдана Хмельницького, борця за воз'єднання України з Росією».

А подивіться (у) текст «Кобзаря», де там є таке захоплення Богданом Хмельницьким, захоплення укладеною угодою з царем Олексієм?.. Немасіде. Шевченко захоплювався Богданом Хмельницьким як борцем за волю українського народу, але сумував з приводу його спілки з російським царизмом».

Є в книжці й інші об'єктивні ствердження, але, на жаль, переважає підлабузництво московському окупантові. Ось його зразки: «Настала черга радянській прозі показати нову *радянську людину*, більшовицьку роботу... розкрити внутрішній світ цієї «нової породи людської»... як вона ускладнюється, ставши в авангарді *радянських людей*... Тут повинна вступити в свої права сатира, і удари її мають стати і влучнішими, і нещаднішими, ніж до цього... Я разом з усіма ціную працю Остапа Вишні, працю, яка стала фактом не лиш літературного, а й громадсько-політичного значення. Остап Вишня воїн, але і воїну погано бути одному в полі. А мені здається, він не відчував за собою рядів... Наші сатирики могли б зокрема сприяти остаточному викоріненню найогиднішого явища, яке жевріє на околицях нашого життя, буржуазного націоналізму, українсько-гітлерівського націоналізму, зграї розбійників, які насмілюються прикривати свій бандитизм священним іменем України» (стор. 307-308).

Крапка. Рішуче досить такого самопониження і такого підлабузництва одного з визначних підсоветських українських науковців. Ця безглузда, сміху варта фразеологія пасує горезвісному Галанові чи йому подібним писакам-запроданцям, яких однаково цінують, як в Україні, так і на еміграції, але не визначному українському літературознавцеві. Це підлабузництво О. І. Білецького московському окупантові є виявом утрати гідності науковця і людини. На що тільки здібні наші безчесні вислужники московському окупантові, які свої «наукові праці» перетворюють у пропаганду і в самообплывування. Прикро, але це факт, якого приховати не можна. Підбадьоруючим є те, що на зміну цим «ветеранам» московської політики в Україні приходить молодь, яка краще знає ціну своєї національної і особистої гідності.

На такому тлі, якими смішними виглядають бомбастичні вислови О. І. Білецького про «наукову історію української літератури». Це дійсно наївно, по-дитячому, коли взяти до уваги «наукову» вартість його «досліджень». А науковість, каже він, це потреба виводити українську літературу від класиків української літератури. Проте знаємо, що історики йдуть ще багато глибше в давнину, аж до найдавніших слідів писемної і словесної творчости. Власне, так, а не інакше, скрізь на світі пишуть історії літератур окремих народів.

Все ж таки ствердження О. І. Білецького цікаве для нас з іншого боку — це визнання навіть підсоветським науковцем, що дотепер у поневоленій Україні нема справжньої історії української літератури. Те, що досі появилось є лише викривленням справжньої історії української літератури.

На закінчення хотілося б сказати кілька слів і про саму атрактивну назву збірника: «Письменник і епоха». Назва дуже принадна для всіх працівників на літературній ниві. А прочитаєш книжку — розчаруєшся, гореч сідає на душу, зміст майже не має нічого спільного із заголовком збірника. В такій книзі письменник чи читач з цікавістю шукає щось нове, а знаходить, на жаль, нудну, наївну бомбастику, комуністичну агітку та оклепане навіть для середньошкільних учнів твердження, що письменник відтворює свою добу.

Степан РАДІОН

Повіdomляємо любителів української книжки, що вже появилось най-новіше видання Української Видавничої Спільки в Лондоні

» НЕСКОРЕНІ « — С. Мечника

Це автобіографічна повість (288 стор. друку) з життя українського підпілля під час і після 2-ої світової війни, сперта на дійсних фактах, а тому є важливим документом, який висвітлює події найновішої нашої історії — героїської боротьби українського народу за волю.

Книжка варта того, щоб знайшлася в кожній українській хаті. Учасники недавньої визвольної боротьби пізнають у поодиноких постатях самих себе, необзнайомлені з життям підпілля, читатимуть її з найбільшим заінтересуванням, а для молоді це найкраща виховно-національна лектура.

Читачів «Визвольного Шляху» просимо подбати, щоб «Нескорені» знайшли доступ до кожної української родини.

Ціна книжки в Англії та в європейських країнах 15 шіл., або їх рівновартість, а на американському континенті 3 дол.

Замовлення слати на адресу видавництва:

Ukrainian Publishers Ltd.
200 Liverpool Rd.,
London, N.1., Great Britain.

ХРОНІКА

3 українського життя в діаспорі

* VIII-й Конгрес Українців Канади. В дні 8-11 жовтня ц. р. у Вінніпегу відбувся VIII-ий Конгрес Українців Канади, в якому брало участь 547 делегатів від 29 складових організацій та відділів КУК. На пленарних сесіях Конгресу прочитано такі доповіді: «Церква в народі» — о. д-р В. Кушнір, «За соборну думку українців у діаспорі й в Україні» — І. Г. Сирник, «Світовий конгрес вільних українців» — Ю. Гвоздулич, «Визвольна справа України» — І. Іванчук, «За повноправний статус для української мови в шкільництві й університетах» — В. І. Сарчук, «Століття Канади» — д-р Б. Мартинович, «Народна фундація українців Канади ім. Т. Шевченка» — д-р І. Глинка, «Українські молодечі організації» — інж. М. Світуха, «Українська канадська університетська молодь» — А. Григорович, «Супільна служба українців Канади — проблеми і перспективи» — О. Журавський.

Після звітів і нарад, Конгрес вибрав Президію КУК-у в такому складі: о. д-р В. Кушнір (БУК) — президент, ред. І. Сирник (СУС) — перший заступник, М. Плавюк (УНО) — другий заступник, І. Іванчук (ЛВУ) — третій заступник, Юрій Гвоздулич (УНО) — координатор, В. Сарчук (СУС) — ген. секретар, Р. Бриж (СУКВ) — фінансовий секретар, М. Сосновський (ЛВУ), І. Юзик (СУКВ), І. Павлюк (СУЖЕРО), Т.

Кобзей (УРО), М. Марунчак (УКТ), Т. Коритовський і Т. Михайлівський (СГД), С. Радчук (УНДС), С. Романів (БУК), пастор Р. Ковалевич (Єванг. Об'єднання), Марія Дима (Комітет Українок Канади) — члени Президії. Конгрес схвалив резолюції, що мають своє значення у багатьох важливих ділянках життя і діяльності українців у Канаді.

* Українські учені на Міжнародному Конгресі. В дні 5-10 вересня ц. р. в Марбурзі (Німеччина) відбувся Другий міжнародний конгрес діалектологів, у якому брали участь вчені різних країн. З українських учених у вільному світі взяли участь д-р Ол. і Г. Горбачі та д-р Я. Рудницький. Д-р Я. Рудницький був головою однієї з конгресових сесій.

* Нові дійсні члени НТШ. На засіданні Історично-філософської секції НТШ, що відбулося 12 липня ц. р. в Сарселі (Франція), обрано на дійсних членів НТШ таких українських науковців: проф. д-ра Богдана Винара, д-ра Богдана Казимиру, ред. Івана Кедрина-Рудницького та о. Ісидора Сохацького. З-поміж чужинців — відомого польського науковця, проф. д-ра Оскара Галєцького.

* Кардинал Йосиф Сліпий — почесним членом НТШ. Президія Головної Ради НТШ повідомила, що згідно з рішенням усіх дійсних і звичайних членів НТШ — Кардинала і Верховного єпископа Кир

Йосифа Сліпого номіновано почесним членом НТШ. Дійсним членом історично-філософичної секції НТШ Кир Йосиф є ще з 1930 року.

* *Українці в річницю Данте.* Українська Вільна Академія Наук у Канаді вклала і свою частку у вшанування 700-х роковин із дня народження великого італійського поета Данте Аліґ'єрі. З доручення Президії УВАН, проф. д-р Я. Рудницький відвідав Фльоренцію, де Данте народився, і передав місцевій Національній Бібліотеці українські переклади «Божественної Комедії» Данте, здійснені Іваном Франком і Лесею Українкою. У Равенні проф. Я. Рудницький поклав на могилу Данте лавровий вінок із жовтоблакитними стрічками та передав місцевій бібліотеці другий примірник українських перекладів із «Божественної Комедії». На знак українсько-італійської дружби, місто Равенна нагородило проф. Я. Рудницького пам'ятною медалею Данте, а Національна Бібліотека у Фльоренції подарувала Українській Вільній Академії Наук у Канаді фотокопії найстаріших видань книг Данте в Італії.

* *Відновлення праці Інституту Українознавства.* Дирекція Інституту Українознавства при НТШ повідомила, що з кінцем жовтня ц. р. в Нью-Йорку відновлено академічні виклади Інституту для студентів вищих шкіл. Склад професури такий: проф. д-р М. Величківський (економіка України), проф. д-р К. Кисілевський (українська мова), проф. д-р В. Лев і м-р Л. Храплива (новітня українська література), проф. д-р Ю. Шумовський (археологія України), проф. А. Москаленко

(історія України), проф. Б. Загайкевич (українська література старої доби), проф. Д. Горняткевич (історія мистецтва України) і проф. д-р П. Ковалів (історичний розвій української мови).

* *Підготовляється історія українського театру.* Професор Валеріян Ревуцький, що викладає українську, білоруську і російську літератури в Університеті Британської Колумбії (Ванкувер, Канада), вже довгий час працює над історією українського театру і незабаром закінчить її. Ця праця — біля 400 стор. друку — має бути видана англійською мовою.

* *З'їзд УГОА у США.* В дні 4-5 вересня ц. р. в Клівленді (США) відбувся з'їзд членів Української Гетьманської Організації Америки (УГОА). Після звітів, доповідей і обговорення різних проблем, обрано нові керівні органи УГОА. Головою Головної Управи УГОА переобрано інж. Михайла Гаврилова-Бояра.

* *Українські радіопередавання з Мадриду.* З днем 1-го червня ц. р. українські радіоавдіції Еспанського Національного Радіо збільшені з 15-тихвилинного радіопередавання до одногодинного, з пізнішим подвійним повторенням. Їх можна слухати щодня в такі години:

Від 17-ї до 18-ї середньоевропейського часу на короткій хвилі 31,20 метра, що дорівнює 9615 кілоциклям;

від 6,30 до 7,30 середньоевропейського часу на хвилях 42,23 мт, 48,84 мт і 30, 93 мт, що дорівнює 7105, 6140 і 9965 кілоциклям;

від 13-ї до 14-ї середньоевропейського часу на хвилі 48,90 метра, що дорівнює 6130 кілоциклям.

В поневоленій Україні

(Нотатки)

* *»Історія міст і сіл Донецької області«*. »Біля 8 тисяч педагогів, інженерів і техніків, робітників і колгоспників, працівників партійних, радянських і громадських організацій, краєзнавців і журналістів беруть участь у створенні *»Історії міст і сіл Донецької області«* — повідомляє *»Літературна Україна«* (17. 8. 1965). Але ця *»історія«*, як виходить із самого повідомлення, буде радше переліком *»великих досягнень«* Донецької області та прославленням місцевих комуністичних діячів, а не правдивою історією її сіл і міст.

* *Нове збезчещення Печерської Лаври*. Большевики не задовільняються тим, що на території Печерської Лаври створили антирелігійний музей, вони планують ще й діораму *»Освоєння космосу в СРСР«* (освітлені картини, які розглядається крізь отвір у затемненій кімнаті). Не охороняють, а й далі збезчещують московські большевики українські історичні пам'ятники й місця. (За *»Літ. Україною«*, 10. 9. 1965).

* *Ось яка *»українська«* школа*. Про жахливий стан навчання української мови у вищих школах (вузах) України пише й підсоветська преса. В статті Ірини Бабиш (»Радянська Україна«, 17. 9. 1965) читаємо таке:

»Мова людини з атестатом зрілості на руках — це окрема тема для досить серйозної розмови. Треба тільки відвідати вступні екзамени у вузи — і невеселі думки на цю тему довго не залишатимуть вас. На жаль, мова великого Кобзаря —

прекрасна і співуча — багата, точна і образна мова Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Максима Рильського постане перед вами блідю, знекровленою, знебарвленою... — Нема культури мови, — сумно констатувала Ф. А. Непийвода — кандидат філологічних наук, старший викладач Черкаського педагогічного інституту. — *»Знання є, а от мова... мова шкутильгає...«* Я уважно продивилася звіт голови приймальної комісії з української мови та літератури доцента Київського педагогічного інституту ім. М. Горького Лідії Олексіївни Біятенко... Лідія Олексіївна так і пише: *»Найбільшим недоліком в оформленні творів є стилістична сторона: неправильна побудова речень, недоречно користування словом, невміння висловити думку...«*

На запит, хто винен цьому, Біятенко відповідає: *»Школа! Тільки школа!«*

Ірина Бабиш пише далі, що система навчання у середніх школах не сприяє глибокому вивченню мови, бо й самі вчителі слабо володіють багатю, яскравою українською мовою. *»Мовник — каже вона — часто залишається у школі в становищі того самого воїна, що сам у полі. На всіх факультетах педагогічних вузів (звичайно, крім філологічних) мова не читається. На виразне читання навіть на мовному факультеті приділено тільки щось із 20-25 годин...«*

Ось як *»навчають«* української мови в школах України; не навчають учнів рідної мови, а зневажають цю мову і русифікують її.

* А ось яка «українська література» в навчальній програмі шкіл. Про навчання української літератури в школах України дещо розповідає нам лист С. Петренка, надрукований у «Літературній Україні» (17. 8. 1965). С. Петренко, вчитель української мови й літератури Луко-Мелешківської школи (вінницька область), нарікає, що шкільна програма не передбачає достатньої кількості годин на навчання української літератури, а до того ж зміст її однобокий. «Тематика її, особливо в 9-10 класах, майже повністю присвячена соціальної боротьбі трудящих за своє визволення. При всій необхідності вивчення таких творів... не можна обходити й інших важливих сторін народного буття, які змальовує література. Український народ вписав безсмертні сторінки в історію боротьби проти іноземних поневолювачів. Подвиги народу Прекрасно відображені як у класичній, так і в радянській літературі... Та, як не дивно, таких творів у програмі замало...» «Забуто чомусь», каже автор, і про закордонну класику.

Як «зображує» радянська література історію боротьби України з гнобителями (передусім, з московськими), знаємо добре, але з листа С. Петренка виявляється, що навчання української літератури в школах взагалі упосліджене й обмежене тільки «соціальною боротьбою».

* Замість української літератури, «русская». Ось ніби українське видавництво «Крим». Які ж книжки воно випускає? В «Літературній Україні» (27. 8. 1965) поданий список видань, що недавно появились у цьому видавництві: А. Воднаренко — «Ночная диверсия», Н. Луговой — «Побратимы», Н. Новиков — «Баллада о земле», Н. Реут, М. Скрябин

— «Четверо з матроской слободки», Н. Славин — «Сашкино лето».

Ні одної книжки українською мовою. Ось де, на Крим, повинна поїхати Колосова зі своєю «бригадою» робити «культурний обмін»!

* Підростаюче покоління не знає культури свого народу. Степан Забужко у своїх нотатках «І все ще прогалини...» («Літературна Україна», 3. 9. 1965) пише про сумні факти, що виявилися при вступних іспитах до Луцького педінституту ім. Лесі Українки: «Перевірено твір на тему: «Роля літератури й мистецтва в житті радянської людини». Викладачі стурбовані. В жодному з 230 учнівських творів навіть не згадано імен Лисенка, Лятошинського, Степового, Леонтовича, Ніщинського, Майбороди, Філіпенка, Верховинця, Кос-Анатольського, Людкевича, Пимоненка, Васильківського, Труша, Іжакевича, Монастирського, Заньковецької, Садовського, Крушельницької, Мишуги, Курбаса, Петрицького, Довженка... Виявляється, що про цих мистців, які внесли значний вклад у скарбницю нашої культури, дехто з випускників середньої школи не має уявлення...» Підростаюче покоління не знає культури свого народу. «Адже навіть найсумлінніший сільський учитель — каже автор — не знайде, бодай на поштових листівках, творів українських художників. Немає їх ані в книгарнях, ані в художніх салонах. А їх би варто продавати в кожному кіоску, як продають репродукції з Шишкіна чи Перова». Автор подає приклад, як навіть один учитель висловив незадоволення з приводу вибору для учнів теми бесіди про маляра Іжакевича, кажучи: «Можна було б взяти якогось відомого художника — наприклад, Рєпіна чи Шишкіна,

бо про Їжакевича навіть не всі вчителі чули». Учні однієї з шкіл на Житомирщині хотіли виготовити альбом з нагоди сторіччя з дня народження М. Коцюбинського і П. Грабовського, але були дуже розчаровані, бо не могли знайти ілюстративного матеріалу. Багато абітурієнтів нічого не знали про О. Довженка та про фільми «Тіні забутих предків», «Сон» і «Зачарована Десна», які мало хто бачив. Відповіді багатьох вступників вражали «примітивною соціологізацією творів дожовтневих письменників, приблизно за такою схемою: він (письменник) боровся проти неправди, панів, куркулів і царського самодержавства. І ніякої мистецької аналізи творів». Вступники «непогано» аналізують такі «шедеври», як «Партія веде» П. Тичини, але «нерідко змішують вірші різних поетів». «Декому» «Платон Кречет» О. Корнійчука та «Правда і кривда» М. Стельмаха уявляються майже тотожними... Дехто спромігся назвати з періодики на Україні лише «Дніпро» і «Радянську жінку», але нічого не чув про молодих поетів, прозаїків».

Тут треба підкреслити, що мова йде про випускників середніх шкіл, які здали іспити до педагогічного інституту, і мають незабаром самі стати вчителями. Неуцтво, примітивізм, занедбання усього, що українське — ось результати «підкукування рідної партії і уряду про розвиток освіти» в Україні.

* *Винищують ліси в Україні.* На сторінках «Літературної України» продовжується полеміка, започаткована статтею Павла Скочка п. з. «А лісам шуміти!» Автор («Літ. Уж», 3. 8. 1965) запротестував проти надмірного вирубування лісів в Україні. Він скритикував журнал «Лісова

промисловість», у якому в статтях К. Абрамовича і А. Солдатова (кол. міністер лісового господарства України) пропонується збільшити вирубування лісів в Україні. Скочко стверджує, що 60 відсотків лісів України становлять нині молодняки і лише 9 відсотків — стиглі й перестоялі, та й ті ростуть переважно на карпатських крутосхилах. На Житомирщині молодняки становлять 82 відсотки лісопокритої площі. «З тими нещасними 9 відсотками стиглих лісів, — каже автор, — що збереглися на Україні, успішно впоратися перша-ліпша бригада лісорубів! І це в таких лісах вирубується сьогодні півтора лісосіки, а пропонується збільшити вирубку двічі!»

Нема в Україні господарів своєї землі, щоб подумали про наслідки з обезліснення просторів України. Московські намісники тільки дбають про те, щоб виконати й перевиконати московські пляни, в тому й вирубування лісу.

* *Безгосподарне засмічування української землі.* Про безгосподарне засмічування української землі породю шахт, териконами та відвалами з вугільних розрізів пише в «Літ. Україні» геолог Іван Падалка. Він каже: «Одержавши від колгоспів землю на тимчасове користування, гірники дбають тільки про те, щоб взяти від неї потужні шари соляного каменю, солі або руди... І ріжуть землю штреками, глибокими траншеями, канавами, шурфами, стукотять по ній важкими машинами, що аж стогне вона. Ось на Юрківському буровугільному родовищі транспортувальний міст (вагою у шість тисяч тонн) знищує віковичний шар чорнозему. Це ж саме бачимо й на Коростишівському вугільному розрізі, де гірничі бурти

закривають родючий чорнозем, навіть після того, як вугілля вже вибрано. Гірничі відвали на Комиш-Бурунському залізорудному комбінаті в Криму так змішалися з чорноземом, піском і залізною рудою, «що й бурян не росте». А в Донбасі «сотні тисяч гектарів» займають одні тільки терикони. «Тут щодня видають на-гору сто п'ятдесят тисяч кубометрів пустої породи». За століття засмітив донецьку землю «мільярд кубометрів» цього непотрібу. «Тисячі гектарів родючих земель підтоптали під себе терикони. І ще не все — терикони ростуть, наступають на міста, селища, голубі озера... Дивившись на них і згадуси практику англійців: щоб зберегти родючі землі, вони вивозять пусту породу на берег океану, й хвили швидко розносять, роз'їдають шматки породи...»

Це правда, але правда й те, що англійці є господарями своєї землі, а «господарем» української землі є загарбницька Москва, що намагається перш за все пограбувати багатства України.

* *Експлуатація газової промисловості України.* Як повідомляє «Радянська Україна» (4. 9. 1965), газова промисловість України виконала семирічний план за шість років і вісім місяців. Порівняно з 1958 р., видобуток газу в Україні збільшився чотири рази. Україна дає понад 30% загального виробництва природного газу. За роки семирічки розвідано і здано в експлуатацію біля 40 нових газових родовищ. Між ними такі великі, як Шебелинське і Кегичівське на Харківщині, Більче-Волицьке і Рудківське на Львівщині та інші. Україна постачає газ також до Московщини, Білорусії, Прибалтики й Польщі. Найбільше в Україні Шебелинське родовище дало

вже 110 мільярдів кубометрів природного газу. «Магістральними трубопроводами газ Шебелинки йде в десять економічних районів. Його одержують Ленінград і Одеса, Москва і Херсон, Харків і Миколаїв, Київ і Брянськ, металургія Придніпров'я і Молдавія». На Шебелинському промислі діє 182 свердловини, а тепер біля Шебелинки появились й «супутники», що стали її ділянками. В серпні, напр., почало діяти Кегичівське родовище, початкові запаси якого обчислюють на 30 мільярдів кубометрів. Ще раніше, теж на Харківщині, почало діяти Співаківське родовище. 3-го березня ц. р. пішов природний газ із Краснопопівського родовища в Луганській області. В четвертому кварталі ц. р. намічається урухомлення Тарханкутського газового промислу, а в наступному — Джанкойського родовища в Криму.

Справді, величезні природні багатства України, на жаль, їх використовуює Москва для здійснювання своїх загарбницьких планів.

* *Радгоспи в Україні «недодали державі».* Тепер в Україні налічується понад 1300 раднаргоспів (совхозів), в користуванні яких є 7,5 міл. гектарів або 17% усіх сільсько-господарських угідь. Але, як пише «Радянська Україна» (17. 9. 1965) то рік тільки 743 радгоспи працювали рентабельно. 368 радгоспів Міністерства сільського господарства, або 40% їх загальної кількості, закінчили минулий рік із збитками і недодали «державі» (себто — Москві) продукції на 79 мільйонів карбованців. «3 підпорядкованих Держземводгоспові збитково працювали 47%, а Уккранднаргоспові — 44% господарств. Серед них багато таких, що збитково господарюють вже протягом ряду років. Таке становище

створилося тому, що в ряді радгоспів виробництво продукції майже не зростало, а подекуди навіть скорочувалось. Разом із тим допускались надмірні затрати праці, коштів і кормів на одиницю продукції. Собівартість її щороку зростала і перевищувала реалізаційні ціни... Треба відверто сказати, що причина незадовільної роботи багатьох радгоспів не тільки в тому, що їм іноді доводили нереальні завдання і не зміцнювали належним чином їх матеріально-технічну базу, а — насамперед — у серйозних недоліках керівництва ними. В нас не перевелися ще директори, які керують господарством без знання справи, не проявляють потрібної ініціативи в роботі, ігнорують думку спеціалістів, не створюють їм належних умов і не підвищують їх відповідальність за доручену роботу...»

Ось так нарікає газета «Радянська Україна», а дійсна причина «нерентабельности» радгоспів, як знаємо, зовсім інша.

* *Сумнівна якість партійних кадрів.* ЦК КПСС перевіряв недавно працю Харківської обласної партійної організації. У висновках відмічено, що «значна частина партійних організацій, райкоми і міськоми дбають здебільшого про кількісне зростання рядів. Нерідко тут приймають в КППС людей без уважної перевірки політичних, ділових і моральних якостей, забувають, що головним для партії є не прийом взагалі нових членів, а поповнення її рядів справжніми бійцями за справу комунізму. Не проявилася тут належної уваги й до виховання молодих комуністів, їх ідейного загартовування... Центральний Комітет рішуче засудив подібне захоплення кількісним зростанням рядів на шкоду якісному складові тих, кого прий-

мають до партії... Недоліки, про які йде мова в постанові ЦК КППС, мають місце, звичайно, не тільки на Харківщині...» — ось так пише в передовиці «Рад. Україна» з 26. 8. 1965 р.

Тут же довідуємось, що тепер в УРСР налічується понад 1 міл. 800 тисяч членів партії. Зацікавлення ЦК КПСС «партійними кадрами» Харкова не випадкове. Харків — найбільший промисловий центр України, і якість місцевих партійних кадрів очевидно тривожить Москву. Коли ж ряди партії в Україні поповнюються не «справжніми борцями за справу комунізму», то виникає і небезпека для дальшого панування Москви в Україні.

* *Пригадали собі й Олександра Кошиця.* Цього року припадає 90-тиріччя з дня народження славного українського диригента і композитора Олександра Кошиця, нескореного українського патріота, що помер на еміграції. І ось аж тепер, уже по його смерті, більшовики простягнули свої брудні руки і по його ім'я. Кілька років тому нагадав про Кошиця Максим Рильський, а потім і т. зв. «Українська Радянська Енциклопедія» згадала про нього кількома рядками. Врешті стаття О. Міньківського в «Радянській Культурі» (28. 1. 1965) започаткувала серію статей про Кошиця і його таланти. Цюправда, «реабілітація» Кошиця дуже обережна. Микола Чайковський зі Львова в своїй статті в «Літературній Україні» (14. 9. 1965) бідкається, що трагедією Кошиця була, мовляв, його «незрівноваженість, надмірне самолюбство, нестримна жадоба тріумфу та слави і політична непослідовність, яка відштовхнула його геть від рідного народу». Звичайний більшовицький наклеп; Кошиць гаряче любив свій

рідний народ (не советський, не московський, а український!). »Відштовхнула« його з України московська окупація і саме тому він не вернувся »на родину«, а не через своїх »націоналістичних наставни-

ків«. Цікаво, чому »товариші« не згадували і не прославляли Кошиця тоді, коли він був ще живий, коли про небуденний тріумф хору Кошиця і його самого писала західно-європейська і американська преса?

В КАЛЕЙДОСКОПІ СВІТУ

ВЧЕНИЙ У РОЛІ »ТАРЗАНА«

Загально всі переконані, що гірська гориля — жорстока й небезпечна. Зустрівшись із нею, не можна дивитись їй у вічі, бо впертий погляд мавпа приймає як загрозу, як виклик, як провокацію до поединку. Щоб вийти з небезпечної ситуації під час зустрічі з горилею — треба завмерти на місці, не рухатись. Мавпа втрачає тоді впевненість, перестає гніватись і йде собі геть.

Безладна втеча від горилі кінчається трагічно: вона наздоганяє утікача і кусає його. У лікарнях західної Уганди завжди лікується кілька нещасних, що потерпіли, чиї нерви не витримали під час неприємного побачення з »лісовим дияволом«.

Та всупереч розповідям деяких мандрівників і мисливців, від яких кров холоде в жилах, експерименти показують, що гориля не така вже й жорстока і небезпечна. Цю думку повністю підтверджують спостереження молодого американського вченого з Вісконсінського університету Георга Шаллера, що цілий рік жив як справжній Тарзан в долині Кабара, між гірськими пасмами Мікені і Карісімбі.

Це царство гірської породи гориль. Їхні родичі, що живуть у джунглях Габону, Нігерії та Камеруну, були

відкриті наукою в середині ХІХ-го століття.

Гори довше приховували таємниці своїх мешканців, аж до початку нашого століття. Це й стало причиною виникнення всіляких фантастичних оповідань, що їх Шаллер вирішив перевірити науково.

Почалося від встановлення »дипломатичних стосунків« із мавпами. Шаллер із величезним терпінням »представлявся« гориллям. Спочатку вони обминали його з недовір'ям, але через якийсь час звикли до прибулого. Нарешті одного вечора він розклав свій спальний мішок серед табуна мавп, готуючись на ночівлю. Мавп'яча громада прийняла це байдухе і з того часу Шаллер попав під владу сивошийого ватажка гориль.

На світанку мавп'ячий ватажок давав сигнал. Мавпи залишали звіти в кронах дерев гнізда і поспішали на сніданок. Потім було врайне дрімання і сонячні ванни. Справжнє життя мавп починалося після полудня. Розваги, ігри молодих мавпенят — одні з основних точок »програми«.

Мавп'ячий »дитячий садок« має багату програму зайнять: гра в піджмурки, »танець шаленства« (одне з мавпенят виконує некоординовані

рухи, а решта вдає, що панічно боїться того), нарешті, боротьба.

Найпопулярнішою є гра в «короля гір». Кілька гориллят захоплюють маленький горбик, решта намагаються зіпхнути їх. Коли це їм удасться, на горбику з'являються нові і гра починається з початку.

Деякі дорослі мавпи також беруть участь у розвагах мавпенят, але мусять бути максимально розважні й обережні. Користування перевагою фізичної сили суворо карається, мавпенята оточені турботою і увагою старших. Вони можуть навіть смикати за волосся ватажка; найбільш надокучливим він іноді дає легенького ляпаса.

Шаллер у своєму звіті багато місця приділяє «джентлменству» і порядкові, що панує у табуні гориль. Тут поважають старших, дають їм кращі харчі та затишні місця у житлах.

Хоч рідко, але трапляються і бійки між гориллями. Коли треба розв'язати якесь спільне питання у боротьбі, двос «ворогуючих» ведуть спочатку поєдинок поглядів. Стають один напроти одного і пильно дивляться в очі. Найчастіше один із них не витримує і йде геть. Другий тоді повністю задоволений і святкує перемогу.

Трапляється, що табунові загрожує ворог. Тоді до боротьби стає ватажок. Перед його виступом виконується ритуал, що є найбільшою загадкою життя гориль. Складається він із десяти рухів, які виконуються окремо і в найрізноманітніших варіантах. Коли самець розлючений, він маніфестує свою злість серією уривчастих звуків. Потім концерт

закінчується, звір виламує гілку дерева, хапає її зубами, імітуючи жування. Настає кульмінаційний момент. Мавпа розводить зігнуті передні кінцівки і, махаючи ними, б'є себе кулаками в груди. При цьому стоїть на одній нозі.

Раптом зривається з місця, вириває куці, ломить гілля. Ця церемонія, таємницю якої старші передають уже п'ятимісячним мавп'ятам, закінчується гупанням кінцівками об землю.

Увечері мавп'яча сім'я вирушає в дорогу. Подорож ця переважно коротка, приблизно, півкілометра, хіба що ватажок, шукаючи кращого місця, спонукує йти далі. Свої накази він передає з допомогою одного із 22 звуків. Всі виконують їх беззастережно.

Лаштуванням постелі з гілля закінчується денна програма гориль. Учений Шаллер вів такий спосіб життя кілька місяців.

На основі цього експерименту він написав книжку, що наробила галасу в наукових колах. Багато говорилося про ризуючого, дехто твердив, що той ризик був невеликий. На доказ цього наводилися приклади «одомашнення» тварин, що жили біля людей. Однією з таких домашніх мавп була «Тото», яку немовлям спіймали в джунглях і привезли на Фльоріду. Вона зжилася зі своїми власниками і була цілком безпечною для оточення. Але задумав «потиснути» їй руку один молодий боксер. «Потиснув» і зараз після цього... швидка допомога забрала його до лікарні.

А. К.

»КУПІТЬ ЕЙФЕЛЬОВУ ВЕЖУ...«

В червні 1925 року кілька французьких промисловців одержали за прошення на конференцію »Товариства експлуатації Ейфельової вежі«. У пишному паризькому готелі їх прийняв не менш пишний пан. На початку розмови він узяв від присутніх слово, що збережуть таємницю, підкреслюючи, що йдеться про незвичайно серйозну справу. Власне кажучи, це — державна таємниця, відома тільки президентові Франції та Міській раді Парижу. Конкретно, постановлено продати Ейфельову вежу...

Здивуванню промисловців не було меж. А уповноважений дирекції товариства і мерії продовжував: »Ейфельова вежа зовсім не пасує до панорами Парижу, навіть псує її«. Дехто це вже давно помітив (для прикладу він процитував кілька критичних висловів Аполінера і Мопассана). Надалі не можна таке терпіти, тим більше, що інженери не думали будувати вежу навечно. Звели її тільки як прикрасу Світової виставки ще в 1889 році, отже, зрозуміло, що парижанам уже давно набридло дивитись на цю споруду...

Висновок, підкріплений, крім цитат, цифрами і технічними даними, був логічним і переконуючим. Промисловці, як загіпнотизовані, прийняли запрошення докладніше розглянути вежу. Перед готелем їх уже чекали автомобілі й невдовзі компанія опинилася на Марсовому полі.

Уповноважений недбалим рухом показав чиновникам якісь папери і додав: »Ці пани зі мною«. Огляд вежі переконав одного з промисловців, пана Пуасона, що справа дійсно

вигідна і він вирішив купити вежу. Склавши угоду, був незвичайно задоволений, бож це вперше йому вдалося провести торговельну операцію з таким великим розмахом.

Коли пили за успіх, уповноважений нагадав, що він тільки посередник між паризькою мерією і паном Пуасоном. Але комісійне охоче прийме, бо це, зрозуміло, йде тільки на користь справі. З гідністю сховав у портфель велику пачку банкнотів, яку вручив йому Пуасон, попрощався і пішов. А наступного дня... залишив Париж.

Можна собі уявити розмову пана Пуасона з мером Парижу про остаточні умови купна і продажу Ейфельової вежі. Торгівця нещадно висміяли, а той із сорому не згадав нікому ні слова про свою »торговельну операцію«.

На це саме й розраховував »уповноважений« — тонкий знавець людської психіки. Він вернувся незабаром знову до Парижу і... ще раз продав Ейфельову вежу. Але другий клієнт не був таким самолюбним і зчинив галас на все місто, чим припинив »продаж« Ейфельової вежі.

Цей »уповноважений« — відомий аферист Віктор Люстір. Його кар'єра закінчилася через десять років в Америці, де його заарештували за інший злочин.

Через шість років у Варшаві трапилася така історія. Якийсь селянин приїхав до столиці й, полагодивши свої справи, вирішив купити подарунок дружині. Але що саме? Минав вулицю за вулицею, заглядав у магазини, але ніяк не міг щось путнє підібрати. Ненароком зустрів вар-

шав'янина пана Циньяна, який по-служливо запропонував йому допомогу в такій делікатній справі.

— Намисто, матерія на спідницю — банальне. Якщо вже купусте в столиці, то подарунок має бути оригінальний, підібраний із смаком. Пан може купити, наприклад, ось хоча б цей пам'ятничок! Такого ніхто не має в цілому повіті. Вам пощастило — якраз продаю цю колону і візьму небагато — 45 золотих.

Селянин уважно оглянув пам'ятник і оцінив його позитивно. Визнав, що ця колона Зиґмунта гарна й недорога. А родичі й знайомі луснуть із заздрощів, коли він поставить цей пам'ятник перед своєю хатою. Заплатив гроші й поклав у кишеню квитанцію...

Пан Циньян попрощався і подався на трамвайну зупинку. Тут зустрів іншого провінціяла, якому продав... трамвай за кілька тисяч золотих. Переконав його, що денний прибуток від продажу квитків на трамвай становить чималеньку суму. — «Ось запитайте кондуктора, він вам підтвердить».

Кондуктор справді підтвердив, не маючи й гадки про те, що селянин «купус» трамвай. Новоспечений власник трамваю увечері пішов у депо, щоб на підставі квитанції забрати «свій трамвай»...

А пан Циньян далі реалізував свої вигадки. Якомусь французіві «орендував» для танців залізничну станцію, іншому провінціялові «відступив» за готівку право збирати мито на великому варшавському мості. Ще іншому продав на демонтаж колію приміської залізниці. Нікому навіть на думку не спало запитати, звідки взялися робітники, що розбирають колії і вантажать на вози рейки та шпали... Та зрадило

Циньяна його «добре серце», частину шпал він дав на опал бідним людям. Це вже було підозріле для поліціанта і пан Циньян опинився у суді...

Не бракує таких аферистів і в Туреччині. Їхнім королем називають легендарного Османа Сюлюна. Ось кілька прикладів його гендлярської діяльності.

Перед університетом у Стамбулі затримався гість із провінції. Подивився на великий годинник, вміщений на фронтівому будинку.

— Платіть фунта, — почув він раптом. Поруч стояв елегантний пан.

— Фунта? А, власне, за що маю платити?

Елегантний пан (Осман Сюлюн) чемно пояснив, що він є власником цього годинника і за користування ним бере гроші.

— Ось погляньте, будь ласка!

І справді, підійшла якась людина, зиркнула на годинник і вручила Сюлюнові фунта. За хвилину це саме зробила й інша людина. Приїжджий не знав, що це були спільники Сюлюпа, все виглядало переконливо, але хотів якось викрутитися від оплати.

— А ось кількох людей подивилось і не заплатили, — зауважив провінціял.

— Вони мають місячний абонемент, — приязно посміхнувся Сюлюн. Після цього упиратись уже було неможливо.

Приїжджий заплатив гроші, але попросив подати йому деталі, бо про такий спосіб заробітку він ще не чув. Зайшли до кафе і Сюлюн вияснив йому, що праця зовсім не важка і дає чималі прибутки, але йому вже набридла. Власне кажучи, продав би годинник, якби знайшов купця.

— Купую! — запалився приїжджий.

Фінал розігрався у залі суду, але повернувшись на волю Сюлюн і далі проводив «торговельні операції» великого розмаху. Про нього писали в газетах, складали легенди, навіть пісні. Був справжнім генієм комерції. Продав, напр., пожежну вишку, повідомивши купця, що за кожну пожежу, яку той звідти помітить, поліція заплатить йому 100 фунтів. А пожежі в Стамбулі траплялися щодня. «Продав» також багато трамваїв, міський метрополітен, вели-

чезний міст на бухті Золотий Ріг, навіть і експрес «Стамбул—Париж»...

Вкінці Осман вирішив піти «на пенсію», але виявилось, що в нього не вистачить грошей на утримання себе і родини. Несподівано прийшли йому на допомогу журналісти, що почували себе боржниками Сюлюна, бо описуючи впродовж 35 років його авантюри, заробили чимало грошей.

Купили для нього вечірнє кафе і тепер Сюлюн охоче розповідає клієнтам про свої пригоди...

В. Т.

ЧУДОВИСЬКО З ОЗЕРА ЛОХ-НЕСС

Озеро Лох-Несс утворилося наслідком глибоких катаклізмів земної кори. Його водоймище — крута розколина завширшки до півтора кілометра і завглибшки до 200 метрів, яка майже від берега до берега перетинає всю гірську Шотландію. Проте рівень води в озері вищий на 15 метрів від рівня океану.

Про чудовисько, що ніби живе в цьому озері, подають багато суперечливих свідчень, але всі вони сходяться в одному: у водах цього глибокого прісного озера живе таємнича істота, схожа на ті, що заселяли нашу планету в давні кам'яно-вугільні епохи.

Зупинимося на фактах. В 1933 році вздовж північно-західнього берега Нессу прокладали дорогу. Навколишні скелі гули від частих вибухів, мільйони тонн каменю зривалися з крутого берега і падали у воду озера, що клекотіла і пінилась. І робітники майже щодня бачили здалека якусь дивну істоту, що часом виринала з води, а траплялося, що й виповзала на сушу. Одним із перших очевидців був директор

якоїсь лондонської фірми, Спайсер та його дружина, що бачили як ця істота долала шляховий насип неподалік берега. Вдруге подібний випадок змальовує ветеринар Артур Грант, що — проїжджаючи мотоциклом понад озером — помітив у промені фари величезний темний предмет, який швидко рухався у напрямку до води і з кручі пірнув у хвили. Розповіді Спайсера і Гранта, що навіть не знали один одного, були подібні до найменших подробиць.

Незабаром доручили перевірити це повідомлення відомому дослідникові капітанові Томасові Гоулдові. Ця сенсаційна вістка так усіх зацікавила, що сер Едуард Маунтен вирішив організувати на власні кошти спеціальну експедицію. Він влаштував навколо озера двадцять добре обладнаних спостережних пунктів. Членам експедиції пощастило кільканадцять разів побачити таємну тварину, при чому тричі — з дуже близької відстані. Але в пресі і серед учених поширилася думка, що все це містифікація і шахрайство.

За деякий час про невідомого мешканця озера Несс забули. Згадали про нього тільки через два роки після закінчення другої світової війни, коли одному високому чиновникові Дж. В. Маккілові та ще кільком особам довелося на власні очі побачити таємничу істоту. Їх свідчення були зовсім однакові.

В квітні 1951 року лісник Л. Стюарт, вийшовши вранці здоїти корову, помітив під берегом невідому тварину, що бовталась у воді. Він навіть встиг збігти до сусіди і захопити фотоапарат. З води виглядала маленька голова, яка непомітно, мов у гадюки, переходила в довгу шия і три горби. Наблизившись метрів на п'ятдесят, він приготувався фотографувати, але, хвилюючись, зіпсував апарат і встиг зробити лише один кадр, та й то в ту мить, коли тварина занурила голову у воду. На пливці вийшла лише зігнута дугою шия та вершки горбів.

Подібне довелося спостерігати й наступного року, а 1957-го К. Уайт опублікував книгу, в якій свідчення дають понад 200 осіб.

Влітку 1962 року на озері працювала експедиція під проводом відомого науковця Д. Джеймса. Однак погода була дуже несприятлива. Лише восени, коли розгодинилось, Джеймс вирішив перевірити, чи не веде бува ота таємнича тварина нічний триб життя. Але групі, що мала потужні прожектори, не пощастило побачити нічого цікавого. 19-го жовтня того ж року біля причалу в затоці Еркарт стояло троє спостерігачів. П'ятеро інших лаштували на ніч прожектори. Погода видалася тиха, вода була мов відполіроване скло. І раптом вона закипіла. Вилискували напроти сонця спини лососів та форелі. Покинувши про-

жектори, люди підійшли ближче. Безладний рух риби швидко перетворився в цілеспрямовану втечу до середини озера. Хтось мусів наполохати рибу, але хто?

І раптом восьмеро людей помітило напасника. Він нескvapно плив у той бік, куди подалася риба. З води виглядала тільки опукла лисніюча спина понад два метри завдовжки. На відстані 200 метрів члени експедиції зняли 15 метрів кіноплівки і пізніше передали її до аналізу в лабораторію центрального управління аерофоторозвідки. Паралельно надіслали документи іншій, незалежній комісії, до якої входили юрист і природознавці. «Ми вважаємо — заявили вони, — що справа стосується до невідомої досі живої істоти, яка живе в озері Несс. Навіть якщо це ссавець, плазун чи молюск якогось незнаного науці загону, тварина має такі розміри, що викликає цікавість для старинного наукового вивчення і класифікації».

Наступного року експедиція Д. Джеймса продовжувала свої дослідження ще ширшими масштабами. В її роботі взяли участь не лише штатні працівники з усіх кінців Англії, а й група з вісімдесяти осіб місцевих ентузіастів. Цього разу в Джеймса народилася нова ідея: відтворити штучно ці умовини, за яких спостерігали тварину тих «урожайних» 1933-1935 років, коли будували дорогу. Чи немає зв'язку між появою таємничої істоти й гамором та вибухами?

Протягом п'яти днів експедиція підривала в скелях понад берегом озера великі заряди толу. І чи то в наслідок того, чи за дивним збігом обставин, але факт лишається фактом: того літа було зареєстровано понад сорок появ таємничого меш-

канця глибоководного озера. Та доля невблаганна... Якщо можна було знімати, бракувало поруч кіно-оператора, якщо оператор був на місці, то на заваді стояла імла, затуманюючи кінокадри.

Минулого року експедиція Джеймса взяла з собою складне кіно-фото-знімальне обладнання з дистанційним керуванням. Але дослідження не супроводжувалось вибухами, як позаторік, і тварину пощастило зафіксувати лише двічі, та й то з чималої відстані.

Таємниця озера Лох-Несс не єдина в своєму роді. Протягом сторіч з уст в уста передаються невірні перекази про те, що в шотландських озерах живуть «водяні коні» чи «водяні бики», які лише зрідка з'являються на поверхні, а ще рідше на суші, і кожна така поява віщує лихо. У фолкльорі канадських індіанців є схожі легенди про Огопого, який живе в озері Оканеган. Щось подібне розповідали принаймні до середини минулого століття в Ісландії, де чудовисько називали Скримслом. В Ірландії теж є своє «страхіття», яке бачили щонайменше в чотирьох озерах, починаючи з 1945 року.

Легенди про загадкових тварин — не нові. Є ще багато таємниць, зокрема в морських глибинах, досі невідкритих. В Африці ще не досліджені величезні райони на півдні материка. Це саме можна сказати про екваторіальні ліси, що перетинають усю Африку від Ліберії до країн Великих озер. А джунглі центральної Індії, Суматри, Целебесу, Борнео!

Коли в 1907 році відомий німецький мандрівник Ганс Шомбург прибув на озеро Бангвело в Північній Родезії, його вразило те, що тут немає бегемотів. Виявляється, що в цьому велетенському озері жило якесь чудовисько, що знищило всіх бегемотів. Мандрівники, що побували на озері Діполо в східній Анголі, чули багато розповідей про воюючого бегемотів, якого назвали «шіпепе».

В 1913 році німецька експедиція капітана Штайна записала кілька розповідей місцевих мешканців про фантастичне чудовисько «мокембебе», якого боялося усе населення.

В 1932 році дві наукові експедиції — швейцарська і американська — пробираючись скрізь зарості західної Африки, зустрілися з велетенською рептилією (плазуном), крокодил у порівнянні з якою — малий. Керівник американської експедиції повідомив, що їхня експедиція знайшла відбитки схожі на сліди бегемота, але набагато більші розміром. В одному селищі швейцарські зоологи намагалися навіть стежити за цією твариною, але вона швидко втекла.

Все це говорить про те, що навіть у наш вік існує ще багато таємниць.

У 1930-1933 роках до Європи були дійшли чутки, ніби в лісах Індокитаю існує ще невідомий науці бик, більший за гіуара. Високий майже на два метри.

Тож не буде несподіванкою, якщо, наприклад, колись виявиться, що таємничий мешканець шотландського озера Несс є якимсь нащадком давновимерлого роду динозаврів та іхтіозаврів.

Б. І.

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

СПА

Листа ч. 218 (Асторія). Жертвували: по 2 дол. — П. Бурик, І. Дзядів; по 1 дол. — В. Марко, Т. Костриба, М. Сянтій.

Листа ч. 235 (Міннеаполіс). Жертвували: по 2 дол. — Ю. Никифоров, Д. Мандибур, П. Бреславець; по 1 дол. — К. Сольчаник, В. Сас, І. Машталір, А. Гносвий, В. Лісович, І. Артм, В. Микуляк, І. Пригар, В. Крамарчук, В. Мацьо, В. Яблонський, І. Вакіряк, М. Яворський, М. Іваськевич.

Листа ч. 362 (Осередок СУМА, Клівленд). Жертвували: по 2 дол. — І. Стадник, М. Ліщинський; по 1 дол. — Леся Поглід, Присяжний, А. Стецак, Ф. Венко, М. Бицко, В. Столяр, М. Криськів, І. Коломиець, В. Якимець, О. Теркаля, Г. Головка.

Листа ч. 346. Осередок СУМА в Клівленді — жертвував 5 дол.

Листа ч. 453 (Нью-Йорк). Жертвували: Т. Островський — 5 дол.

Листа ч. 735 (Чікаго). Жертвували: Чікаго Супер Маркет — 10 дол.; по 5 дол. — Богдан Кашуба, Василь Перфецький.

Листа ч. 736 (Чікаго). Жертвували: по 2 дол. — Ю. Марчук, В. Куррудз.

Листа ч. 737 (Чікаго). Жертвували: Юліан Куляс — 3 дол.; по 2 дол. — Є. Панчишин, О. Панчишин, В. Берко, Ю. Коваль, Ю. Верещак, П. Деркач, Ю. Війтович, І. Захарків, П. Дзвіник, П. Крутяк; по 1 дол. — Т. Голяш, І. Максимчук, О. Хіч, Ф. Кульчицький, П. Куліш, М. Павлович, М. Піган, П. Гнатів, Я. Коноль, З. Колодій, М. Паращук, І. Ривак, Д. Новошицький.

Листа ч. 738 (Чікаго). Жертвували: Д. Михайлишин — 5 дол.; по 2 дол. — І. Гулик, В. Михайлів; по 1 дол. — О. Васько, І. Ривак, І. Максимчук, Д. Вагрій, М. Вульчак, Кошчак.

Листа ч. 740 (Чікаго). Жертвували: по 5 дол. — В. Каламай, П. Братейко, А. Іванюк, С. Коцелко; по 1

дол. — Міке Д., М. Губка, Гнатів, Колодчин, Т. Фальцович, П. Перцак.

Листа ч. 741 (Чікаго). Жертвували: по 2 дол. — П. Фуртак, Я. Гнатів, О. Рудий, Ванда Гальчак, Г. Уніят, І. Галамай, І. Коваль, Є. Мусій, Алекс Кук; по 1 дол. — П. Саранук, П. Яцишин, А. Любінець, Д. Забавний.

Листа ч. 742 (Чікаго). Жертвували: Юрій Війтович — 5 дол.; І. Кордюк — 2 дол.; В. Возний — 1 дол.

Листа ч. 753 (Чікаго). Жертвували: по 5 дол. — В. Явний, М. Свацій, В. Верденюк; М. Палій — 3 дол.; по 1 дол. — С. Іванів, Яр. Брик, О. Карпа, нечіткий.

Листа ч. 745 (Чікаго). Жертвували: по 5 дол. — І. Лемішко, Д. С., Г. Косович, М. Фітер, С. Мартинюк, С. Верес, П. Жибак, Олекса К., С. Коцелко, Б. Барабаш, Яр. Загородний; І. Колодій — 2 дол.

Листа ч. 748 (Чікаго). Жертвували: по 5 дол. — Федір С., О. Васьків; по 2 дол. — А. Петрик, Ф. Комар.

Листа ч. 749 (Чікаго). Жертвували: по 5 дол. — Т. Чурма, проф. І. Павелечек, Гр. Порохонько; по 3 дол. — С. Тринага, М. Панушевич; по 2 дол. — І. Чура, П. Гнитка, М. Колодчин, М. Харів, М. Кривачук, Т. Вичнянський, М. Яцишин, В. Думяк; по 1 дол. — Д. Гулич, В. Матичак, І. Пірко, В. Брицький, А. Кучер, С. Дяків, М. Ковалишин, П. Хома.

Листа ч. 750 (Чікаго). Жертвували: Пілат Врос — 10 дол.; по 5 дол. — В. Дмитраш, Гр. Лучків, І. Ковальчук, І. Тельваж, М. Зялиць, Кооператива «Самопоміч»; Мирослав С. — 3 дол.; по 2 дол. — І. Остапчук, М. Андрійчак, О. Добровольський, Пюр Фарм Дейрі; по 1 дол. — М. Кавій, П. Гурський, І. Мусянович, С. Гринішак, І. Іванушко, С. Ванько, І. Стахів.

Листа ч. 1294 (Бруклін). Жертвували: І. Макара — 5 дол.

Всім Збірщикам і Жертводавцям — щиро дякуємо!